891.99
F-75

5317
06 DEC 2011

Ա Ե. Դ. Թիւ 1

«ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ» Թիւ 57
1909-ին հիմն. ի Կ. Պոլիս, ՎԱՂԻՆԱԿ Ս. ԲԻՒՐԱՏԵ
Հրատարակիչ՝ ՀԱՅԿ Ս. ԲԻՒՐԱՏ

ՍՄԲԱՏ ԲԻՒՐԱՏ
(ՏԷր Ղազարեան)
(1862—1915)
Մեծ Եղեռնի
զոհերէն

ԵՐԼՏՐՉԷ ՍԱՍՈՒՆ

(Պատմական վէպ Ազգային կեանքէ)

Տպգր. Հ. ԲԻՒՐԱՏ
1935

Printed in Egypt
ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ

«ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ» Թիւ 57
1909-ին հիմն. ի կ. Պոլիս, վԱՂԻՆԱԿ Ս. ԲԻՒՐԱՏԷ
Հրատարակիչ՝ ՀԱՅԿ Ս. ԲԻՒՐԱՏ

891.99
Բ-75

Հեղ. ՍՄԲԱՏ ԲԻՒՐԱՏ

ԵՐԼՏՐՋԷ ՍԱՍՈՒՆ

Պատմական վէպ ազգային կեանքի

ՀԱՏՈՐ Ս.

5317

ՏՊԱԳՐ. ՀԱՅԿ Ս. ԲԻՒՐԱՏ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ 1935

.03.2013

24263

ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
Գրադ. Թանգ.
2007-
Ա. ԻՄ. Ա. ՄՏՐՈՒԿՅԱՆ
Ա. ՄՏՐՈՒԿՅԱՆԻ ԱՆ ՎԱՆ

4301-22

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ
ՊԱՏՈՒԱՐԺԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՂՆԵՐՈՒՆ

Սոյն երկը առաջին անգամ հրատարակուած է Պոլիս, 1910ին, Օսմանեան Սահմանադրութեան երեքերի օրերուն, երբ մտաւորական ընտրելագոյն դասակարգը կը նիմար գունդագունդ փաստաթուղթերու մայրաքաղաքը. եւ իրենց թուրք հայրենակիցներուն հետ գրկախառնուած՝ գերեզմանատուներուն մէջ կ'ողբային իրենց նահատակ եղբայրները...:

Ողբացեալ հեղինակին մտքէն չէր անցներ 1915 Ապրիլ 24ի եղեռնը, որ պիտի գար անցներ Ապտիլ Համիտի շրջանին տեղի ունեցած վայրագութիւնները: Հեղինակը երէկ ողջ մնար, ապահովաբար ԵՐԼՏՉԷ ՍԱՍՈՒՆ վերջին պիտի գրեր ՊՈԼԻՍԷՆ ԱՅԱՇ անուն վէպ մը:

Սոյն պատմական վէպը թող կարդայ մանաւանդ Նոր Սերունդը, ծանօթանալու համար իր նահատակ ցեղին տառապանքներուն, ՄԵԾ ՄԱՐԴԱՍՊԱՆԻն կողմէ գործադրուած ԴԱՀԻՐ ԹԷՏՄԻՐին (Հայ ազգը արմատէն բնաջինջ ընելու):

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉԸ

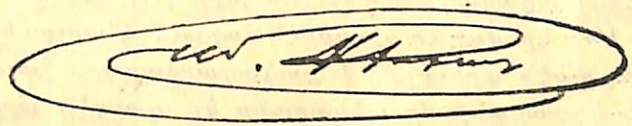

ԵՐԼՏՉԷ ՍԱՍՈՒՆ

Երկրպէն Սասո՛ւն...։ կարմիր կամուրջ մըն է ձգուեր, հայկական անմեղ արիւնի հեղեղներէն ձեւացած Ակերոնի մը վրայ, որ դիակներ կը թաւալէր ոճիրներու կամուրջը, հարիւրաւոր հազարներու ոսկերաթնեներէն և գանկերէն հիւսուած և մարդկեղէն միսերով չաղախուած, դարավերջիկ բարբարոսու թեան այդ Ութերորդ Հրաշալիքը...։

Եկո՛ւր, ընթերցո՛ղ, եկո՛ւր երեւակայութեան թեւերուն վրայ, քեզի հետ երթա՛նք, սիրտ ընե՛նք, փորձենք մօտենալ այս կամուրջին, և եթէ կրնանք անցնի՛նք անդամ մը վրայէն ու վայրկեան մը վար նայինք, այդ արիւնթաւալ գետին հոսանքը դիտենք, դիտե՛նք թէ ո՛ւր կ'երթայ, այդ օրօրոցներ րը, այդ իրարու պլլուած սպիտակ մարմիններուն մատղաշ պարանոցներուն ու տարփատենչ կոյսերուն. կեցի՛ր պահ մը, եզերքի պատէն վար նայէ՛, կը տեսնե՞ս, ինչպէ՛ս կը թաղտկին ու կը գալարուին կարմիր ջուրերու վրայի սեւ, խարտեաշ, սպիտակ վարսերով խառնամանուած գլուխներ, կէս մը վիզէն զատուած թուլցած բազուկները ձգուած, յանձնուած գետի հոսանքին։ Ինչ մը չունէ՞ տեսնելու զգար, ո՛րքան խեղդիչ է օդը...։ Անկարելի՛ է սակայն, ո՛ր չնչոտ, ո՛ր զգացող, ո՛ր մտածող էակը պիտի կրնար ապրիլ այդ դժոխքը։ Վերէն անգութ երկինքը, կապարացած, խուլ կը ծնայ վարէն բար-

ձրացող աղաղակներուն. ամպերը խօլ արշաւանքի մէջ են, կը վազեն հիւսիսէն հարաւ. կ'արշաւեն աւերմուտքէն արեւելք, և հակադարձաբար, հալածաւ կան կարաւանի մը տեսարանը կը պարզեն այդ սեւ ամպերը, որոնք կարծես թէ երկրին անէծքները, սղբերն ու հայհոյանքները կ'անձնաւորեն. վերէն ուրմն յոյս չկայ. խաւար է վերը, ո՛չ Աստուած կայ, ո՛չ հրեշտակ, բա՜ն մը չկայ վերը...:

Կամո՜ւրջը կայ սակայն, անչարժ, պաղ, անողոք կարմիր կամո՜ւրջը:

Երկու եղերքները, դիակներու հոտէն հարբած ագռաւներու պէս, պարիսպ մը կը կազմեն լրտես ները, միակ բնակիչները չարաշուք այս վայրերուն. հո՛ն են անոնք, միշտ հոն, ցերեկը կամուրջին կամարներուն տակ դարանամուտ, պարարտ պատառի մը հետամուտ, միշտ կազմ ու պատրաստ յարձակելու, այդ սեւ յովազները Համիտեան մէնաժըրին. իսկ գիշերները, կամուրջին երկայնքը, խաւարասէր ոգիներու պէս, գերեզմանոցները թափառող դիակ նախօրոյ բորենիներու կամ արիւնաչուչ լուսաններու պէս, իրենց մահաբոյր ներկայութեամբ կ'ամբողջացընեն կամուրջին արհաւիրքը: Այլէն լրտեսներ, ձախէն լրտեսներ, առջեւէն լրտեսներ, ետեւէն լրտեսներ, ամէն կողմէն լրտեսներ, Համիտի մանրանկար տիպերը: Իսկ վա՞րը, չը նայինք վարը, գոցե՛նք աչքերնիս, խցե՛նք ականջնիս, չը տեսնենք եղեռնական բանօրամաններ, չը լսենք հոգեվարքի... երաժշտութիւնը, մեր ջիղերէն ու մեր արիւնէն եղտնելուն, որոնք Աբիւնի Հեղեղի հոսանքին յանձնուած, կ'երթա՜ն, կ'երթա՜ն, դէպի ետ, դէպի հայրենիքի լեռնե՜րը յառած աչքերնին

ուր կեանքի, յոյսի, հաւատքի վերջին պլպլուքները կը մարմրին:

Ու կ'երթան անոնք, մեր արիւնէն ու մեր ջիղերէն եղողնե՜րը...: կ'երթան իրենց յետին հառաչանքները խառնած՝ Եփրատի, Երասխի, Ջահանի ու Սիհունի ալիքներուն մէջ, իրենց լանջքերուն վրայ կրելնուն համար այսքա՜ն գեղեցկութիւններ ու այսքան անմեղութիւններ...:

Ո՛չ, ո՛չ, ա՛լ կարելի չէ առաջանալ, ո՛չ ոք պիտի կրնայ մէ՛կ քայլ իսկ առնել, ո՛չ, կարելի չէ անցնիլ միւս ծայրը, ուր ո՛վ գիտէ, ինչե՜ր ինչե՜ր կը գործուին՝ դարերու տարեգրքերուն մէջ գեռ չանցած ի՜նչ զարհուրելի, ի՜նչ դժոխային ոճիրներ...:

Կամուրջին միւս ծայրը, օ՜, արիւն կը հոսի այդ կողմը. հոն կ'սկսի սահմանագլուխը Հայոց Աշխարհ կոչուած Դժոխքին: Մի՛, մի՛ մօտենար ուրեմն ընթերցո՛ղ, կանգ ա՛ռ այդտեղ. դժոխքին սահմանէն անդին մի՛ անցնիր: Հիմա պէտք է մեր քայլերուն վրայ հետ դառնանք. այս կողմը, կամուրջին այս ծայրը, ուրկէ անդին Վոսփորը կը ժպտի, պազչոտ, վաւաշոտ վհուկը, յաւիտենական Մեղկանքին, Զեւիվիւռներուն և Փրփուրներուն ծիրանեծին դիցուհին. հո՛ն է ան, հո՛ն, կռնակին վրայ պառկած, պոռնկօրէն թոյլ տուաւ որ իր կուրծքին վրայ, իր լանջքերուն ու ստինքներուն վրայ խօլապար մը կազմին, երեսուն երեք տարի չարունակ յօրանան ու խնդնեչանան մեր անուշ, մեր տարաբաղդ Հայրենիքին տխուր գերեզմանափորները, իրենց վարպետին, Մեծ Մարդասպանին աստուածաշունչ հոգևանաւորութեան ներքև...:

Ա.

1894ին էր։

Ասպետ Համիտ, ամբողջ գիշերը սոսկալի եւ բաղնեղէ տանջուած ու անդոհանքէ հալածուած, ոտտումով մը վար նետած էր ինքզինք թաւիշէ քաշ նաբէին վրայէն, ուր սովոր էր պառկիլ առանց հանուելու։ Հայկական խնդիրը ծագելէն ի վեր ո՛չ մահճակալ կը ճանչնար ան, ո՛չ ալ անկողին։ Եըլտըզի որջին մէջ, որուն սպասող սովատանջ վագրի մը պէս, հագուստներովը կը քնանար։ Ժամանակակից Պիքմալիոնը կը սոսկար իր չուքէն. անհուն արքունիքին մէջ գատապարտեալ մենակեաց մը, ամէն օր սենեակ մը կը փոխէր. իր յարախոով մտքին յուզումները հանդարտեցնելու յոյսով։ Պալատականներուն վրայ իր վատահութիւնը տակաւ կը սնանկանար. իր սեփական զաւակներէն անգամ կը վախնար. կը վախնար որ մէկուն գալով սանր, կաթիլ մը չը սպրէին ու իր կեանքը չվերցնէին մէջտեղէն, իր ա՛ղքան անուշ ու թանկագին կեանքը. որուն ապահովութեան համար ուխտած էր, եթէ հարկը ներկայանար, ծախել բովանդակ երկիրը, զոհել ամէ՛ն բան...։

Ու այս խելագարը, այլանդակ կասկածներէ ու ցնորքներէ մաշուող այս Հիւանդ Մարդը, քանի մը սենեակ փոխած էր այն գիշերը, քանի մը քաղաքէ ներու վրայ փոթձած էր պառկիլ, բայց անկարելի եղած էր քունը տանիլ, ցերեկուընէ արդէն յուզուած էր։ Սէլամլըքէն եաքը բրիտանական Մեծ Դեսպանին ունկնդրութիւն մը չնորհած էր, յետոյ, Եըլտըզ վերադարձին, անլուր անէծքներ ու հայհոյանքներ թափելով անոր հասցէին, առանձնացած էր իր ննջասենեակը։ Իրիկուան դէմ միայն, երբ

արեւը Ոսկեղջիւրի Բամիզ Զիֆթլիկի բլուրները կը բոցաւէր իր բոսոր ու չառագոյն ճառագայթներով, երբ Վոսփորի հեշտանքոտ լանջքերը քերելով, հեզասահ մակոյկները սիրող զոյգեր կը տանէին ու կը բերէին, Եըլտըզի Բնակիչը, ցերեկուան զբաղումներէն յոգնած, դէպի Հարէմ ուղղած էր իր զգուշաւոր ու վհներոտ քայլերը, այդ երկրաւոր Եդեմի հուրիներէն երկվեցեակ մը դուրս հանելու իբրեւ վանդակէն ու հետերնին զուարճանալու Եըլտըզի լճակին վրայ, ինքը մինակ, այդ երկվեցեակ դիցուհիներուն հետ։

Ճաշէր աղա, մեծ ներքինապետը, Համիտի ազգանչանին վրայ, Հարէմին ծոցը սողոսկելով, մէկ քառորդի չափ անյայտացաւ։ Ասպետ Համիտ այդ մէկ քառորդը սրտի տրոփումներով համրեց, մինչեւ որ հիւանդային կողմի սառափէ գռնակէ մը դուրս հոսիլ սկսաւ բուրումնաւէտ ու լուսափթիթ գեղեցկուհիներու երամիկ մը, մէկը՝ խարտեաշ խոպոպիկներով, ծաւի մեղուշ աչերով Զերքեզուհի մը, միւսը՝ չահէնի սեւ աչքերով, խիտ ու թաւ ընդունիներով թխագեղ Թուրքմէնուհի մը, ուրիշ մը՝ Պոնտոսի գեղուհիներու ծոցէն խլուած նրբահասակ վարպագեղ վրացուհի մը կամ մարմրուն նայուածքով Ալպանուհի մը, բիւրաւորներուն մէջէն ընտրուած Սատղիկի աղջիկներէն, որոնք եկան կարգով անցան իրենց Տիրոջ առջեւէն, եաւնին ունենալով ճաշէր աղան, թանձր պրկուածքով, ճերմակ ակռաներով, խորտուբորտ ու դանկատուած երեսով սեւամորթը։ Մէկ գիծի վրայ չարուած, նազելաճեմ ու նաբանատուկ, կը սահէին համբոյթաց, ձեւուած չափուած, վարժ քայլերով, թեթեւ, թրթռուն, երկնակապոյտ ու թափանցիկ չղարչներու մէջ թուլարձակօրէն փաթթուած, որոնց տակէն գլուխ կը ցը-

ցեին մարմարէ կուրծքերու վրայ բուսած երկու կաթնաթոյր գնդակներ։

Երկարզի սառուերին մէջ աճող այդ արտում էակները, սիրոյ թռչնիկներ, ոսկի վանդակներու մէջ փակուած, լաւ գիտէին թէ ո՛ւր կը տարուէին այն պահուն, որովհետեւ, չաթմուան մէջ երեք անգամ, գրեթէ յաճախ այդ վերջալուսային ժամուն, իրենց ահարկու Տէրը կը սիրէր առնել ղերինք լճակին եւ զերքը։ Հո՛ն կ'երթային հմայ, ճաճիէր ազայի առաջնորդութեամբ, իրենց Տիրոջ վերջալոյսը քաղցրացնելու և առիանքը գերագրգռելու պաշտօնը կատարելու համակերպութեամբ մը։

Այդ իրիկունը չատ գեղեցիկ էր, հմայող, թովիչ ու եդեմական իրիկուն մը, լճակը թեթեւ մը կնճռոտած՝ վոսփորէն ալացող զեփիւռի թեւերուն հպումէն, երկարզի պուրակներէն մեղկօրէն հոսող զգլխիչ ու խնկաւետ փոչիներով բեռնաւորուած մթնոլորտը, վերջալոյսի նուազկոտ շողերուն մէջ հրդեհուած ծովի մը պէս կը բոցավառէր։

Լճակին եղերքը հասան, չարուեցան կայսերական հուրիները. Ապահով Համիտ լաւ մը գնահատեց ամէն մէկը, գլխէն մինչեւ ոտքը, յետոյ նստաւ եղերքին երկայն մակոյկին ճակատը, պահոյքի մը վրայ։ Ծիծուհիները մէկիկ մէկիկ եկան, մակոյկը նետուեցան իրարու հետէ, և նստան զոյգ զոյգ, իրարու քով, տասներկուքն ալ մէկ մէկ թեւաձև առած իրենց գիրգ ձեռքին մէջ։

Ու թիավարութիւնը սկսաւ։ Համիտ զգայուն, երազանքի մը մէջ խորասոյզ, տուիտա նայուածքները կ'ընկղմէր ու կը թաղէր իր սիրուհիներուն սպիտակ մկներուն մէջ, ամէն անգամ որ թեւաձևները կ'ելեւէջէին լճակին ալեակներուն զարնուելով։ Տէրը գիմացնին բազմած, կը նայէր, կը նայէր, կը նայէր...։

Վերջալոյսը մեռաւ լճակին կապոյտին վրայ ու գիշերուան յառաջընթաց ստուերները՝ մչուշով մը պատեցին լճակին մակերեսը։

Ժամը խաղաղ, լճակը խաղաղ, երկինքը խաղաղ, միայն Համիտի հոգին վրդոված էր ու ալեկոծ՝ տակաւին Մեծ Դեսպանին ընկնդրութեան տպաւորութեան տակ։ Կայսերական մակոյկը թեթեւ թեթեւ կը սահէր, քանի՛ չարժէին հրեշտակային բազուկները հուրիներուն, որոնք կը կառավարէին թեւաձևները, գաշնակաւոր եղեւէջով մը. լճակին ալիքները կը մնջէին թեւաձևներուն մեղմիկ հարուածներուն տակ ու նաւակը կ'առաջանար լճակին միւս եղերքը, չեզոքի, բոլորաձև չրջանակ մը գծելով, մինչ վեհափառ Սիրոջը կ'ըմբոշխնէր այս նորաձև մարմնամարզի հեշտանքը։

Պահ մը, յանկարծ, Մեծ Տիրոջ հրամանին վրայ, բազուկները դադրեցան ու թեւաձևները կախուեցան նաւակին երկայնքը. թագուհիները յոգնած էին, թափանցիկ չղարչներուն տակ թրթռացող իրենց կամնորակ մարմինը հանգչեցնելու պէտքը կը զգային. քրտինքը, բարիզեան վերջին գիւտերէն անուշահոտ հեղանիւթերու մթերքով մը օծուած թարմ ու գեղեցիկ մարմիններէն դուրս կը ճառար, կը խնդեցնէր, գլուխ կը հանէր երկու ծովերուն ու ցամաքներուն տիրապետողը՝ Ապահով Համիտը։

Գանի մը վայրկեան վերջ, գեղանի թիավարները դարձեալ ձեռք առին թեւաձևները, արծաթապատ բայց գիւրագարձ. ամէն մէկը կէզոպատրա մըն էր հոն, խաղաղ լճակին վրայ. թիավարելով թիավարելով, ու իրենց վեհափառ սիրոջին մարած մեռած ջիղերն ու զգայարանքը վերակենդանացնելով։ Երկվեցեակը կատարած էր արդէն լճակին չրջանը, և վերադարձած այն եղերքը ուրկէ մեկնած էր։

Պառյոը վերջացած, Ապտիւլ Համիտ վերադարձած էր Եըլտըզ ու իր յարկաբաժիններուն խորերը կորսուած ու անյայտացած էր, երկվեցեակը յաձնելով ճաֆիէը ազատին, որ զանոնք ընտանի թըռչունները պէտ, տարած թառեցուցած էր իրենց ոսկի վանդակին մէջ։

Համիտ այդ պիչերը չընթրեց, մատուցուած հարամացները նայնութեամբ ետ դարձուցած էր. սենեակէ սենեակ կ'ապատանէր, կարծելով փարատել իր կասկածները. բայց այդ սեւ կասկածը, հալածող գեւի մը պէս կը հետապնդէր։ Բրիտանական Մեծ Դեսպանին խօսքերը ապատորիչ էին, չը մոռցուելիք խօսքեր, որոնց մէն մի բառը, գամի պէս մխուած ու ցցուած կը մնար իր սրտին վրայ, ուրիկ չըլլան առնող արիւնը թոյն մըն էր...։

Հոգեկան այս գետնային դրութեան մէջ, կողէն վէրք ստացած չիկերէի մը պէս արիւնոտ աչքերը չորջը պտտցնելով, Համիտ մօտեցաւ ելեքտրական կոճակի մը, որուն վրայ դրաւ իր բութմատը։ Յետոյ, զարձեալ նոյն խուճապ տագնապով, անհամբեր քայլերով սկսաւ չափել երկայն ու լայն դահլիճը, որ ելեքտրական լոյսերու հեղեղով մը կ'ողողուէր և ուր մեղկօրէն կը պարզուէր ակնախիտ ու զգայապրպիռ պերճանքը չքնաղ հնութիւններուն Աբեւելքի, Ծայր. Աբեւելքի, Հնդկաստանի ու Չինաստանի, ամէնքն ալ անոխակ գլուխ-գործոցներ, վաղնջական քաղաքակրթութեան գեղարուեստներ բուն։

Կոճակին ճնշումին վրայ հազիւ անցած էր վայրկեան մը, և ահա՛ դռնակ մը բացուեցաւ հեռաւոր խորշէ մը, ուրկէ երեցաւ, առաջացաւ երկրպագուի մը դիրքին մէջ, հոյակապ հասակ մը, որուն չուքը բաւեղէն կամարներուն ու սիւներուն տակ կ'երկար լուծգուէր դէպի ներքատարին խորը։

Աբիճ պէյ, Ապտիւլ Համիտի սիրական արարողապետն էր. եկաւ արձանացաւ իր Մեծ Տիրոջ առջեւ, երկու թեւերը հորիզոնական ուղղութեամբ օդին մէջ ձգած, ո՛եէ կասկած մը չներշնչելու համար յաւիտենական կասկածոտին։

— Աբի՛ճ, հրամայեց Համիտ յուզուած չէչտով մը, Սիւրէա բաչան արձնցո՛ւր. հիմայ, հիմա՛ կ'ուզեմ որ արձնցնես։

— Վեհափա՛ռ Տէր, կմկմաց Աբիճ կակազելով, սրտի դողէն ա՛լ չկրնալով բառ մը շնչել։

— Է՛, չարուեստակից Համիտ նոյն չէչտով, հասկըցա՞ր, մէ՛կ բոպէ մի կորսնցներ, գնա՛ Սիւրէան արձնցո՛ւր, յետոյ անմիջապէս վերադարձի՛ր ու ինծի խմաց տո՛ւր, հասկըցա՞ր։

Աբիճ պատասխանի տեղ, Աբիճ ետ ետ երթալով, առանց կռնակը դարձնելու և առանց իր գետնամած դիրքը փոխելու, կամաց կամաց ետ քաշուեցաւ, դռնակէն ներս սողոսկեցաւ հեռացաւ։

Համիտի քունը փախած էր, մինչև պիչերուան այդ առաջացած պահը մէկ քանի սենեակ փոխած ու քանի քանի քանաբէներու վրայ պառկած ու յետոյ վար նետուած էր։

Կէս պիչերը դեռ նոր կ'անցնէր. Եըլտըզի ներսը զարհուրելի լռութիւն մը կը տիրէր. միայն փչող քամիներուն մէջէն կը լսուէին ձայներ, որոնց վարժըւած էր արդէն այդ վայրերուն Մենակեացը. արքունական ձիերու կամ ուրիշ ընտանեցած վայրի գազաններու ձայնէն կազմուած խառնուրդ մըն էր, որ մերթ ընդ մերթ, հովին քմայքին համեմատ, մեղմիկ կամ ուժգին կը լսուէր մինչև Եըլտըզի ներքին յարկաբաժիններուն խորերը։

Վայրկեաններ ժամեր կը թուէին այդ պիչեր, եղեռնի այդ չարաշուք զարթինին համար, որ նոր,

ոճիրներու կարմիր գիրքին մէջ չարձանագրուած, բոլորովին անտիպ ոճիր մը կը յղանար, զոր պիտի ցուցադրէր վաղուան արեւուն տակ։

Սրիճ պէյ կ'ուշանար սակայն։ Պէտք էր գիշերով մինչեւ Նշան Թաշ. Սիւրէյա բաշային ապարանքը մատնաւոր կառք մը ղրկել, անկողնէն հանել ու եըլաթղ բերել տալ զինքը. այս էր իր վհատած Տիրոջ բացարձակ հրամանը։ Իսկ Տիրոջ համբերուճ թիւնը հոգեվարքի մէջ էր, կը հռնռար, կը հատնէր։ Ինչո՞ւ կ'ուշանար Սրիճ, ի՞նչ գաւ կը սարքուէր արդեօք իրեն դէմ, Սիւրէյա բաշային ապարանքին մէջ։

Ապահիւ Համիա անգամ մըն ալ մօտեցաւ և կոխեց ելեքտրական կոճակը։ Մէկ վայրկեան վերջ, անկիւնի դռնակը բացուեցաւ և Սրիճ պէյ երեւցաւ։

— Ո՞ւր մնացիր, ո՞ւր, զոռաց Համիա, չեկա՞ւ դեռ։

— Այո՛ վհատած Տէր, հիմայ կուգայ։

— Ինչո՞ւ չեկաւ մինչեւ հիմայ։

— Անկողնէն հանել տուի, վհատա՛ծ Տէր իմ, գողդողալով յարեց յարեց Սրիճ պէյ։

— Լա՛ւ ուրեմն, երբ որ գայ չուտով իմաց տո՛ւր ինծի, ես հոս եմ, կը սպասեմ։

Եւ Սրիճ թռաւ այս անգամ։ Շատ չանցաւ, վերադարձաւ ու իմացուց թէ բաշան եկած է։

Համիա, գահլիճին խորը կորսուեցաւ, մտաւ սենեակ մը ու թուղթի կտոր մը ձեռքը, դուրս եկաւ լալով առաջացաւ Սրիճ պէյի կողմը, ընդունելու պատուոմով մը և սպառնալից դիրքով մը.

— Ինծի նայէ՛, Սրի՛ճ, լսաւ, տա՛ս սա թուղթը Սիւրէյա բաշային յանձնէ՛ և պատուիրէ իմ կողմէս որ նոյն իմաստով ազդու հեռագիր մը խմբագրէ Դ. Զօրաբանակի միւշիր Զէքի բաշային, ըսէ՛ որ կարճ և ազդու բան մը գրէ։

Սրիճ պէյ յիշեալ թուղթը առնելուն պէս վազեց Սիւրէյա բաշային քով որ դեռ նոր եկած մտած էր իր գրասենեակը։

Սիւրէյա բաշան, Ապահիւլ Համիտի առաջին քարտուղարը, հազիւ թղթին վրայ արագ ակնարկ մը նետէլէ վերջ, գլխի երերումով մը.

— Սրիճ պէյ, հարցուց, դուք այս թուղթը կարդացի՞ք։

— Ո՛չ, ի՞նչպէս կրնայի կարդալ, ի՞նչ կայ որ։

— Ի՞նչ պիտի ըլլայ, առանկ հեռագիր կը քաշուի՞, բողոքեց Սիւրէյա բաշա։

— Ի՞նչ գրեր է, բաշա՛։

— Ի՞նչ պիտի գրէ. «Գահը թէամիր»... ի՞նչ կը նշանակէ գիտէ՞ք. կարելի՞ բան է այսպիսի հրամանի մը հեռագրել. ամբողջ բնակչութիւնն մը, առանց հասակի և սեռի խտրութեան, կարելի՞ բան է բնաջինջ ընել. «գահը թէամի՛ր»... կ'աղաչեմ Սրի՛ճ պէյ, անգամ մը խորհեցէ՛ք, խնդրեմ, զգացուցէ՛ք վհատածին թէ այս խմաստով, այս բառերով, ուէ հրաման ո՛չ կը խմբագրուի, ո՛չ ալ կը հեռագրուի. իմ ձեռքս առաջ չերթար այդ բառերը գրելու։

— Բայց, բաշա՛, վհատածին հրամանը չատ լաւ կը յիշեմ, նոյնիսկ կրկին ու կրկին պատուիրեց որ կարճ ու ազդու ըլլար հեռագիրը։ Ես հիմայ ի՞նչպէս երթամ իրեն հաղորդեմ ձեր խօսքերը։

— Սակայն, Սրի՛ճ պէյ, եկէ՛ք միտքին խորհրդածեցինք, «գահը թէամիր՝» կը նշանակէ արմատէն ջնջել, բնաջինջ ընել. ենթադրենք թէ՝ այս գիշեր այդ հեռագիրը քաշուեցաւ Զէքի բաշային։ կայսերական հրաման մըն է, միւշիրը չկրնար վայրկեան մը իսկ ուշացնել գործադրութիւնը այնպէս չէ՞։

— Անշո՛ւշտ, լսաւ Սրիճ պէյ, ուշադրութեամբ հետեւելով բաշայի խօսքերուն։

— Անմիջապէս Դ. բանակը չարժման մէջ պիտի դնէ, զէնք, ռազմամթերք, ինդանօթներ, եւն. եւն. պատերազմական ամէն պատրաստութեանց համար բոլոր պէտք եղածներն առած պիտի երթայ Սասուն, այնպէս չէ՞. պիտի ջնջէ Հայերը առանց խտրութեան. օրօրոցի մանուկնե՛րն ալ, աղջիկնե՛րն ալ, ծերուհիներն ալ. այդ երկրին բովանդակ բնակչութիւնը, պիտի հիմնայատակ քանդէ եկեղեցիները, վարժարանները, բնակարանները. ի՞նչ հարկ կայ ախտաբեր մանրամասնութիւնները թուելու. ասոնք պիտի գործադրուին....

— Բայց՛, յարեց Սրիճ պէյ, չէ՞ք դիտեր մեր Տիրոջ բնաւորութիւնը...:

— Գիտե՞մ պէյ, չա՛տ լաւ գիտեմ, կիրքի, յուզման մէկ րոպէին առած պէտք է ըլլայ այդ հրամանը. եթէ կարելի է, անդամ մը հարցնէիք թէ՝ արդեօք ի՞նչ է մեր վեհափառ Սուլթանին նպատակը, «գահրը թէմիր»ը տարբեր խմաստ մըն ալ ունի՞ արդեօք. այս կէտը, խնդրե՛մ Սրիճ պէյ, լաւ մը հասկըցէ՛ք, խնդիրը շատ փափուկ է, անպիտի նահանգի մը, ցեղի մը բնաջնջումը կը նշանակէ:

— Բայց՛, յարեց Սրիճ պէյ յուզուած, մինչեւ յարդ բերանս չը բացի, տպէտ ձեւացայ. ես ամէն բանէ տեղեկութիւն ունիմ, մի՛ կարծէք թէ ես անտեղեակ եմ այդ խաղերին պարունակութեան: «գահրը թէմիր», այդ երկու անարկու բառե՛րը... գիտէ՞ք, ի՛ր բերնէն լսեցի, ալ ուրիշ կասկած մը կը մնա՞յ. ես ինչպէ՞ս երթամ կրկնեմ իրեն ձեր խօսքերը, սասիկ զայրացած է, չեմ գիտեր ի՛նչ պիտի ընեմ, ե՛ս ալ չուարեցայ. մինչեւ հիմայ կը հակեմ անքուն, և թերեւս պիտի հակեմ մինչեւ առաւօն. հիմայ կ'ըսպասէ, հեռագրին սեւագրութիւնը կ'ուզէ տեսնել:

Սիւբէյա բաշան, Սրիճ պէյի այս անսպասելի

յայտարարութիւնը լսելէ ետքը, համզուեցաւ, Հասիտա վճռած էր բնաջինջ ընել Սասունի բովանդակ հայ բնակչութիւնը, և թէ՝ անօգուտ ու նոյնիսկ վտանգաւոր էր հակառակը պնդել:

Սակայն, պարկեշտ ու բարի մարդ, կը խղճար հարուէր, ուստի վերջին անգամուան համար, փորձեց կոչուիլ ընել Տիրոջ խղճմտանքին, որուն դոյութեան վրայ կը տարակուսէր մանաւանդ այն չարաչուք թուականէն ի վեր, երբ իր ազգասպան Տէրը՝ երկրին մտաւորականութիւնը ջնջելու նոր, դժոխային մէթոտ մը ստեղծած էր, — գիշերով մտաւ նաւար չոփնաւի մը մէջ լեցնել երիտասարդ Թուրքերը, խնամով փոխադրել զանոնք ու ոտքերնին ու ձեռքերնին կապուած՝ նետել Մարայ Պուրնուի բացերը, այն գիշեր մարդագետի սեղան մը տալու Մարմարայի ձուկերուն:

Սիւբէյա լաւ գիտեր թէ՝ Հասիտի խղճմտանքը տատակած էր, և կամ այսպէս ըսենք, առանց խըղճմըտանքի ծնած էր այդ Մարդակերպը...:

Բայց, վերջապէս «գահրը թէմի՞ր»ը, այս երկու բառե՛րը, որոնցմով պիտի վճռուէր հազարաւոր անմեղներու ճակատագիրը: Եւ ի՛նչ ճակատագիր...

Սրիճ պէյ կ'ապատէր տակաւին հոն, Սիւբէյա բաշային վերջին խօսքը լսելու և զայն վեհափառին հաղորդելու համար: Սիւբէյա խօսեցաւ:

— Սրի՛ճ պէյ, րոպէն քննադատական է, ասիկա թեթեւ խնդիր մը չէ. տեսէ՛ք, մտածեցէ՛ք ինծի:

Եւ սեղանին վրայէն տատիկներէն խոշոր բառաքան մը վեր առնելով, թերթատել սկսաւ ու բացատէղ մը, ու տողի մը վրայ մատը դնելով.

— Սրիճ պէյ, կը տեսնէ՞ք, կարգացէ՛ք նայինք ի՞նչ կը նշանակէ «գահրը թէմիր»:

— Հարկ չկայ, բաշա՛ շատ լաւ գիտեմ խմաստը

այդ երկու բառերո՛ւն ալ, կ'երթամ բերանացի կը յայտնեմ Վենափառին ձեր պիտոդութիւնները և յետոյ կը վերադառնամ ու ձեզի կը հաղորդեմ իր հրամանը։ Բայց, գիտցած ըլլաք բաչա՛, որ պարապ յոզնութիւններ են ասոնք. Վենափառը վճռած է, Սասունն անունը պիտի չնջուի երկրիս երեսէն, որ այս երկու վերջին տարիներուն մէջ փուչ մը դարձաւ մեր Վենափառ Տիրոջ աչքին։

— Լա՛ւ, լաւ, այս անգամ ալ գացէք փորձեցէք նայինք ի՞նչ արդիւնք կ'ունենայ...,

Սրբիճ պէյ մեկնեցաւ, գանձիճը մտաւ զգուշութեամբ, և տարտափառ տեղը գամուած մնաց, երբ տեսաւ լոյսերու մէջ ոզոզուած գանձիճին անկիւնի մէկ քանաբէյին վրայ վենափառը պառկած, կռնակին վրայ տարածուած։ Բունը տարած էր։

Սրբիճ պէյ մօտեցաւ ոտքի մատներուն վրայ քալելով ու չունչը բռնելով, առաջացաւ դէպի քանաբէյին կողմը, և սրտի անհուն հրճուանքով մը դիտելով իր Տէրը, որ խորունկ քունի մէջ կը խորտար, կամացուկ մը մատներուն վրայ քալելով դարձաւ։

Երբ գանձիճէն դուրս պիտի ելլէր, յանկարծ կանգ առաւ դռնակին առջեւ։

Հապա ետե յանկարծ արթննայ, ի՞նչ պիտի ընեմ այն ատեն, մրթմրթաց. ո՛չ, ո՛չ, ինծի համար հարա՛մ է քունը. Եըլտըզի պահապան չունեցէն ինչո՞վ կը տարբերիմ ես. սե՛ւ անգո՛ւթ ճակատագիր. «Մապէյնճի» Սրբիճ պէյ, ի՛նչ մոգիչ, ի՛նչ շլացուցիչ տիտղոս, ու այդ տիտղոսին սիրոյն համար դատապարտուած եմ ճերմակ գիշերներ անցընելու կարմիր ծրագիրներ յղացող տիրոջ մը քով։ Օ՛ աստանելի՛ կեանք, մինչեւ ե՞րբ պիտի տեւէ այս վիճակը։

Դռնակին առջեւ կեցեր, չուարեր մնացեր էր.

քնանա՞լ, հապա եթէ յանկարծ արթննար իր Տէրը. ո՛չ ո՛չ, արթուն պէտք էր մնար, պէտք էր հսկեր. հակառակ պարապային, վաղուան համար վստահ չէր իր կեանքին վրայ, կրնար ըլլալ որ Փաթիշահին մեկ բարկութեան բոպէին, իր գլուխը վրայ տար, իր չոր գլուխը, որ Գում Գաբուի ծայրէն ի վեր, ամուր չէր նստած իր պարանոցին վրայ։

Ուստի հոն, դռնակին առջեւ սպասեց, մինչդեռ անդին Սիւրէյա բաչան հաւկիթ կ'ածէր, հազար ու մեկ սեւ կասկածներէ չարչրկուած։ Իսկ Համիտ, քանի՛ քանի գիշերներ հսկելէն հսկելէն, ա՛լ չէր կրցեր քունին յաղթել այդ գիշերը, և քանաբէյին վրայ ինկած մնացած էր։

Զամբճայի բարձունքներուն վերեւ կախուած Լուսաբերը տակաւ կը նուաղեր Արչալոյսին առջեւ որ ծայր տալ կ'սկսէր Սկիւտարի կռնակէն։ Եըլտըզի շրջակայքը չարժումը վերսկսաւ. պալատականներէն չատերը կառնութ եկած, եռուզեռի մէջ էին։

Սրբիճ պէյ, իր սիրոյ քունը չխռովելու համար, հեռացաւ կայսերական դանձիճէն և Սիւրէյա բաչային քով եկաւ հաղորդել եղելութիւնը. այս վերջինը քիչ մը չուշնչ առաւ, երբ իմացաւ թէ Սպահիւլ Համիտի քունը տարած էր։ Գիշերները չդի են, ինչ չե՛ր կը ծնին, կը խորհէր ինքնիրեն Եըլտըզի Սուլթանուղարը, և իրաւունք ալ ունէր։

— Սկսո՛, եղեռնի Գիշերը պիտի կոչուէր Հայ Սրիւնի Գիրքին մէջ այդ գիշերը. երկունքի մէջ էր ոճիրը և չայոզոզ ցեղիկը պիտի ծներ Սասունի Զարդը, Հայկական Հարցին կարմիր զաւակը, Սրիւնի ծովի մէջէն...։

Բ.

Աբեր ծագեր էր արդէն, և Ասպետ Համիտ ոտքի վրայ, դահլիճին երկայնքը ման կուգար, պիւ չերուան խառնիխուռն երազներուն արհաւիրքը հաւ պիւ թօթուած իր վրայէն։

Աբիփ պէյ բարև բռնած կը սպասէր։

— Աբի՛փ, ի՞նչ եղաւ սեւագրութիւնը, Սիւ բէյա բաշան ի՞նչ կ'ընէ։

— Վեհափա՛ռ Տէր, պատրաստ է ամէն բան, պատասխանեց Աբիփ պէյ։

Անմիջապէս վերադարձաւ ու Սիւբէյա բաշային հաղորդեց Սուլթանին հրամանը։ Սիւբէյա քովը կանչեց պալատի քարտուղարներէն մէկը, որուն անունը յետոյ պիտի խառնուէր մարդկութիւնը քամնեցնող և սահմռնագրական Թուրքիոյ ճակատին վրայ յաւիտենական արատ մը ձգող կիլիկեան մարտադաշտին մէջ, և ըսա՛ւ.

— Ձեվատ պէյ, առէ՛ք սա սեւագրութիւնը, նայեցէ՛ք ի՞նչպէս պիտի յարմարցնէք։

Քարտուղարը, սեւագրութիւնը ձեռքը բռնած, խորասուզուեցաւ աչքերը յառած՝ լռեց։ Ցետոյ.

— Բաշա՛, յարեց, գիտէ՞ք, եթէ Օսմանեան փա տիշահ մը մահավճիռ մը ստորագրէ, զայն ստորա գրող գրիչը կը կոտրեն անմիջապէս. արդ, եթէ միայն մէկ մարդու մահավճիռին համար գրիչը կը կոտրեն, այն աեն, բովանդակ ժողովուրդի մը մահուան վճիռը ստորագրուելու պահուն, քանի՛ քանի՛ գրիչ ներ պէտք պիտի ըլլայ կոտրել...։

Սիւբէյա բաշան, դառնալով Բ. Քարտուղարին որ իր ազգականներէն էր, երիտասարդ, արեւմտեան դաստիարակութիւն ստացած մէկը, ըսաւ.

— Քեազըմ պէյ, դո՞ւք ինչ կը մտածէք։

— Ե՞ս... անկարելի՛ է։

Սիւբէյա չուաբած, տեղի տուաւ, յետոյ, վեր չին ճիպ մըն ալ թափելով, ըսաւ.

— Քեազըմ պէյ, Քիւչիւք ձեվատը թող գրէ։

— Ո՛չ բաշա՛, ան ալ չի կրնար, ձեռքը կը դողայ, առանկ հեռագիր մը չկրնար խմբագրել։

— Շա՛տ ազէկ, յարեց Սիւբէյա, Բ... պէյը ղրկեցէ՛ք ինծի։

Հինգ վայրկեան վերջ, պալատի քարտուղար ներէն Բ... պէյը ներկայացաւ։ Ս. քարտուղարը հարկ եղած բացատրութիւնները տալէ ետքը, ասոր յանձնեց սեւագրութիւնը որ խմբագրէ զայն։

Ցետոյ Սիւբէյա կանչել տալով մապէյնճի Աբիփ պէյը, ցոյց տուաւ հեռագիրը և ըսաւ անոր.

— Տղա՛ս, ահա՛ հեռագիրը, ասիկա չատ կարե ւոր բան մըն է, ա՛ռ ցոյց տուր մեր էֆէնտիին, «Գահրը թէատիր»ի մասին խօսածնիս կրկնէ՛, չը մոռնաս, և աշխատէ՛ որ փոխել տաս այդ բառերը։ Եթէ չը յաջողիս, դէմ խմաստը մեղմել տո՛ւր։

Համիտ, Աբիփ պէյի մատուցած հեռագրին վրայ բորենիի աչքերը պտտցուց, ու «գահրը թէատիր» բառերը լաւ մը գնահատեց։

— Աբի՛փ, ըսաւ, Սիւբէյա բաշան ի՞նչ ըսաւ այս հեռագրին համար, դան մը չըսա՞ւ։

— Ա՛յո՛, վեհափա՛ռ Տէր, ըսաւ, ծանր դիտո ղութիւններ ըրաւ այդ երկու բառերուն դէմ, մինչև անգամ սպառնալիք ալ ըրաւ հրաժարելու, բայց ես չը համարձակեցայ Ձեր վեհափառութեան հաղորդե լու մեր միջև անցած դարձածները։

— Ի՞նչ կ'ըսես, Աբի՛փ, Սիւբէյան սպառնալի՞ք ըրաւ հրաժարելու. ի՞նչ դիտողութիւններ էին, պատմէ՛ նայիմ, որոտաց Համիտ զայրացած։

— Կ'աղաչեմ, վեհափա՛ռ Տէր, դիս բերան չի

տաք, ես այդ մարդէն կը վախնամ, նենգաւոր ու վտանգաւոր թշնամի մըն է, օտար դեսպաններուն հետ գաղտնի սեակցութիւններ կ'ունենայ յաճախ, կրնա՞մ արդեօք հիմակ, ամէն բան յայտնել, Տէ՛ր։

— Ի՞նչ կը քաշուիս, ինչո՞ւ կը վախնաս, ես հո՛ս եմ, մի՛ քաշուիր, ամէն բան պատմէ՛։

Սրիճ դանլիճին լայնքն ու երկայնքը չափեց իր աչքերով, շուրջը նայեցաւ և իրենց առանձնութեան վրայ բոլորովին վստահ, սկսաւ.

— Վեհափա՛ռ և բարեբա՛ր Տէր, ես ուխտած եմ ցմահ հաւատարիմ մնալ Ձեր Վեհափառութեան փառաւոր գահին. ուստի կը խնդրեմ որ, իմ պատմութիւնիս կէս առ կէս ուշադրութիւն ընծայէք։

— Պատմէ՛, Սրի՛ճ, աս ի՞նչ երկայն յառաջաբան եղաւ, պատմէ՛ չուտով։

Ու Ալպահիլ Համիթի հաւատարիմ մատչենճին սկսաւ կատարել իր լրտեսութիւնը։

— Վեհափա՛ռ Տէր, ըսաւ Սրիճ պէյ, երբ պիչերով նշան թաչ մարդ ղրկեցի բաչային ապարանքը, գիտէ՞ք ո՛վ կար հոն.

— Ո՞վ էր ո՞վ, ընդմիջեց Համիա հետաքրքիր չարժուձեւով մը։

— Ո՞վ պիտի ըլլար, անգլիական մեծ դեսպանին թարգմանը։

— Ի՞նչ կ'ըսես, հը՛մ, մրթմրթաց Համիա, իր յիշողութեան մէջ քրքրելով անգլիական մեծ դեսպանին ունկնդրութեան պարագաները. հը՛մ, ըսել է թէ՝ մեր ծոցին մէջ պահուած ու սնուցուած օձ մըն է, դաւաճա՞նը։

— Ի՞նչ կը կարծէիք, Վեհափառ Տէ՛ր, յարեց Սրիճ պէյ, քաջալերուելով իր Տիրոջ վայրկենական տրամադրութենէն. Սիւրէյա բաշա՛ն է որ կը գրգռէ մեծ տէրութիւնները մեզի դէմ, իր փառքը չհնելու համար. եթէ իրեն ձգէք, Ձեր Վեհափառութեան տիրապետութեան տակ գտնուող բոլոր ցեղերը, Հայերը, Յոյները, Ալպանացիները, Արաբները, նոյնիսկ Հրեաները, առանձին իշխանապետութիւններ պէտք է կազմեն, Օսմանեան մեծազօր կայսրութիւնը պէտք է բաժան բաժան ու բզիկ բզիկ ըլլայ։

— Գիտե՜մ, գիտե՜մ, ապերա՛խտը, դաւաճա՛նը, իմ առաջին քարտուղարս պիտի ըլլայ ու այս չարիքնե՛րը մտածէ մեզի դէմ. ապերա՛խտ աշխարհ...,

Ու սկսաւ արագ արագ մտն գալ ընդարձակ դանլիճին երկայնքը, մինչդեռ Սրիճ կը հրճուէր իր ստեղծուն գործած հրաչքին վրայ։

— Սրի՛ճ պէյ, հարցուց Համիա նոյն բարկութեամբ, բոլոր ատոնք որ պատմեցիր, ճի՞շդ են...

— Ս՜ուտ պիտի ըսէի, Վեհափա՛ռ Տէր, ես ինչպէ՞ս պիտի յանդգնիմ ամբաստանել անմեղ մը։

— Լա՛ւ, լա՛ւ, դուն այս հեռագիրը չուտով իրեն տա՛ր, լաւ խմբագրուած է ըսէ՛, թող մաքուրը քաշեն ու նորէն ինծի բե՛ր...։

— Վեհափա՛ռ Տէր, երբ ինծի զարձնալ «գահրը թէամիր»ի խօսքը ընէ, ի՞նչ ըսեմ իրեն։

— Կ'ըսես իրեն որ, եթէ չի հաւնիր այդ երկու բառերը, անոնց տեղ ուրիշ զացատրութիւն մը թող ինքը խորհի, անա՛նկ բացատրութիւն մը, որ «գահրը թէամիր»ին խնամը տայ, հասկցա՞ր...։

Սրիճ պէյ, ինքզինք հազիւ ազատած իր տիրոջ բարկութեան թափէն, սեւագրութիւնը ձեռքը, գահլիճէն կամաց կամաց քաշուեցաւ, մինչդեռ իր տէրը, չի լսուած լուտանքներ կը թափէր Սիւրէյա բաշային հասցէին։ Երբ մտաւ Ս. Քարտուղարին սենեակը, խորասուզուած գտաւ գինքը թուղթերու դէզի մը վրայ ծռած։ Մօտեցաւ, իրեն երկնցուց հեռագիրին սեւագրութիւնը, և կը պատրաստուէր հեռանալ, երբ Սիւրէյա բաշա հարցուց.

տաք, ես այդ մարդէն կը վախնամ, նենգաւոր ու վտանգաւոր թշնամի մըն է, օտար դեսպաններուն հետ գաղտնի տեսակցութիւններ կ'ունենայ յաճախ, կրնա՞մ արդեօք հիմակ, ամէն բան յայտնել, Տէր։

— Ի՞նչ կը քաշուիս, ինչո՞ւ կը վախնաս, ես հո՛ս եմ, մի՛ քաշուիր, ամէն բան պատմէ։

Սրիճ դահլիճին լայնքն ու երկայնքը չափեց իր աչքերով, չուրջը նայեցաւ և իրենց առանձնութեան վրայ բոլորովին վստահ, սկսաւ.

— Վեհափա՛ռ և բարերա՛ր Տէր, ես ուխտած եմ ցմահ հաւատարիմ մնալ Ձեր Վեհափառութեան փառաւոր գահին. ուստի կը խնդրեմ որ, իմ պատմութիւներուս կէտ առ կէտ ուշադրութիւն ընծայէք։

— Պատմէ՛, Սրի՛ճ, աս ի՞նչ երկայն յառաջաբան եղաւ, պատմէ՛ չուտով։

Ու Ապտիւլ Համիտ հաւատարիմ մապէնճին սկսաւ կատարել իր լրտեսութիւնը։

— Վեհափա՛ռ Տէր, ըսաւ Սրիճ պէյ, երբ գիչեթով Նչան Թաչ մարդ ղրկեցի բաչային ապարանքը, գիտէ՞ք ո՛վ կար հոն.

— Ո՞վ էր ո՞վ, ընդմիջեց Համիտ հետաքրքիր չարժուձեւով մը։

— Ո՞վ պիտի ըլլար, անգլիական մեծ դեսպանին թարգմանը։

— Ի՞նչ կ'ըսես, հը՛մ, մրթմրթաց Համիտ, իր յիշողութեան մէջ քրքրելով անգլիական մեծ դեսպանին ունկնդրութեան պարագաները. հը՛մ, ըսել է թէ՝ մեր ծոցին մէջ պահուած ու սնուցուած օձ մըն է, դաւաճա՞նը։

— Ի՞նչ կը կարծէիք, Վեհափառ Տէ՛ր, յարեց Սրիճ պէյ, քաջալերուելով իր Տիրոջ վայրկենական տրամադրութենէն. Սիւրէյա բաշա՛ն է որ կը գրգռէ մեծ տէրութիւնները մեզի դէմ, իր փառքը չինելու

համար. եթէ իրեն ձգէք, Ձեր Վեհափառութեան տիրապետութեան տակ գտնուող բոլոր ցեղերը, Հայերը, Յոյները, Ալպանացիները, Արաբները, նոյնիսկ Հրեաները, առանձին իշխանապետութիւններ պէտք է կազմեն, Օսմանեան մեծազօր կայսրութիւնը պէտք է բաժան բաժան ու բզիկ բզիկ ըլլայ։

— Գիտե՛մ, գիտե՛մ, ապերա՛խտը, դաւաճա՛նը, իմ առաջին քարտուղարս պիտի ըլլայ ու այս չարիքնե՛րը մտածէ մնչի դէմ. ապերա՛խտ աշխարհ...,

Ու սկսաւ արագ արագ մտն գալ ընդարձակ դահլիճին երկայնքը, մինչդեռ Սրիճ կը հրճուէր իր տուտերուն գործած հրաչքին վրայ։

— Սրի՛ճ պէյ, հարցուց Համիտ նոյն բարկութեամբ, բոլոր ատոնք որ պատմեցիր, ճի՞շդ են...

— Ո՞ւտ պիտի ըսէի, Վեհափա՛ռ Տէր, ես ինչո՞ պէ՞տ պիտի յանդգնիմ ամբաստանել անմեղ մը։

— Լա՛ւ, լա՛ւ, դուն այս հեռագիրը չուտով իրեն տա՛ր, լաւ խմբագրուեր է ըսէ՛, թող մտքուրը գործէն ու նորէն ինծի բե՛ր...։

— Վեհափա՛ռ Տէր, երբ ինծի գարձեալ «գահրը թէհմիր»ի խօսքը ընէ, ի՞նչ ըսեմ իրեն։

— Կ'ըսես իրեն որ, եթէ չի հաւնիր այդ երկու բառերը, անոնց տեղ ուրիշ գոցատրութիւն մը թող ինքը խորհի, անա՛նկ բացատրութիւն մը, որ «գահրը թէհմիր»ին իմաստը տայ, հասկցա՞ր...։

Սրիճ պէյ, ինքզինք հազիւ ազատած իր տիրոջ բարկութեան թափէն, սեւագրութիւնը ձեռքը, գահլիճէն կամաց կամաց քաշուեցաւ, մինչդեռ իր տէրը, չի լսուած լուտանքներ կը թափէր Սիւրէյա բաշայի հասցէին։ Երբ մտաւ Ս. Քարտուղարին սենեակը, խորասուզուած գտաւ զինքը թուղթերու դէզի մը վրայ ծռած։ Մօտեցաւ, իրեն հինցուց հեռագիրն սեւագրութիւնը, և կը պատրաստուէր հեռանալ, երբ Սիւրէյա բաշա հարցուց.

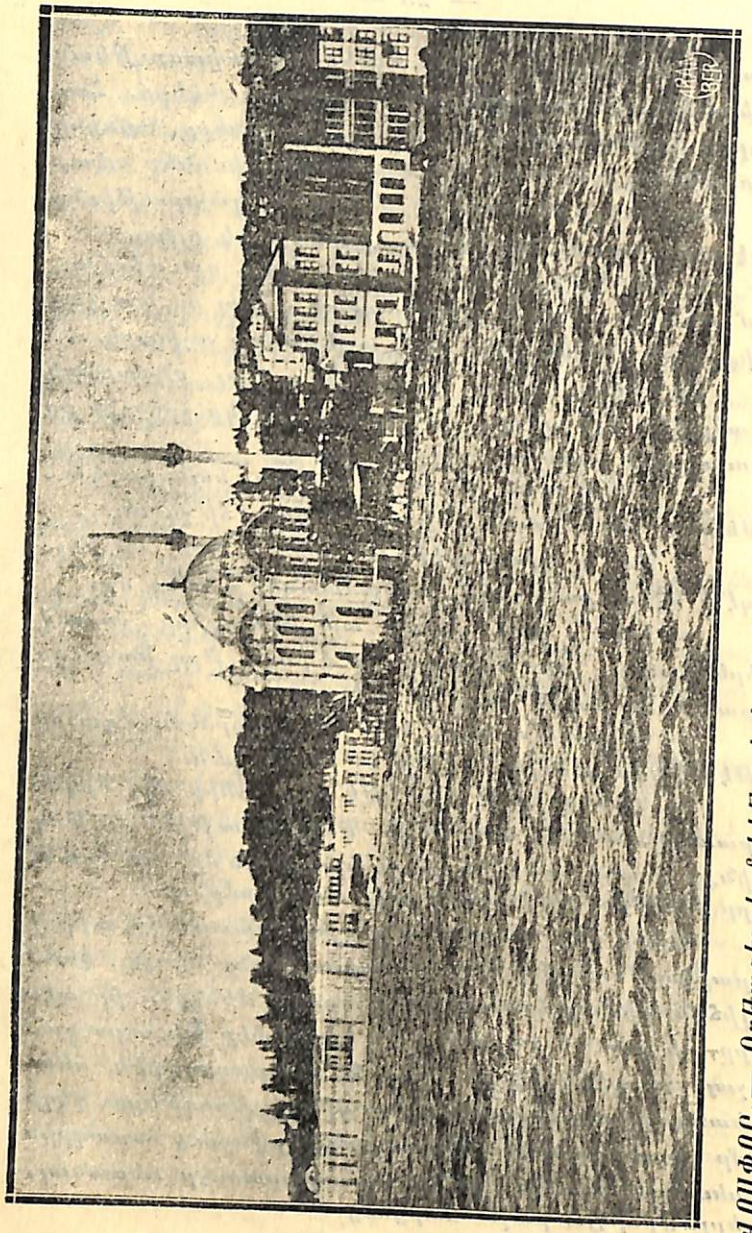

ՎՄՓՈՐ. — Օրթաքէօ յի մզկիթը, իսկ աջ կոմպոզիտորին ու երգչուհի բարձունքում

— Սրի՛ֆ պէյ, ի՞նչ ըրիք, ի՞նչ բաւ վնասիաը ը «գարը թէամիր»ին համար, չը յաջողեցա՞ք այդ երկու բառերը փոխել կամ մեղմել տալ։

— Ի՞նչ կ'ըսէք, բաչա՛, զուք չէի՞ք պիտի մեր Տիրոջ նկարագիրը. յամառեցաւ կեցաւ այդ երկու բառերուն վրայ. ա՞ր չիմարը պիտի սիրա ընէր առարկելու. հրամայեց որ նոյնութիամբ ընդօրինակուի հնոտպիրը և չուտով իրեն ներկայացուի...։

— Լա՛ւ, լա՛ւ, մրթմրթաց Սիւրէյա, սեւագրուած թիւնը ձեռքին մէջ դարձնելով ու պլուխը չարժելով, հասկցա՛յ, չպիտի կրնանք արգիլել ազէաը...։

Սրիֆ պէյ հեռացաւ ու Բ... պէյը սկսաւ նոյնութիամբ ընդօրինակել հնոտպիրը։

Նայն պահուն, Սիւրէյա բաչային ազգականներէն ու պալատի քարտուղարներէն Ֆեազըմ պէյը ներս մտաւ ու մօտենալով Բ... պէյին, որ կ'ընդօրինակէր և պիտկլով թէ ո՛և է փոփոխութիւն մը չէր կրած, յուզուած դէմքով մը դարձաւ Սիւրէյա բաչային, և

— Բաչա՛ էֆէնտի, սա երկու բառերը չը յաջողեցա՞ք մեղմել տալ գոնէ, ըսաւ։

— Ի՞նչ ընենք, աղա՛ս, մեր էֆէնտին անանկ կ'ուզէ, մենք ի՞նչ կրնանք ընել։

— Բա՛յց, բաչա՛, զուլո՛ւմ է, զուլո՛ւմ, բաւ ցաւանչեց, ա՛լ ես հոս գործ չունիմ։ Ես այս ըլ ժոխքին մէջ չե՛մ կրնար ապրիլ...։

Ու Ֆեազըմ պէյը դուրս ելաւ։

ՀԱՅՍՄԷՐ ՍԻՒԼԷՅՄ. ԲԱՇՄ.
ԱՊՏԻՒԼ ՀԱՄԻՏԻ Բ. ՔԱՐՏՈՒՂԱՐԸ

Գ.

Հեռագիրը, ընդօրինակուելէ ու վերջին անգամ մըն ալ Աբդիւլ Համիտի մատուցուելէ վերջ՝ եղեռնագործ անձնական հեռագրատունը յանձնուած էր, անմիջապէս ծածկագիր քաշուելու համար։

Արիւնո՜տ հեռագիր, գժոխայի՜ն հրաման, «Սասունը չրջակայքի բոլոր Հայերովը բնաջինջ...»։

Հեռագիրը քաշուեցաւ։

Դ. Զօրաբանակի հրամանատար Զէքի բաշան, որ նոյն օրերը երզնկայի չրջակայ գիւղերը քննական պատրաստի, կամ իսկական բառովը, պաշտօնական կողոպուտի ու կեղեքումի եղած էր, երբ ստացաւ հեռագիրը, ապուշ կտրեցաւ. «գահրը թէմիր»ի կայսերական բացարձակ հրաման մըն էր որ իրեն կը հաղորդուէր հեռագրով։ կարդաց, անգամ մըն ալ կարդաց, ու չի հաւատաց պարունակութեան։ Ցետոյ, հեռագիրը մէկ ձեռքը, և մօրուքը մեւս ձեռքը, սկսաւ մտմտալ։ Ծանրակչիռ, խիստ ծանրակչիռ պարագայի մը հանդէպ կը գտնուէր ինք, և ո՛և է կերպով չպիտի կրնար յապաղեցնել կայսերական հրամանին գործադրութիւնը։ Մտմտուքէն պիտի ճաթէր, որովհետև ծածկագիր հեռագիրը մասնաւորապէս կը պատուիրէր գաղտնի պահել պարագան՝ Դ. Զօրաբանակի սպայակոյտէն, որուն մէջ Աբդիւլ Համիտ խմացած էր իր պալատականներէն թէ՝ Երիտասարդ Թուրքեր ալ կը գտնուէին, որոնք կրնար ըլլալ որ գաղտնիքը հաղորդեն օտար տէրութեանց դեսպաններու։ Զէքի բաշան սակայն, մարդասպանի խոհրով ու վագրի ցուցկով այս մարդագաղանը, իր սիրոյ հետ մրցելու չափ փորձ, եփուն աւազակ մըն էր։ Խիզճ, մարդկութիւն, ընտանիք, ունա՞յն, չխմարական բառեր էին և, իր բառարանին

մէջ գոյութիւն չունէին. իր տարրին մէջ էր տարիներէ ի վեր և բնաջնջումի կենսական գործը՝ իրեն պէս քաջալարժ մագործի մը, դահիճի մը միայն կարելի էր վստահիլ. Համիա իր արարածը խորապէս ուսումնասիրած էր, լաւ կը ճանչնար Զէքի բաշան և չէր սխալած իր ընտրութեան մէջ, երբ այդ աւազակը ղրկած էր Անատոլուի բարեկարգիչ?...:

Զէքի առանձնացաւ իր վրանին մէջ ու սպասաւոր կոյտէն զօրաբաժնի հրամանատար միրլիվա Մ. բաշան իր քով կանչել տուաւ: Գիշերապահ զինուորը վազեց վրաններու մէջէն անցաւ, դնաց գտաւ միրլիվան ու անոր հաղորդեց Զէքի բաշային հրամանը:

Հինգ վայրկեան վերջը, Զէքի ու Մ. բաշանները մեհեանին վրանին առի իրարու քով նստած էին:

— Լիվա՛ բաշա, Զէքի լուրջ դէմքով մը խզեց լռութիւնը, գիտե՞ք ինչու կանչել տուի ձեզ:

— Խօսեցէ՛ք, զօրավար, խօսեցէ՛ք, դուք արդէն գիտ նոր չէք ճանչնար, այսքան տարի է որ ձեր հրամանին ներքև կը գործեմ, իմ հաւատարմութեան և անձնուիրութեանս նոր չէ՛ որ պիտի փորձէք, կ'ապաչեմ, խօսեցէ՛ք, ի՞նչ կայ, շատ յուզուած կը տեսնեմ ձեզ, նոր բա՞ն կայ, ի՞նչ կայ:

— Նոր բա՞ն... Աչառելի՛, սոսկալի՛ բան. եթէ հիմա ըսեմ, ձեր տեղէն վեր վեր պիտի ցատկէք ցնցոտելով...:

— Խօսեցէ՛ք, զօրավա՛ր, սկսաւ պաղատիլ միրլիվան:

Ու Զէքի բաշան սկսաւ պատմել եղելութիւնը.

— Լիվա՛ բաշա, ըսաւ, ձեզի անծանօթ չէ իմ պաշտօնս, քանի՛ տարի է որ հոս, Անատոլուի նահանգներէն է՛ն կարևորին մէջ, Էրզրումի նահանգը կը գտնուիմ, այնպէս չէ՞:

— Անտարակո՛յս, հաստատեց լիվան փաղաքուշ

ժպիտով մը, ձեր պաշտօնը զոց գիտեմ ես, իր բոլոր գաղտնիքներովը:

— Մենք հոս, Դ. Բանակի զօրավարի անուան տակ, պարզապէս Հայերը կեղեքելու, հարստահարելու, կողոպտելու և եթէ հարկը պահանջէ, կամաց կամաց, մեթոտաւոր և հաշուբաժ եղանակով մը ջնջելու պաշտօնով ղրկուած ենք:

— Աւոր ի՞նչ տարակոյս, ընդմիջեց միրլիվան մեհեանի չնչին ժպիտը չթօնդքին ծայրը, քանի՛ քանի անգամներ արդէն ձեր այդ պաշտօնը յիշեցնող հեռագիրներ առացած էք արդեօք ընդդէմ:

— Լիվա՛ բաշա, յարեց Զէքի հետզհետէ ոգեւորուած և ատորակարգիալի մը հանդէպ իր վստահութիւնը զօրացած, կը տեսնեմ որ դուք դիս կը գերազանցէք խորամանկութեան մէջ, կ'երևայ թէ հոտառած էք... բան մը չմոցա՞ք այսօր:

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզէք, զօրավա՛ր, ես բան մը չհասկցայ ձեր այս վերջին խօսքերէն. ձեր լեզուին տակ բան մը ծածկուած է, խօսեցէ՛ք, կ'ապաչեմ, վերջ մը տուէք տանջանքիս, կը գիտէք որ կը տառապիմ, այս սպասումը չիտակը չի քաշուիր:

— Ջէնքի ընկե՛րս, ըսաւ Զէքի բաշա, ես հիմայ քեզի սոսկալի գաղտնիք մը պիտի յայտնեմ, բայց գիտցած ըլլաս, պէտք է մեր մէջ մնայ, եթէ սպասկոյտէն ո՛ւ և է մէկը իմանայ զայն, մեր երկուքի՛ն ալ կեանքը վտանգի մէջ է, լա՛ւ գիտնաս:

— Զօրավա՛ր, ընդմիջեց միրլիվան կշտամբող նայուածքով մը, այդ յառաջաբանը աւելորդ կը դանեմ, դուք մոռցաք ձեր պատմութիւնը:

— Այ՛ սիրելի միրլիվա, չարունակեց Զէքի, կը տեսնես որ եզակի կը խօսիմ «դուն» կ'ըսեմ, «քեզի» կ'ըսեմ, ինչ որ կը նշանակէ թէ՝ հոգի՛ս ալ կը վստահիմ քեզի, մարմի՛նս ալ. մեր մէջ ա՛լ

պէտք է լռէ պաշտօնական ձեւակերպութիւնը, միւս չիր, Ֆերիդ, լիվա, այս ութսունները պէտք է ըլլան ըլած նկատումին այս պահուս, մենք հիմա երկու մտերիմներ ենք, մեր երկուքին ձեռքերուն մէջն է Օսմանեան կայսրութեան ճակատագիրը. մենք հզօր ենք, աւելի անարկու Եըլտըզի մարդիկներէն ալ, Մեծ Եպարքոսէն ալ, բոլոր նախարարներէն ալ։ Մեր վեհափառ խալիֆան մեզի՛ յանձներ է այսօր իր իշխանութեան դաւազանը. Սուլթանին համազօր իշխանութիւնը կը ներկայացնեք մենք հոս, այս հեռաւոր նահանգներուն մէջ։

— Այդ խօսքերէն բան մը չեմ հասկնար, պարզ խօսեցէ՛ք, թուրքերէնը չըսէ՞ք...

— Թուրքերէ՞ն կ'ուզես որ խօսիմ, լա՛ւ ըսաւ Զէքի բաշան ու դրպանէն քաշեց հանեց կարմիր թուղթ մը։

Եըլտըզէն քաշուած ծանօթ հեռագիրն էր...։

— Մ'ռ, առ կարդա՛ նայիմ, չարունակեց Զէքի իր ուսերէն ահագին բեռ մը թօթուելով վար նետող բեռնակիր մը գոհունակութեամբ, լայն չունչ մը քաշելով, դո՛ւն ալ կարդա նայիմ, ի՞նչ կ'ըսես...

Միրլիվա Մ. բաշան հեռագիրը ձեռքին մէջ, ընկզմեցաւ, կարմիր թուղթին վրայ կախուեցաւ ծնաց. աչքերը մոլոր մոլոր կը քաղէին սև տողերը. քաղեց ու կանգ առաւ սորագրութեան վրայ. ուշ չադրութեամբ նայեցաւ և որոշեց սորագրութիւնը։ Իր աչքերուն չէր ուզեր հաւատալ, կարելի՞ է որ ան սորագրէ սոսկ գիր մը. ո՛չ, ո՛չ, կը խորհէր նենգամիտ գինուորականը, որ Եըլտըզի աչխարհը չատ լաւ սերտած էր։ Ցանկարծ ոտքի ելաւ ու բաց ցոգանչեց.

— Միւշի՛ր բաշա, չըլլալի՛ք բան է, ան մարդը եթէ իմ ճանչցած մարդս է, չպիտի գիջանէր սոսկ բացրել այս... գիրը, ի՞նչ կ'ըսէք։

— Լիվա՛, յարեց Զէքի, և՛ս ալ չեմ հաւատար, բայց ահա՛ սորագրութիւնը։

— Չի՞ կրնար ըլլալ որ Եըլտըզի հեռագրատան մէջ յօրինուած ըլլայ, աւելի ճիշդը՝ կեղծուած ըլլայ, չէ՞ք մտածեր թէ հոն ամէն բան կարելի է...։

— Իրաւո՛ւք ունիք, և՛ս ալ համամիտ եմ ձեզի, սակայն, խնդիրը սորագրութեան վրայ չի՛ դառնար, պարտնակութի՛ւնը կարեւոր է...

— Բայց գիտե՞ք որքան կարեւոր է այդ սորագրութիւնը մեզի համար, ըսաւ Միրլիվան, եթէ վաղը գործադրուի այս հրամանը, և եթէ յետոյ ուրանայ սորագրողը, այն ատեն մենք ի՞նչպէս պիտի կրնանք մարթենիս ազատել...։

Զէքի բաշան սկսաւ խոկալ։ Իրաւացի և բաւ նաւսոր կը գտնէր Միրլիվային տարակուսիւնը. ինքը Եըլտըզի արարածներէն, անդիտակ չէր հոն լարուող գաւերուն. համոզուած էր թէ հոն, Ոճիրներու այդ Որջին մէջ կը գործէին կայսրութեան հիմերը խախտող գործիքները. Սպահի Համիտի հոգին, իր բոլոր ազատ խաւերովը, կը պահակեր նաև, կը հայլիանար իր աչքին առջև այն պահուն։ Միրլիվայի յայտնութիւնը թելադրական էր, սոսկալի էր, իր բոլոր ջիղերը ոտք կը հանէր. եթէ ուրանար սորագրողը, եթէ վաղը հաչիւ պահանջէր իրմէ, թափել տրուելիք անմիտ արիւնին համար, ինչո՞վ պիտի ապացուցանէր հակառակը...։

— Լիվա՛, ըսաւ Զէքի, իրաւունք ունիք. սա հեռագիրը տա՛ր ըսեմ. սորագրութիւնը տեսար, հերիք է. հիմայ ի՞նչ կ'ըսես, կրնա՞նք գործադրել։

— Դո՛ւք գիտէք, միւշի՛ր, պատասխանեց Լիվան, եթէ ինծի, իմ հասցէիս ուղղուած ըլլար այդ հեռագիրը, մէկ վայրկեան չէի սպասեր, անմիջապէս վճռ. Սուլթանին կը հեռագրէի և սորագրութեան մասին ապահովութիւն կ'ստանայի։

— Ի՞նչ կ'ըսես, յարեց միւչիրը զայրոյթով, խենդեցա՞ր, ես կրնա՞մ բացատրութիւն պահանջել վեհափառէս. ի՞նչ, ես ո՞վ եմ որ իրմէ հաշիւ պահանջեմ, համը չէ՞ս առեր դեռ կայսերական բարկութեան։

— Սակայն, բաշա՛, ընդմիջեց լիվան, ինչո՞ւ բարկանաս. կարելի է վեհափառ Սուլթանը տեղեկութիւն չունի այդ հետապբէն, եըլտըզի քարտուղարներուն խաղը չըլլա՛յ։

— Քարտուղարներուն խա՞ղը... յարեց Զէքի, հետզհետէ կատածելով հետապբին խակութեան վրայ, ո՞ր ախմաբը պիտի յանդգնէր հազալ հազալ բաւարներու առնել արքունին հետ. առ ի՛նչ արտառոց գաղափար էր որ յայտնեցիր։

— Ներեցէ՛ք, բաշա՛, ըսաւ լիվան, արտառոց գաղափար մը չը յայտնեցի։

— Կ'ազաչեմ, լիվա՛ս, լաւ խորհէ՛, քարտուղարները կրնա՞ն երբէք այդ աստիճան առաջ տանել իրենց յանդգնութիւնը։

— Ես գժբազդաբար ձեզի պէս չեմ խորհիր այս կէտին վրայ, անհրաժեշտ կը դանեմ, գործադրութեան սկսիլէ առաջ, անգամ մըն ալ հետապրով պիտի Ն. վեհափառութեան և սուրբգրութիւնը ըստուգել տալ. այլապէս, մ'կ քայլ իսկ առնել վըտանգաւոր է, զարձնալ ձեր խոհեմութեան ու հեռատեսութեան կը թողում...։

Լիվան քիչ մըն ալ մնաց Զէքի բաշային մօտ, յետոյ հրաժեշտ տալով մեկնեցաւ։

Զէքի մինակ մնացած, եըլտըզի ծածկագիրը հեռագիրը ձեռքին մէջ, սկսաւ ենթադրութիւններ ընել ու իբարու հակասական եզրակացութիւններ հանել լիվային յայտնած կարծիքներէն. սակայն, ի վերջոյ ինք ալ համոզուեցաւ թէ՝ Սասունի պէս

կէտրանի մը հայութիւնը բնաջինջ ընելու հարցը, ծանրակչիռ հարց մըն էր և թէ՝ վինուբական դրութեան սկսիլէ առաջ՝ խոհեմութիւնը կը պահանջէր անգամ մըն ալ պիտի եըլտըզ, ուղղակի Սուլթանին և հարցնել թէ՝ Ս. առաքելութեամբ ծածկագիրը հետապբը Ն. վեհափառութեան տրամաւո՞վ քաշուած էր իրեն։ Ուստի, առանց վարկեան մը կորնցնելու, սենապրութիւն մը խմբագրեց և իր թիկնապահը կանչելով՝ մօտակայ հետապրատունը ճամբեց, պատուիրելով որ հետապրատան անօրէնը ծածկագիր քաշէ զայն։

Թիկնապահը վերադարձաւ միասին բերելով հեռագրին ընդունելութիւնը հաստատող փերը։ Զէքի բաշան անմիջապէս հրամայեց պատրաստել իր ձին։ Հնձելաղունդի սպանութեն հարիւրապետ մը, երկու չաւուշներով միասին եկաւ կեցաւ Զէքի բաշայի վրանին առջև։ Մի չերեքն ձին պատրաստ էր. Զէքի վրան նետուեցաւ և իր հետևորդ սպանութեան և վինուբներուն հետ մեկնեցաւ քննական պատգամի մը, որ պիտի տեւէր մինչև իրիկուն։ Վերադարձին, վրանին խորը զետեղուած սեղանի մը վրայ գտաւ կարմիր թուղթ մը։ Ցերեկուան քաշուած հետապրին պատասխանը հասած էր եըլտըզէն։ Կարդաց, ստորագրութիւնը գնահեց և առքի ելաւ։

Այ՛լ ստուգուած էր, հետապիրը կեղծ չէր, այս անգամ Աբդիւլ Համիտի կոմիտէն կը վտանգուէր նախորդ հետապրին ստորագրութիւնը...։ Կայսերական բացարձակ կամքին, «իրաւէ»ին գործադրութիւնը կը մնար։

Արեւը կը կախուէր Բիւրակնանց ձիւնապսիակ գագաթներուն վերև. մարգերէն, անտառներէն ու վտակներէն դէպի վեր բարձրացող անպայտ ու թեթև չամանթաղ մը՝ մթնոլորտը կը խնկաւետէր, ուր

ամպերը կ'արշաւէին հազար ու մէկ կերպարանափոխ խառնիճն հագնելով։ Զինուորները վերջացուցին իրենց ընթրիքը, «Փառիչանըմ չօր եաչա՛» միտնաւ մուռ ու մոլեգին աղաղակներով. յետոյ, բոլոր գօրապետները կարգով քաշուեցան իւրաքանչիւրն իր վրանները։

Միւշիրական վրանին մէջ նիստ մը կը գումարէր Զէբի բաշան, որուան նիստ մը, որուն ներկայ էին Դ. Զօրաբանակի սպայակոյտի անդամները, Ֆէրիք, լիվա, գնդապետ, գայմագամ, հազարապետ, եւն.։ Խորունկ լռութիւն մը կը պատէր շուրջը, ո՛չ մէկ շշուկ, ո՛չ մէկ չարժում։ Զինուորները վրանի ներսէն մէջ դրեթէ ղիրար գրկած կը պառկէին, ու ոանց պիտանալու թէ մեծ վրանին մէջ ի՞նչ կը պատահէր...։

Մեծ վրանին մէջ անաւար, հրէշային բան մը կը գտնուր. Եըլտըզի հեռագիրը, «գոնրը թէամիր»ը պիտի գործադրուէր։ Բայց վերջն, Եըլտըզէն արձակուած պատգամը կ'արգիլէր հրապարակել գաղտնիքը. միայն մուշիրը, Զէբի բաշան պիտի պիտնար ու ըստ պայակոյտէն և ո՛չ մէկուն պիտի յայտնէր զայն։ Իսկ Զէբի բաշան չէր կրցած իր մէջ առանձին կրել այդ գաղտնիքը, և աճապարած էր իր սիրտը բանալ սպասյակոյտի իր մտերիմներէն միւլխվա Մ. բաշային։

Միւշիրին և միւլխվային միջև կայացած որոշման մը համաձայն, գաղտնիքը պիտի գաղտնիք պահուէր և միայն պիտի սպայակոյտին հաղորդուէր Եըլտըզի կայսերական հրամանը, Դ. Զօրաբանակէն կարևոր ուժեր չարժման մէջ դնելու դէպի Մուշ գաշտերն ու Սասունի լեռները, ուր հայ յեղափոխական խումբեր երևցած են, եւն։

Դ.

Եըլտըզի Մենապարը, Դ. Զօրաբանակի միւշիրը Զէբի բաշային երկրորդ հեռագիր մըն ալ քաշել տալէ առաջ, որով կը վաւերացնէր ինքը, իր կայսերական հրամանով, Միւշէյա բաշային առորագրութիւնը; պատա՛ռ զանազան կտակածներ անուցանել իր Ս. Քարատապին նկատմամբ, որուն հայասերութիւնն և արևմտեան քաղաքակրթութեան հանդէպ համակրութիւնը ծանօթ էին իրեն։ Կը խորհէր թէ՝ ան, բանի ու սպառնալիքի տակ առորագրած էր հեռագիրը, որով կը հրամայուէր Սասունի բովանդակ հայ բնակչութեան ընաջնջումը, և թէ՝ հետևաբար իր մտքէն վրկելու համար, անտարակոյս պիտի երթար հաղորդէր իրազեկութիւնը բրիտանական Մեծ դեսպանին, որ այդ առթիները միւս մեծ պերութեանց դեսպաններէն աւելի չահագրգռուած կ'երևար հայկական հարցով։ Այս կտակածը չատ կը նեղէր իր տպին։ Միւշէյա բաշան Համիտի հալածող գևը կը գտնար տակաւ. անոր նեկայութիւնը պալատին մէջ՝ աւելի քան երբեք անտանելի էր առաջ. անհրաժեշտ էր մէջ աւելէն վերցնել անոր գոյութիւնը։ Բայց, կը մըտմտար Համիտ, ի՞նչպէս, ի՞նչ պատրուակով արդարացնէր ոճիրը...։

Այս խորհրդածներով պաշարուած, իր առանձնասենեակը քաշուեցաւ և սկսաւ իր բարեկամի աչքերը պարտցնել պատէն կախուած զանազան քարտէսներուն վրայ, որոնց մէկուն առաջ կանգ առաւ ու սկիզի ակնոցը պարտադանաց քթին վրայ նստեցուցած, գոնտակութեան լայն ա՛ի մը քաշեց ու մրթմրթաց։

— Տալսըրի՛կ, կելեկլիզա՛ն, վաղը պիտի գայլուրը, կը չափե՛մ անոնց հասակը։

Ու արիւնոտ մասը առնելով Սասունի վիզը վերեն վրայ, մռայաց.

— Գետնի հաւասա՛ր, մարդը պիտի գառնան ամէնն ալ... Նայի՛մ քեզի, առիւծս, հաւասարիմ Զէբիս, նայի՛մ քեզի...

Յետոյ դարձ եղաւ առանձնանոցին ու գոցեց դուռը կողպանքէն ներս կոխելով. Անկիւնի եփրատական կոճակներէն մէկուն վրայ գրած էր բժիշկը։

Գետնի մը վայրկեան վերջ, Արիփ պէյ նեղ մտաւ ու մօտեցաւ երկրպագութեամբ։

— Արի՛ փ, ըսաւ Համիա, ի՞նչ լուր կայ...։

— Վեհափա՛ռ Տէր, մեծ գեղացիները կ՚ուզեն...

— Որո՞նք են անոնք։

— Երեք մեծ ազգութենէս... կակազեց Արիփ։

— Հասկցա՛յ, հասկցա՛յ, յարեց Համիա հանգիստ երթալդ չարժուձեւով մը, թէ ինչ կ՚ուզեն ինձ...

— Ձեր վեհափառութիւնը կ՚ուզեն տեսնել, թոթովեց Արիփ պէյ։

Սպասիլ Համիա չուզած ձեւաց, չէր պիտեր թէ ի՛նչ պիտի ըսէր. յետոյ, քիչ մը մտածելէ վերջ ըսաւ Արիփ պէյին.

— Ձի՞ս կրնար բան մը յարմարցնել, նէթէ հիւանդ է ըսես, չի՞ն կրնար։

— Ներեցէ՛ք, վեհափա՛ռ Տէր, ի՞նչպէս պիտի կրնայինք, արդէն մահը ետեւէնիս կ՚ելլայ, հիմայ Սիւրէյա բաշային քով կ՚ոգանանք, և բայան պէտք է մինչեւ հիմայ հաղորդած ըլլայ անոնց թէ Ձեր վեհափառութիւնը քաջառողջ է...։

— Գարչելի՛ն, մռայաց Համիա, պիտի՛մ, անանկ կ՚ընէ, ի՛նչ ազատ է ան, նէթէ հիւանդ ալ ըլլամ, դարձեալ չուզեր գեղացիներուն սիրտը կոտրել. կ՚ընէ չընէր, գիս կը համոզէ որ ընդունիմ պիրինճը։ Էհ՛ն, խօսէ՛, բան մը գիտի՛ր, ի՞նչ ընենք, ես չեմ ուզեր ընդունիլ հիմայ պիրինճը։

— Ի՞նչպէս կ՚ըլլայ, վեհափա՛ռ Տէր, առանց բան կ՚ըլլա՞յ։

Սպասիլ Համիա ոտքերը գետինը ձնծելով ու գահլիճը թնդացնելով.

— Գնա՛, չուտով գնա՛, պռոչաց, Սիւրէյան հիմա՛յ հոս կանչէ։

Արիփ պէյ չուտած ինքզինք գահլիճէն դուրս նետեց։

Հինգ վայրկեան վերջ Սիւրէյա բաչան Համիայի առջեւ կեցած էր։

— Սիւրէյա՛ բաչա, մենք ձայնով մը հարցուց Համիա, որո՞նք են այդ գեղացիները։

— Տէ՛ր իմ, անպլիական, ռուսական և ֆրանսական գեղացիները։

Համիա վեր նետուեցաւ ու գոչեց.

— Ի՞նչ կ՚ըսէք, երեքը մէկտեղ ի՞նչ կ՚ուզեն ինձ, ի՞նչ կայ, ի՞նչ եղաւ, դուք հետերնին չէ՞ խօսեցա՞ք...։

— Վեհափա՛ռ Տէր, Ձէբի բաչան կը հարցնէին։

— Ի՞նչ բան Ձէբի բաչային համար։

— Կը հարցնէին թէ ինչո՞ւ համար Դ. Ջօրջ բանակի կեդրոնը թողեր ու Հայաստանի կողմերը գացեր է։

— Հայաստա՞ն... մռայաց Համիա, դեռ կը պնդո՞ն առանկ երկրի մը գոյութեան վրայ, դեռ կը յամառի՞ն այդ բառին վրայ, կեղծաւորնե՛րը...։

— Վեհափա՛ռ Տէր, չարունակեց Սիւրէյա, առանց փոխելու ձայնն ու դիրքը, մեկ երկու անգամ ուզեցին ինձի նոյն հարցումը։

— Հիմայ ո՞ւր կը գտնեն, բաչա՛, հարցուց Համիա, ի՞նչ ընենք, ուզենք չուզենք պէտք ընդունինք երե՛քն ալ, չի՞ կրնար ըլլալ որ մէկիկ մէկիկ ներկայանան։

— Ո՛չ, Տէ՛ր, ըսաւ Սիւբէյա, երեսը միասին կ՚ուզէն ներկայանալ։

— Լա՛ւ, յարեց Համիա ոգեւորուկ ձայնով մը, թո՛ղ գան, թո՛ղ գան, բայց պէտք է որ դուք ալ ներկայ ըլլաք. գացէք բերէ՛ք։

Սիւբէյա դուրս ելաւ ու Ապահիլ Համիա ընդունելութեան դահլիճը քաշուեցաւ։

Շատ չանցաւ, անգլիական Մեծ դեսպանը՝ Սըր Գլար Ֆօրա, ֆրանսականը՝ Մ. Գամպոն և ռուսականը՝ Մ. Նէլիւօֆ ներս առաջնորդուեցան հանդիսաւոր մուտքով մը։ Սուլթանը դիմենք ընդունեց յոռնակայս և յետոյ հրաւիրեց որ գրաւեն իրենց յատուկ տեղերը։

Սովորական ճեմարանութիւններէ ետքը, Մ. Նէլիւօֆ բացաւ խօսակցութիւնը, իրենց այցելութեան նիւթին վրայ։

Սիւբէյա բաշան, Սուլթանին դիմացը, ներկայ էր, և թարգմանի դեր կը կատարէր։

— Վեհափա՛ռ, ըսաւ Նէլիւօֆ, կրնա՞նք արտաքօք խնդրել Դ. Զօրաբանակի վերջին դիւանագիտական տեղափոխութեան չարժառիթը. ինչո՞ւ արդեօք Դ. Զօրաբանակին մարաջախտը մեկնած է իր կեդրոնէն։

— Առանց պարզ խնդիր մը, յարեց Համիա, Սահդայէական քմծիծաղով մը, կը զարմանամ որ մինչև ԵրլաԷզ ձեզ յոգնեցուցեր է։

— Ի՞նչպէս, ըսաւ Մ. Նէլիւօֆ, ապշեցուցիչ միամտութիւն մը կեղծելով, Վեհափա՛ռ այդքան պա՞րզ կը կարծէք խնդիրը։

— Բնականաբար, կրկնեց Համիա վառած չնչառով մը, իմ երկրիս ներքին անպարզութիւնը պահպանել տալու պարզ միջոց մըն է, Զէքի բաշան Քիւրթհատանի նահանգը զրկելը, այնպէս որ միջև արիւնահեղ կռիւներ ծագեր են։

— Սակայն, միջամտեց բրիտանական մեծ դեսպանը, կասկածոտ անտարբերութիւն մը դնելով իր չեչային մէջ, էրզրումի մեր հիւպատոսը տարբեր, բաւական ծանրակչիռ իրազեկութիւններ հեռագրած է, դեռ երէկ առաջ երեք հեռագիրներ, որոնք կը հաստատեն։

Ապահիլ Համիի գոյնը մոխիր դարձաւ։ Գահէն վար ցատկեց ու դարձեալ նստաւ։ Ի՞նչ պիտի պատասխանէր բրիտանական հիւպատոսին զոռ, միւսներն ալ պէտք է հեռագրած ըլլային ամէն բան. իր ընելիք բոլոր առարկութիւնները կամ տալիք բացատրութիւնները ջուրի ձայն պիտի դային անոնց ականջին։ Ուստի, ինքզինք ամփոփելով, փորձեց չեղել խօսակցութեան նիւթէն ու, դարձաւ հարցուց Սըր Գլար Ֆօրաի.

— Սը՛ր, ի՞նչպէս եղաւ ձեր հիւպատոսը։

— Շա՛տ լաւ է, պողպատի՛ պէս ամուր է, պատասխանեց դեսպանը հեգնոտ ժպիտով մը, ինքը շատ լաւ է, բայց իր քաշած հեռագիրները գէշ են։

— Ի՞նչպէս, կմկմաց Համիա, խոստովանելով ինքնիրեն իր պարտութիւնը, ինչո՞ւ շատ գէշ են հեռագիրները։

— Կ՚ազաչեմ, վեհափա՛ռ, ընդմիջեց Նէլիւօֆ, որ միւռնեցին աւելի ընտանի ու մտերիմ էր դարձեր Սուլթանին, դուք չէ՞ք գիտեր և մեզի՞ կը հարցնէք։

— Հաւատացէ՛ք, Մ. Նէլիւօ՛ֆ, ես մինչև հիմայ բան մը չհասկցայ այս խօսակցութենէն. պա՛րզ խօսեցէք, ի՞նչ է պատահեր էրզրումի կոմսերը։

— Էրզրումի կոմսերը բան մը չէ պատահեր, միջամտեց ֆրանսական մեծ դեսպանը Մ. Գամպոն, միայն հասած հեռագիրները կը հաստատեն թէ Դ. Զօրաբանակի մարաջախտ Զէքի բաշան՝ մեծամիտ դատողութեամբ ճամբայ եղած է Հայաստանի կոմսերը։

— Սեհլի պարզ խօսելով, յարեց Սըր Գլար Ֆօրտ, Սասունի վրայ...։

— Բա՛ց, ըսաւ Համիտ, Գահէն ընդոստ կլլելով, ի՞նչ կ'ըսէք։

— Վեհափա՛ռ, չարաբնակեց բրիտանական մեծ գեսպանը, մենք չե՛նք որ կը սանձենք այդ լուրը. հետապիրները, հիւպատոսներուն հետապիրնե՛րը կը հաստատեն զայն։

— Ինչպէս որ ըսի, յարեց Համիտ, Քիւրթիստա֊նի կողմերը, աշխէմներու միջև ծագած խռովու֊թիւնները հանդարտեցնելու և մէկ քանի ապստամբ ցեղեր զսպելու համար հրամայած եմ Զէյթի բաշ֊կին քանի մը վաշտերով երթալ այդ կողմերը։

— Սակայն, Վեհափա՛ռ, դարձեալ միջամտեց Մ. Գամպօն, իմ հիւպատոսիս քաշած հետապիրները տարբեր բաներ կը պատմեն. աշխէմներու կռիւ֊ները նոր բաներ չեն, սոսկ գարնան վէրքերն են ձեր կայսրութեան։

— Վէրքե՞րը, տէ՛ր, ընդմիջեց Համիտ ազէկ չի֊նցուցիք, ի՞նչպէս է, ազէկցա՞ն մեծ գեսպանու֊հին վէրքերը, կառքի արկածէն ի վեր։

Շնորհակա՛լ եմ որ Վեհափա՛ռ, պատասխանեց Մ. Գամպօն, հեգնոտ չնչոտով մը, կը չահագրգռուիք մեր ամիկոջ առողջութեամբ, բայց, հաւատացէ՛ք Վեհափառ, Հայաստանէն հասած գէշ լուրերը չատ աւելի չահագրգռական են, կը խնդրեմ որ մեզի ապահովութիւններ տաք այս մասին։

Անօգուտ էր ամէն ճիգ ու ճարպիկութիւն. գես֊պանները հաստատապէս որոշած էին Սպասիլ Հա֊միտի հակընդդէմ թէ՛ իրենք անաչառ չէին, գի֊տէին բոլոր անցած գարձածները։ Երբ, ոտքի կլլե֊լով հրաժեշտ տալու ձեւեր առին երեքը միասին, Սպասիլ Համիտ, ծայրայեղ քաղաքավարութեամբ մը,

կեցուց զիրենք և ըսաւ.

— Թուրական, անգլիական և ֆրանսական մեծ ատրութիւնները, վատահ եմ թէ պիտի չարաբնակին կայսրութեանս հետ իրենց բարեւոք յարաբերութիւն֊ները և այդ վատահութեամբ է որ հիմակ, ձեր երե֊քին առջև պիտի պարզեմ Գ. Զօրաբանակի չարժո֊ման մէջ գրուելուն գաղտնիքը։

Երեք մեծ գեսպանները լաւ մը անգաւսրութեան իրենց թիկնաթոռին մէջ և աչք ու ականջ կարած, կ'սպասէին ժողովել Սուլթանին խօսքերը, որոնք անտարակոյս, յայտնութիւններ պիտի բերէին։

— Բարեկամ ատրութեանց բարեկամ ներկայա֊ցուցիչնե՛ր, ըսաւ Համիտ, ես հրամայեցի Զէյթի բա֊շային անմիջապէս գինուորական կարեւոր ուժերով երթալ Մուշի Դաշտը, մինչև Սասունի լեռները, ու֊ր վերջերս յաջողած են նեռս մանել Եւրոպացին եկած հայ անիշխանականները...։

— Հայ անիշխանականնե՞ր... թափանցիկ նայ֊ուածքներ չանթեցին երեք գեսպանները, Համիտի հակընդդէմ չհասկնալու համար թէ երանք չէին կլլեր առանց պոչաւոր ոսեաի։

— Այո՛, անիշխանականնե՛ր, կրկնեց Համիտ աւելի ուժգին ու վատահ չնչոտով մը, հիմակ այդ կողմերը, խեղճ ազգաս գիւղացիները կը կողոպտեն անոնք, ճամբաները թղթատարին գէմ կ'ելլեն ու կը թալլեն, կառաւանները վրայ կը յարձակին, և վաճառականներուն ապրանքները կ'առնեն կը տա֊նին և իմ կայսերական կառավարութեանս ու գա֊հիս գէմ ապստամբելու կը գրգռեն այդ կողմերու բոլոր Հայերը։

Գեսպանները խորհրդաւոր նայուածքներ կը փո֊խանակէին իրարու և իրենց վից աչքերը բեւեռ֊ուած կը մնային Համիտի վրայ, որ իր գերին մէջ էր ու կը խօսէր խանդավառօրէն։

— Գիտէ՞ք, չարունակեց Համիա նա՛յն խազով, գիտէ՞ք որոնք են անիչխանականները. Լոնտոնէն, Բարիզէն ու Թիֆլիզէն եկած են. ձեր երկիրներէն արտաքսուած, եկեր են հոս, իմ երկրիս մէջ ապաստան ուներ են ու պիչեր ցեղիկ կը պատպրին...։

— Ի՞նչ կը կոչուին արդեօք, Վեհափա՛ռ, հարցուց Մ. Նէլիսօֆ։

— Դուք ինչ լաւ կը ճանչնաք զիրենք. ձեր երկրին նասէրները չե՞ն, չաները կովկասէն վտարուած կամ փախստական ներկայ թիները չե՞ն. Ալէքսանդր Բ.ին, Վեհափառ եղբօրս ապաներիչները չե՞ն։

— Սակայն, յարեց Մ. Գամպօն, Վեհափա՛ռ, դուք հայ անիչխանականնե՞ր կը կարծէք զանոնք, հայ նիհիլիսմներ գոյութիւն չունին կարծեմ։

— Ես կը խորհիմ թէ, Վեհափա՛ռ, միջամտեց Սըր Գլար Ֆօրտ, ցեզափոխական պիտի ուզէիք ըսել, հայ ցեզափոխականները. մենք չենք կարծեր թէ նիհիլիսմ կամ անիչխանական Հայեր գտնուին երկրագնդիս վրայ. ախո՛ղ պէտք է ըլլայ, կ'երեւայ թէ թիւրիմացութիւն մը կայ։

— Ո՛չ, ո՛չ, պնդեց Համիա, ի՞նչ թիւրիմացութիւն պիտի ըլլայ։ Գոմիթէ ի՞նչ ըսել է, Հնչակեան անունները նիհիլիսմներ չե՞ն, գոնա յափշտակել, կայսրութիւնս կործանել չե՞ն ուզեր. կառավարութիւնս հիմերը քանդելու կ'աշխատին անոնք։ Մայրաքաղաքիս մէջ անգամ ռոզոսկած են ու քունս կը վերդովեն։ Ի՞նչ կը կարծէք, եթէ այսպէս անպատիժ ձգեմ զիրենք, վաղը կայսրութեանս բովանդակ նահանգները պիտի արիւնի թաւալ գարձընեն, ամբողջ քնակչութիւնները պիտի լողան արիւնի մէջ, քաղաք ու գիւղ պիտի ամայանան։ Այն ատեն լոկ ես չպիտի ըլլամ առաջդը. ձեր բոլոր չանէրն ալ միասին պիտի վտանգուին, քանի որ այդ անիչխանականները

հաստատապէս ուխտած են քար քարի վրայ չի թողուլ, տղի հաւասար ընել ամէն տեղ։

— Բայց, Վեհափա՛ռ, յարեց բրիտանական Մեծ դեսպանը, զարմացած սրամտութեամբ մը, կը զարմանամ թէ դուք դեռ չէք ճանչցած այդ անիչխանականները։ Հնչակեան Գոմիթէն ծանօթ է մեզի, և ամբողջ Եւրոպային, իբրև Հայ ցեզափոխական կազմակերպիչն մը, որուն նպատակն է աչխատիլ ո՛չ թէ թանգելու, այլ բարեկարգելու այս ընդարձակ կայսրութիւնը. չէ՞ք կարդացած իրենց օրհան թերթը, Հնչակը չէ՞ք տեսած, Լոնտոն կը հրատարակուի հիմակ։ Այդ կազմակերպութեան մարդիկը, որոնք Հնչակեան կը կոչուին, յուսահատած ըլլալով բոլոր վանդակ կայսրութեան վերանորոգութենէն, իրենց պահանջած ցեղին, իրենց Ազգին, Հայ Ազգին համար մանաւանդ բարենորոգութիւններ ձեռք բերելու մտօք բուռն միջոցներու կը դիմեն. տասնը գիտէ՞ք, ի՛նչ կ'ուզեն. կեանքի, պատիւի և ինչքի ապահովութիւն։ Անիչխանականներ չե՛ն տասնը, խարա՛ծ են, խարա՛ծ Ձեր Վեհափառութիւնը։

— Այ՛, այ՛, խարուա՛ծ էք, Վեհափա՛ռ, ասելու, Մ. Գամպօն, ձեր երկրին մէջ անիչխանականներ չկան, և Հնչակեանները պարզ ցեզափոխականներ են։

Իսկ ռուսական մեծ դեսպանը խորհուրդած, լուռ մուռ մտիկ կ'ընէր իր եղբայրակիցներուն. նիհիլիսմ բառը՝ Համիային արտասանուած, չատ ախորժ չէր հնչեց Մ. Նէլիսօֆի ականջներուն, բառը՝ ռուսական բառ մըն էր, Ռուսաստանի ամբողջ նոգեբանութիւնը կար այդ բառին մէջ։ Սակայն, գոնէ ցոյց տալու համար թէ ինք հասկացող էր իր ընկերներուն, ի՛նք ալ միջամտեց.

— Վեհափա՛ռ, ըսաւ, ցեզափոխականները չա՞տ

վանդակաւոր են, իրա՛ւ է, երկրին խաղաղութիւնը կը խանգարեն, չատ մը գժուարութիւններ կ՚առաջ ձեն կառավարութեան, բայց, մեկ երկու այդ կարգի մարդոց պատճառով, բանաւոր չէ Դ. Զօրավարութիւնը չարժման մէջ դնել, ու հարիւրաւոր պիղծեր, քաղաքներ ասրասիլ մատնել. ա՛չ միայն բանաւոր չէ՛ այս միջոցը, այլ և անարդա՛ր է, ապօրինաւոր է, այնպէս չէ՞։

Համիա անզէն եւաւ ու սկսաւ գեսպաններուն առջև երթալ պալ, կարճ շրջանակ մը, գեսպ գարձեալ անդը նստաւ, ու, սպառնական ձայնով մը.

— Ինչ ընենք ուրեմն, խոյլ ասո՞նք որ երկիրը խաղալիք պատնաց ապստամբներուս ձեռքը։

— Դո՛ւք պիտէք, վեհափա՛ռ, յարեց Սբր Գլար Ցօրա, ես իմ կառավարութեանս կը հաղորդեմ ձեր խօսքերը նոյնութեամբ, բայց, պարձեալ կը կրկնեմ, Զէյթի բայան իր վրայ չատ խօսեցնել պ՚ուղի ասյ Եւրոպացի մէջ։

Ասոր վրայ մեւս երկու գեսպաններն ալ գրեթէ նոյնիսկատ յայտարարութիւններ ըրին և երեքը միասին պատրաստուեցան մեկնելու, Համիա աչխարհիս բոլոր անուշ լեզուները թափեց զանոնք համոզելու համար թէ Զէյթի բայան այն կոպմերը զրկուած էր մի միայն կարգ ու խաղաղութիւն հաստատելու պաշտօնով։

Ժամանակը չատ ուշ էր արդէն, Մեծ գեսպանները տրաժեցա տալով Համիային, մեկնեցան։

Ե.

Զէյթի բայան մեծաթիւ զունդերով մեկնած էր Սասուն, Պիթլիսի կառավարական պալատին մէջ պատերազմական ատեան մը կազմած էր ապստամբութեան, և առանց պատասխանութեան, անուր խոչոտութիւններով գնդապետները կը նետէր գիւղացի Հայերը, որոնք արտասահմանէն եկող յեղափոխականներուն հիւրընկալած լլլալու սպիրը գործած էին...։ Շրջակայքէն, Մուշի գաշտէն ու Սասունի լեռներէն խումբ խումբ կը բերուէին ձերբակալուածները, առ հասարակ Հայեր, չղթայակապ, որոնց մէջ կը գտնուէին նաև ծերեր ու պառաւներ։ Կարաւանը տակաւ կ՚առաջանար ու նահանգին կեդրոնական բանտը նեղ կուգար, նկուղներուն մէջ տեղ ձգելու տեղ չկար և գիւղ կարաւանին ծայրը չէր կարեր։

Ձերբակալուածները, յիւանական հոգիներ կարգերու բաժնուած, առաջ բերուեցան պալատին հրապարակը. չորս չարքերէ կը բաղկանային ամէնքը։ Զէյթի բայան, իր փոքր սպանեալով պղպատին պատշգամին վրայ երեցաւ ու խոժոռ, սպառնական նայուածք մը չանթեց անոնց և կանչելով սահիկան գիւղապետները գնդապետը.

— Ա՛լ՛ պէտի, ըսաւ, առ՛ք ներս տարե՛ք այդ դատապարտեալները, ամուր կղպանքներու տակ պահեցէք։

Անմիջապէս գուրգ գնդապետը գնդասպան խոնարհութեամբ մը բարեւելով, անցաւ ձերբակալուածներուն կողքը և կարգով զանոնք առաջնորդեց ներսը, սձրապարծներուն բանտը։

Յետոյ Զէյթի իր սպանիներուն հետ պատշգամէն հեռացաւ ու մտաւ լայնարձակ սրահի մը մէջ. հոն պիտի կատարուէր պատասխանութիւնը գեռ նոր բերուած Հնչակեան գործիչի մը որ կեդրոնական բանա-

աին նկատվեր էր խոնարհն ու զարհուրանքի մէջ, շղթանիրա զարնուած, կ'սպասէր որ կանչէին։

Զինուորական պետերէն չէր ապաստացած, Զէքի յայտարարեց թէ ինք սահմանած էր քիչ մըն ալ ըսպասել, մինչև որ հասնէին Պատերազմական Աոեանին միւս անդամներն ալ, որովհետև Հնչակեան պետի մը դատավարութիւնը պիտի տևդի ունենար։

Անդամներուն թիւը լրացած, Սահակը բացուեցաւ։ Զէքի բաշան նախագահի սեղանին վրայ նստած էր, զինուորական ու քաղաքային անդամներէն շրջապատուած։ Ամբաստանեալի նստարանները վրայ չարուած էին յիսունէ աւելի հայ բանտարկեալներ, որոնց գլուխը կը գտնուի գեղեցիկ երիտասարդ մը, եւրոպական տարազով։ Սրահին ծայրը, դուռին երեսը կազմերը խոնուած է անկնդիրներու համ բազմութիւն մը, պիթիւսի մէջէն ու շրջակայքէն եկած, ներկայ ըլլալու այս դատավարութեան։ Նախագահի առջեւի սեղանին վրայ չատ մը թուղթեր կան։ Եւրոպական տարազով գեղեցիկ երիտասարդը՝ խոհուն, ընկճուած դէմքով մը, գետին կը նայի. իր գալիքը հար դէմքին վրայ կը կարդացուի քննութիւնն մը, ո՛վ պիտի քանի՛ դիչերներէ ի վեր։

Նախագահը, հետաքրքիր ակնարկ մը պատցնելով սրահին վրայ, մեղմով մը հազաց ու խօսքը գեղեցիկ երիտասարդին ուղղելով, հարցուց.

— Ի՞նչ է ձեր անունը, ո՞ւր ծնած էք և ի՞նչ է ձեր պաշտօնը։

— Մեկդոն Խուբչիա է անունս, Պոլիս ծնած եմ, Բերայի մէջ և վարժապետութիւն է պաշտօնս։

— Մեկդոն Խուբչի՛ա, ձեր հպատակութի՞ւնը, ա՞զգը։

— Օսմանեան հպատակ եմ և հայ կաթոլիկ։

— Կաթոլի՛կ... մոլոտց Զէքի, ի՞նչ գործ ուն-

նէիք ուրիշ այս կազմերը, այս հայ գիւղերուն մէջ։

— Ուսուցիչ էի Մուշ և գիւղերը կ'այցելէի։

— Բայց դուք ի՞նչ կ'ընէիք Սասունի լեռներուն մէջ։

— Ես լեռները չեմ գացեր, գիւղերը կը պատէի։

— Տալւորիկ ինչո՞ւ գացեր էիք։

— Ինձ գիւղացիներուն փոքրիկ գլխոց մը բանալու նպատակով գացած էի հոն։

— Շա՛տ ապէկ, Տալւորիկէն դառ ուրիչ գիւղ ալ չէք այցելած։

— Կրնայ ըլլալ որ այցելած ըլլամ, իմ պաշտօնս ինս բերած։

— Ի՞նչ է ձեր պաշտօնը, ըսիք։

— Վարժապետութիւն։

— Բայց դուք ուրիչ աւելի կարևոր պաշտօն մըն ալ ունէիք, այնպէս չէ՞. դուք գիւղացիներուն դատակնիքը չէիք կրթիր միայն, մեծերուն ալ բաներ մը կը քարոզէիք։

— Անչո՛ւշտ, բայց, ըսաւ ամբաստանեալը հետզհետէ ոգեւորուած, իմ պարտականութիւնս կը կատարէի։

— Ի՞նչ էր ձեր պարտականութիւնը։

— Տգէտ ժողովուրդը լուսաւորել և ինքնապաշտպանութեան պատրաստել գինքը։

— Ըսո՞ւ դէմ կը պատրաստէիք ժողովուրդը, որո՞ւ դէմ պիտի պաշտպանէր ինքզինքը. գոռաց բարկութեամբ նախագահը։

— Ամբաստանեալը նստարանէն վեր ելաւ ու աւելի ուժգին ձայնով մը.

— Բայց, ըսաւ, ձեզի՛ դէմ, ձեզի պէս կեղեքիչներո՛ւն դէմ կը պատրաստէի ժողովուրդը։

Պահ մը խոր լռութիւն մը տիրեց սրահին մէջ։ Պատերազմական Աոեանին անդամները խոժոռ խոհ

ժոռ կը նայէին, ամբաստանեալներու այս խիզախ պահին, որ կրակ ու բոց կը ժայթէր։

— Հո՞ս ալ, կառավարութիւան պաշտօնատան մէ՞ջ ալ կը յանդգնիք հայհոյել, անամո՛թ... պոռաց Զէքի բաշան։

— Ես չե՛մ անամօթը, գո՛ւք բաշա, իրաւունք չունիք նախատելու ամբաստանեալ մը, որ այսօր ձեր ձեռքին մէջ կը գտնուի, բաւ խոբչիա ու տեղը նստաւ։

— Ես ձեզմէ գաս առնելու պէտք չունիմ, յա՛ր ըեց նախագահը, գո՛ւք չափը կ'անցընէք, ամբողջ նահանգը խռովութիւան ու ապստամբութիւան գըրգռեր էք ու հիմայ գիտէ՞ք ուրիք խօսելու. անո՛ր ձեր աչակերտները...։

Ու ցոյց տուաւ Մկըրտն խուրչիի քովերը, եւ տեսը կարգ կարգ նստած չիտուն հայ ամբաստանեալները, ամէնքն ալ պարզ գեղջուկներ, չատերը Սասունցիներ։ Ու շարունակեց.

— Անո՛ր ձեր աչակերտները. որոնք խաբուելով ձեր առաջ ու փուճ խոստումներէն, խոզեր էին իրենց տունն ու տեղը, իրենց ընտանիքը, լիս եղած կը թափառէին ու թալանի կուտային գիւղերը. ա՞յս էր ձեր վարժապետութիւան պաշտօնը. ա՞յս էր ձեր պարտականութիւնը։

Ուսկնգլիները, գրեթէ ամէնքն ալ քիւրտ աչիւրէներու չեթեր ու հարստահարիչներ, պատրաստ կը թերցնէին ու կ'ուզէին հոմ հոմ ուտել ամբաստանեալներուն պետը, որ իրենց ապրուստի ապրիւրները ցամքեցնելու եկեր էր իրենց սահմաններէն, գառնուկի պէս գիւղացիները մէկ մէկ առիւծ կըտրած են, կ'ըսէին իրարու, ա՛լ չեն ուզեր ճանչնալ մեր պատիւնական իշխանութիւնը, քանի՛ այդ անիծեալները ժառանգ մեր սահմաններէն ներս, հանդարտ

գիւղացիները պիտի քաշեն ու չեն ուզեր ճանչնալ մեր իրաւունքները, կ'ուրանան մեր արդար պահանջները, ո՛չ տասանորդ կ'ուզեն վճարել մեզի, ո՛չ ալ ոչխարահամարի տուրք։

— Էէ՛, չարունակեց նախագահը, գուք ինչո՞ւ կ'ուրանաք ձեր գաղտնի գաւերը, գուք չէի՞ք որ Սասունի մէկ ծայրէն միւսը քարոզեցիք ապստամբութիւան դրօշը պարզել ու հայկական իշխանութիւն հիմնել այս կողմերը... հա՛, հա՛, հա՛...։

Ու գիւային քրքիջներով մնգացին սրահին սիւները ու առաստաղը։

— Նախագա՛հ բաշա, յարեց Խուրչիա, ես չեմ ուրանար, ընդհակառակը, հոս, հրապարակով կը յայտարարեմ թէ՝ ես յատկապէս Պոլսէն եկած եմ այս կողմերը, ժողովուրդին աչքը բանալու և զինք ինքնապաշտպանութիւան պատրաստելու, կառավարութիւն կոչուած այս աւազակային ընկերութիւան դէմ որ ժողովուրդին արիւնը կը ծծէ...։

Զէքի բաշան կատաղած, ա՛լ չկրնալով զսպել ինքզինքը։

— Ալա՛յ պէյի. գոռաց. առէ՛ք սա գաւառանն չունը, ոտքերը ու վիզին չղթայ անցուցէ՛ք, թող հո՛ն քարոզէ իր վարդապետութիւնը...։

Խուրա գնդապետը, որուն վրայ յարձակող վագրի մը պէս խոյացաւ ու խիզախ երիտասարդին թեւէն բռնելով սրահէն դուրս քաշեց, մինչդեռ միւս ամբաստանեալները տրտում տրտում կը նայէին։

Հարցաքննութիւնները վերսկսան։

— Է՛, չարունակեց նախագահը, առաջ եկո՛ւր նայիմ, Ըէ՛ս Մխօ. գուն ո՞ւր ձերբակալուեցար։

— Մուչի՛ր բաշա, պատասխանեց Ըէս Մխօ խեղճուկ ձայնով մը. ես իմ լաճերով կը կամենէի կա-

լոյան, եկաւ մէկ ժանտաբոյս կապեց իմ թևերս ու խարազանի հարուածներուն ուժով մինչև հոս քա-
լեցուց բերաւ զիս։

— Վա՜խ, վա՜խ, հեկնելով ըսաւ Զէբի, վա՜խ Բէս Մխօ. ուրեմն անմե՛ղ մըն ես դուն։

— Մուչի՛ր Բաչա, յարեց Մխօ ես քեզ զուրպա՛ն ի՜նչ յանցանք եմ գործել որ հոս բերին զիս։

— Այ՛, այ՛, անմե՛ղ մըն ես դուն, Բէ՜ս Մխօ, յարեց Զէբի, հեկնանքը ծայրագեղութեան առնելով, բայց քու առնդ ի՞նչ գործ ունէր Մելքոն Խուրչիտ ըսուած խռովարարը։

— Իմ ա՞ռնս, իմ ա՞ռնս, բողոքեց Բէսը բարկութեամբ, ես այդ մարդը չեմ ճանչեր, չե՛մ ալ ճանչնար.

— Գոմիքճաճխովարարները քու առնդ կը պահեն, կը կերակրես ու հիմակ ելեր կ՚ուրանաս, այնպէս չէ՞, գոռաց Զէբի սպառնական ձայնով մը։

— Մ՛չ, բաչա՛, Մուչի՛ր բաչա, ըսաւ Մխօ, վըրաս չեչտով մը. զրպարտութի՛ւն է, զրպարտութի՛ւն...։

— Դուն ո՛ւր կը խօսիս, ո՛ւր մնդչեց միւս չիրը, եթէ այսպէս չարաճճիկես ուրանալ ճշմարտութիւնը, քեզ ալ բարեկամիդ Մելքոն Խուրչիտի քովիկը պիտի զրկեմ, կ՚իմանա՞ս...։

Բէս Մխօ գլուխը ծռած, ընկճուած ու մտահոգ, գետինը կը յառէր, լուռ մուռ սպառելով իր ճակատագրին։

— Զգիտի՞ խոտովանիս, Բէ՜ս Մխօ, ըսաւ Զէբի, գուբ մի յոգնեցըներ պիս, չիտակը խոտովանէ որ արձակեմ ու առնդ վերադարձնեմ քեզ։

— Ես ուրիչ բան չե՛մ գիտեր, մուչիր բաչա՛, գրպարտութի՛ւն է. գրպարտութի՛ւն, բոլոր գիւղացիները կը ճանչնան զիս. կառավարութիւնն ալ կը

ճանչնայ. ես միշտ պաշտօնիս մէջ հաւատարմութեամբ ծառայած եմ մինչև հիմակ և ոևէ զեղծում չեմ գործած։

Ես քու պաշտօնդ չե՛մ հարցներ, ախմա՛ր, որուսաց Զէբի, չե՞ս հասկնար բսածներս. ես քեզի Գօ-միքճաճխովարարները կը հարցնեմ, ինչո՞ւ առնդ հիւր պահեիր ու կերակրեիր զանոնք, չէի՞ր գիտեր որ կառավարութեան թշնամիներ են։

— Սխալ է, գրպարտութի՛ւն է, բաչա՛, Աստուա՛ծ վկայ որ ես լուր չունեմ, ես անմե՛ղ եմ...

— Շա՛տ ապրէկ, չա՛տ ապրէկ, յարեց Զէբի արհամարհոտ շեչտով մը, տեղդ նստէ՛ նայիմ։

Յետոյ ամբաստանեալներէն Տէր Խաչօ քահանան սպրի ելաւ նախագահի հրամանին վրայ։

— Տէրտէ՛ր, հարցուց Զէբի, գուբ ըսէ՛ք նայիմ, Մելքոն Խուրչիտի հետ ի՞նչ խորհուրդ կ՚ընէիք պիտի երթևեր, եկեղեցին խուցը։

— Բաչա՛, պատասխանեց գիւղացի քահանան, ձախ ձեռքը տանելով թաւ ու մացառամոլ մօրուքին, որ իր կուրծքը կը պարածածկէր, ես Քրիստոսի խոնարհ պաշտօնեայ մըն եմ, ժողովուրդին ու կառավարութեան համար կ՚աղօթեմ գիշեր ցերեկ, եկեղեցին մէկ խուցը կը պահիմ, եկողները չեմ կրնար վռնտել Աստուծոյ տուներէն։

— Ես ձեզի տա չեմ հարցներ. քահանա՛յ, հարցումիս լաւ ականջ դրէք. ես ձեզի կը հարցնեմ թէ Մելքոն Խուրչիտի հետ ի՞նչ խորհուրդներ կ՚ընէիք գիշերները,

— Ի՞նչ խորհուրդներ պիտի ընէինք, մուչի՛ր բաչա, վարժապետին ու քահանային խորհուրդը ինչ չի՞ վրայ կը գառնայ. գպրոցի, եկեղեցի, ժողովուրդին վրայ. ուրիչ ի՞նչ խորհուրդ կրնանք ունեցած ըլլալ։

լսրան, եկաւ մէկ ժանտարմայ կապեց իմ թևերը ու խարազանի հարուածներուն ուժով մինչև հոս քա-
լեցուց բերաւ զիս։

— Վա՛խ, վա՛խ, հեգնելով ըսաւ Զէքի, վա՛խ Բէս Մխո. ուրեմն անմե՛ղ մըն ես դուն։

— Մուշի՛ր Բաչա, յարեց Մխո ես քեզ զուրպա՛ն ի՛նչ յանցանք եմ գործել որ հոս բերին զիս։

— Այ՛, այ՛, անմե՛ղ մըն ես դուն, Բէ՛ս Մխո, յարեց Զէքի, հեգնանքը ծայրայեղութեան առնելով, բայց քու տունդ ի՞նչ գործ ունէր Մելքոն Յուրչիա ըսուած խռովարարը։

— Իմ տա՞ղս, իմ տա՞ղս, բղաւեց Բէսը բարկութեամբ, ես այդ մարդը չեմ տեսել, չե՛մ ալ ճանչ-նար.

— Գոմիթաճիովարարները քու տունդ կը պահեն, կը կերակրես ու հիմակ ալ է՛ւ բանաս, այնպէս չէ՞, գոռաց Զէքի սպառնական ձայնով մը։

— Ո՛չ, բաչա՛, Մուշի՛ր բաչա, ըսաւ Մխո, վըս-տահ չեչտավ մը. զրպարտութի՛ւն է, զրպարտու-թի՛ւն...։

— Դուն ա՛ւտա կը խօսիս, ա՛ւտա մոնչեց միւս չերը, եթէ այսպէս չարունակես ուրանալ ճշմար-տութիւնը, քեզ ալ բարեկամիդ Մելքոն Յուրչիան քովիկը պիտի զրկեմ, կ'իմանա՞ս...։

Բէս Մխո գլուխը ծռած, ընկճուած ու մտատոգ, գետինը կը յառէր, լուռ մուռ սպասելով իր ճակա-տագրին։

— Զպիտի՞ խոստովանիս, Բէ՛ս Մխո, ըսաւ Զէք-քի, զուր մի յոգնեցըներ զիս, չիտակը խոստովանէ որ արձակեմ ու տունդ վերադարձնեմ քեզ։

— Ես ուրիչ բան չե՛մ գիտեր, մուշիր բաչա, զրպարտութի՛ւն է. զրպարտութի՛ւն, բոլոր գիւղա-ցիները կը ճանչնան զիս. կառավարութիւնն ալ կը

ճանչնայ. ես միշտ պաշտօնիս մէջ հաւատարմու-թեամբ ծառայած եմ մինչև հիմակ և ո և է գեղծում չեմ ըրած։

Ես քու պաշտօնդ չե՛մ տարցներ, տխմա՛ր, որո-ւացՁէքի, չե՞ս տակնուվար ըսածներս. ես քեզի Գօ-միթաճիները կը տարցնեմ, ինչո՞ւ տունդ հիւր պա-հելիր ու կերակրելիր զանոնք, չէի՞ր գիտեր որ կա-ռավարութեան թշնամիներ են։

— Սիրա՛լ է, զրպարտութի՛ւն է, բաչա՛, Աս-տուա՛ծ վկայ որ ես լուր չունեմ, ես անմե՛ղ եմ...

— Շա՛տ ազէկ, չա՛տ ազէկ, յարեց Զէքի աբ-նամարնոտ չեչտավ մը, տեղդ նստէ՛ նայիմ։

Յետոյ ամբաստանեալներէն Տէր Խաչօ քահանան ոտքի եւս նախապահի հրամանին վրայ։

— Տէրտէ՛ր, տարցուց Զէքի, գուք ըսէ՛ք նայիմ, Մելքոն Յուրչիան հետ ի՞նչ խորհուրդ կ'ընէիք գի-շերները, եկեղեցիին խուցը։

— Բաչա՛, պատասխանեց գիւղացի քահանան, ձախ ձեռքը տանելով մեա ու մտցառամոլ մօրուս-քին, որ իր կուրծքը կը պարածածկէր, ես Քրիս-տոսի խոնարհ պաշտօնեայ մըն եմ, ժողովուրդիս ու կառավարութեան համար կ'աղօթեմ գիշեր ցերեկ, եկեղեցիին մէկ խուցը կը պահեմ, եկողները չեմ կրնար վռնտել Աստուծոյ տունէն։

— Ես ձեզի ատ չեմ տարցներ. քահանա՛յ, տար-յումիս լաւ ականջ դրէք. ես ձեզի կը տարցնեմ թէ՝ Մելքոն Յուրչիան հետ ի՞նչ խորհուրդներ կ'ընէիք գիշերները,

— Ի՞նչ խորհուրդներ պիտի ընէինք, մուշի՛ր բաչա, վարժապետին ու քահանային խորհուրդը ին-չի՞ վրայ կը դառնայ. դպրոցի, եկեղեցւոյ, ժողովուր-դին վրայ. ուրիչ ի՞նչ խորհուրդ կրնանք ունեցած ըլլալ։

— Հը՛մ, հը՛մ, մուլաթց Զէքի, ոսկառնացայտ աչուընները չհչտակի քահանային կառչած և յոնքերը պռտտելով, դուք հիմա չպիտի՞ խոստովանիք, ձեր եկեղեցիին ժամկոչը խոստովանած է ամէն բան... դուք Մելքոն Խուբչիի հետ ինչ որ խօսած էք, ինչ խորհուրդ որ ըրած էք, ձեր ժամկոչը ժամանակ կին ինծի լուր բերած ու մանրամասնօրէն պատմած է. ինծի նայեցէ՛ք, անօգուտ է ուրացումը, չհատկը խօսեցէ՛ք, դուք Աստուծոյ պաշտօնեայ եմ կ՚ըսէք, բայց ճշմարտութիւնը կը պահէք, պէտք է խոստոված վանիք։

— Մուչի՛ր բաշա, ըսաւ քահանան ազերապին ձայնով մը, ես ճշմարտութիւնը խօսեցայ, դուք ինչո՞ւ չէք հաւատար, ես իմ ցաւերովս ու տառապանքներովս կը տապկուիմ, ժողովուրդիս հոգեւորովը ծանրաբեռնուած մարդ մըն եմ, ես ի՞նչ պիտի խոսիմ Մելքոն Խուբչիի հետ, կ՚ապաչե՛մ, Մուչի՛ր բաշա, ես անանկ բաներ չեմ պիտեր։

— Ի՞նչ բաներ, յարեց Զէքի, ի՞նչ բաներ չէք պիտեր, ինչէ՞ն պիտէք որ ես ի՛նչ կը հարցնեմ ձեզի, դուք հիմակ ի՞նչ ըսել ուզեցէք։

— Այսինքն, մուչիր բաշա, թոթովեց քահանան չուարած ու չփոթած, գոմիխանիները ըսել ուզեցի, ես անոնց հետ գործ մը չունիմ։

— Շա՛տ ազուր կը խօսիք, երէց էֆէնտի, ակռաս Զէքի փայփայել, յուսալով քահանային բերնէն փրցնել կարեւոր գաղտնիքներ Հնչակեաններու գործերուն նկատմամբ, այդ գոմիխանիները կը ճանչնաք դուք անչուշտ։ Գիտէք որ երէնց պետը՝ Մելքոն Խուբչիան է, անանկ չէ՞։

— Ես մէկերնին չե՛մ որ գիտնամ թէ ո՛վ է երէնց պետը, մուչի՛ր բաշա, ես անոնց գործերուն չեմ խառնուիր։

— Շա՛տ ազէկ, երէց էֆէնտի, դուք անոնց գործերուն չէք խառնուիր. անանկ մտիկ ըլլայ, ես կը հաւատամ ձեզի, դուք անկեղծ ու ճշմարտախօս մարդ մըն էք, բայց չէ՞ որ գիրենք կը ճանչնաք, ձեր ժողովուրդը չէ՞ն անոնք։

— Այ՛, իմ ժողովուրդս են, բայց Տէր Խաչո, հետզհետէ տարաձելով հարցաքննութիւնէն հոգնելով և նկատելով Զէքիի լարած թակարդին մէջ, բայց ես երէնց հետ յարաբերութիւն չեմ ըներ։

— Լա՛ւ երէց էֆէնտի, ե՛ս ալ գիտեմ որ երէնց հետ յարաբերութիւն չէք ըներ, որովհետեւ դուք ալ գիտէք որ անոնք խռովարարներ են, ահրութիւնի ու ապստամբներ, բայց անտարակոյս կը ճանչնաք գիրենք այնպէս չէ՞։ Է՛հ ուրեմն, ըսէ՛ք նաեւ գիր անուններըը որո՞նք են այդ գոմիխանիները...

— Բա՛յց, մուչի՛ր բաշա, կակազեց Տէր Խաչո, դողդողալով, ես անոնցմէ կը վախնա՛մ...։

— Ինչո՞ւ պիտի վախնաք, ամբողջ գիւղին տէրը դուք չէ՞ք։

— Ի՞նչ կ՚ըսէք մուչի՛ր բաշա, գիտէ՞ք, մարդը «տէռօռ»ի կը յանձնուի, «տէռօռ»ի՛...։

— Ի՞նչ է տէռօռը, բացատրեցէ՛ք նայիմ, երէց էֆէնտի, յարեց ժպտելով Զէքի բաշան, հարցաքննութեան առած դարձուածքէն գոհ մնացած, մինչեւ հիմա միայն անդամները նշանակալից նայուածքներ կը փոխանակէին իրարու։

— Տէռօռը, բարձրացուց ձայնը Տէր Խաչո, չէ՞ք լսացած, զարմանալի՛ բան, դուք միւդիր մը, դեռ չէ՞ք գիտեր թէ ի՛նչ է տէռօռը, մարդը մէկ գնդակով անդէնը կը ճամբեն. ես կը վախնա՛մ, կը վախնա՛մ անոնցմէ, յարեց երէցը նոյն միամտութեամբ։

— Ձեր գիւղին մէջ պատահեցա՞ւ առանկ բան մը, մարդ սպաննեցի՞ն, հարցուց Զէքի։

— Քանի՛ քանի՛ հոգիներ, պատասխանեց Տէր Խաչօ, դեռ երկու չաթմի չեղաւ, մեր խեղճ Բէս Մխօին քեռորդին Մրտօն չսպանուեցա՞ւ. դիակը գիւղէն դուրս, ձորի մը մէջ գտնուեցաւ. խե՛ղճ մայրը սրտին կսկիծէն հիւանդացաւ ու կը մեռնի...:

— Զգե՛նք, մէկդի՛ ձգե՛նք այդ պատմութիւնը, երէց էֆէնտի, ըսաւ Զէքի, գիւղուկ քահանային բերնէն անպատճառ գաղտնիք մը կորզելու յամառ հպարտութեամբ մը. դուք հիմայ չսխալի՞ կրնաք մեզի ըսել այդ գօմիթաճիներէն մէկ քանիներուն ազնուները. հոս ուրիշ մէկը չի կայ որ գաղտնիքը դուրս հանէ. դուք մի՛ վախնաք, մեզի ամէն բան պատմեցէ՛ք, մենք ձեզի պաշտպան կեցած ենք, ամուր է ձեր կռնակը, ի՞նչ կը վախնաք...:

Տէր Խաչօ, անապատականի մօրուքը ձեռքերուն մէջ առած, կամաց կամաց սկսաւ անդրադառնալ իր լեզուագարութեան ազնաւալի հետևանքներուն, կ'ողբար իր անկարելի ազիւութիւնը, իր անհեթեթ ախմարութիւնը, անվերապահօրէն իր սիրտը բացած ըլլալով Զէքի բաշայի պէս արիւնարբու և անխիղճ գաղտնի մը որ իրենց երկիրը քանդելու պաշտօնով եկած էր հոն:

— Չէ՛ք պատասխաներ երէց էֆէնտի, չէ՞ոսխ՞ք, ի՞նչ կը մտմտաք, ըսաւ Զէքի, ամէնուն ալ անուններն կը հարկ չեկայ տալու, միայն մէկ քանիներունը կը բաւէ, ըսէք որ չուտով վերադառնաք ձեր տունը:

— Մուշի՛ր բաշա, մուշի՛ր բաշա, պոռթկաց յանկարծ Տէր Խաչօ, չկրնալով զսպել իր ներսը պատռտող անռելի փոթորիկը, դուք իմ կիանքիս, իմ պատիւիս, իմ կրօնքիս ու իմ ուխտիս հետ կը խաղաք. ես կրնա՞մ մատնել իմ ժողովուրդս, ես քահանայ մըն եմ, չեմ կրնար ձեռք տալ ժողովուրդիս զաւակները, հասկցա՞ք. ես մա՛րդ չեմ ճանչնար

անոնցմէ, դուք մի՛ յուզեցնէք զիս, տարի՛ք զբաղի՛ք, կարգի՛ս խնայեցէք, մի՛գը է ինծի, մէկ ոտքս գերեզմանը դրած եմ, մինչև այս տարիքս մաքուր, ազերութեան ու ազգիս հաւատարիմ մնացի, մնաղ՛ք որ վերջին օրերս խաղաղութեամբ անցնեմ ու պայծառ երեսով ներկայանամ Երկնաւոր Դատաւորին, Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի...: Ու Տէր Խաչօ, Պատերազմական Ատեանին մէջ, երեսը խաչակնքելով՝ վերստին նստաւ ամբաստանեալի նըստարանը.

Զէքի բաշան, գիւղացի հայ քահանային ա՛յնքան անկեղծ և համարձակ յայտարարութեան առջև զինաթափ եղած, պահ մը չուարեցաւ: Վարդի նայուածք մը չանթեց Տէր Խաչօյին: Ժողովարարը լռութեան մէջ ընկղմեցաւ: Պատերազմական Ատեանի անդամները իրենց աչքերը նախապահին յառած, չէին համարձակեր խզելու լռութիւնը, որ փոթորիկի մը մօտալուտ պայթումը կ'ազդարարէր. իսկ ամբաստանեալները, Տէր Խաչօյին և Բէս Մխօյին զատ, կ'սպասէին անձկանօք որ կարգը գար իրենց հարցաքննութեան, որ սակայն կ'ուշանար: Զէքի բաշային բերանը չէր բացուեր բարկութենէն, ակռայ կը կրճտեր գիւղուկ քահանայի մը դէմ, որ միամիտ ձեւանալով խաբած էր զինք և պարապ յոյսերով օրօրած, պահ մը հաւատացնելով իրեն թէ՝ կարեւոր խոստովանութիւններ պիտի դուրս թափէր:

Ընկերդիրներուն մէջև փսփսուքը սկսաւ, զանազան մեկնութիւններ կուտային ու դուշակութիւններ կ'ընէին ամբաստանեալներուն վրայ. ոմանք կը պնդէին թէ՝ Զէքի բաշան բացարձակ հրամաններ ունէր իր ձեռքը, զանոնք ամէնքն ալ կախելու առանց դատաստանի. ուրիշներ կ'առարկէին թէ՝ Հայերը գաղտնապէս կը պաշտպանուէին ռուսական

դեսպանին կոչմէն և թէ հետեւաբար՝ անկարելի էր առանց դատաստանի ոևէ պատիժ սահմանել անոնց։ Հազար ու մէկ ենթադրութիւններ կ'ընէին և սա կամ չէին կրնար եզրակացութեան մը յանգիլ։

Այսպէս, բաւական երկար ատենց սրահին լռութիւնը։

Ծանկարծ Զէբի բաշան ոտքի ելաւ ու խօսքը հոն, ամբաստանեալներուն վրայ հսկող հազարապետին ուղղելով.

— Հազարապե՛տ, հրամայեց, տարէ՛ք սա մնացած ամբաստանեալները, դատավարութիւնը վաղը պիտի շարունակուի։ Հոս թող մնան միայն քահանան ու բէյը։ Նախագահի հրամանին ու հազարապետին ազդանշանին վրայ, ոստիկան պինուարներն ու բանտապանները չուառով չրջապատեցին ու չղթայի մէջ առնելով ամբաստանեալները, նախատելով ու տանջելով բանտ տարին։

Սրահին մէջ մնացին միայն Տէր Յակօն ու Բէյ Մխօն, երկուքն ալ ոևէ կասկածներու մատնուած։

Նախագահը դառնալով իր երկու կոչմերը նախ զինուորական թէ քաղաքական անդամներուն։

— Էֆէնտիներ, ըսաւ, անհատական երկու խնդիրներ, որոնք ժամերով յոգնեցուցին մեզ իրենց ուրացումներով ու կեղծ հաւատարմութեան ցոյցերով. իրենք ալ գիտեն թէ մենք չենք խաբուիր, բայց մինչև ցարդ յամառեցան ու գեռ կը յամառին մնալ գաղտնի պահել խռովարարներուն անուններն ու իրենց ապաստանած տեղերը. խեղճերը, չեն խորհիր թէ կառավարութեան արդար կասկածները կը հրաւիրեն իրենց վրայ այդ ծածկամտութեամբ ու պախարակելի վարմունքով. ես հիմայ երկուքը միասին պատասխանատու պիտի բռնեմ ու չղթայակապ պիտի տեսնեմ Մելքոն Խաբչիի գնդապետը, քանի որ

գիտեն ու մինչ կը պահեն գոմիթաճիները. ի՞նչ կ'ըսէք, ես այսպէս կը մտածեմ։

— Նախագա՛հ բաշա, ըսաւ անդամներէն Հաճեթ, որ Զէբի բաշային աչ բազուկը կրնար համարուիլ, իրեւ ջարդերու կազմակերպիչ, հարկ չկայ յոգնելու. եթէ գեռ պնդեն ու յամառին ուրանալ, առանց վայրկեան մը կորսնցնելու, Մելքոն Խաբչիի գնդապետը կ'առաջնորդուին. հոն, երեքը միասին, թող խորհրդակցին գոմիթէի ծրագիրներուն վրայ։ Ես հոս մամիա եմ ձեր վճռաբեկան. է՛ն գործնական ու բանաւոր միջոցն է որ ընտրեցիք. գնդապետը, գնա՛ծ միայն տեսնել պիտի ամէն իրենց գաղտնիքները։

— Այո՛, այո՛, գնդա՛պետը կարդի պիտի բերէ այդ քարզևանները, կրկնեցին միւս անդամները։

— Բայց, յարեց Զէբի բաշան, Մելքոն Խաբչիի երեսը ցոյց տալու չէ՛ ատենց, գաս գաս տեղեր պըտնելու և դուռը փակելու է վրանին։

Վայրկենապէս կատարուեցաւ նախագահին այս հրամանը։ Ոստիկան պինուարներ առին տարին ու գնդապետին մէկ անկիւնը նետեցին քահանան և բէյը։

Զ.

Ելլտըզի մէջ արտասովոր, աննպատակ չարժուձմ մը կը նշմարուէր. պատահականները կը վազվզէին, քարտուղարները նեղս կը մտնէին, գուբս կ'ելլէին. արքունեաց հեռագրատունը չարունակ կը գործէր։ Համիտի անկարելի էր մօտենալ. նոյնիսկ իր սիրական ներսը չանթիերին հեռու պահելու համար իրենք զիրենք, կա՛մ հիւանդ կը ձեւանային և կամ ուրիշ պատրուակներով այդ օրերը չատ չէին երեւեր։ Այդ չաբթուան մէջ կայսերական լրտեսապետը գի-

չերնակը Եըլտըզ կ'անցնէր. քանի մը գաղանի առաքանութիւններ կազմուած էին. հարցաքննիչ գատաւորներ չէին հասնիր իրարու հետէ ձերբակալուող Հայերուն հարցաքննութեան։

Աղտիւլ Համիտ ջղային գարձած էր մանաւանդ, երեք մեծ դեսպաններուն վերջին ունկնդրութենէն ի վեր. բրիտանական դեսպանին վերջին խօսքերը պարզապէս սպառնալիք մըն էին. «Ձեզի բաշան իր վրայ չսա խօսեցնել պիտի ասյ Եւրոպայի մէջ»... այդ բացատրութիւնը սպառնալիք չէր, ի՞նչ էր։ Համիտ գիշերներ կը լուսցնէր ոտքի վրայ։ Մէ մոռացած էր իրիկնագէմի վերջալուսային պատկանները Եըլտըզի լճակին եղերքը, ա՛լ համ չէր կրնար առնել իր մակուկավար թագուհիներուն հետ լճակին վրայ երած չրջանակներէն։ Սակայն այս մոռացումը կամաւոր էր. իր յիշողութիւնը չատ սուր էր. պիտի չերնակը պարապ չէր ձնար, ըղեղը նոր նոր ոճիրներ կը յղանար, կը ծրագրէր և յաճախ ինքը, բնազդով մարդակեր, մէկ գիշերուան մէջ մարդկային քանի՛ քանի կեանքեր կը յանձնէր ծովի ձուկերուն...։ Այսպէս, իր մելամաղձոտ նոպաներուն մէջ, հրէշային ծամածռութիւններ կ'ստանային իր արդէն անճոռնի դիմագծերը։

Ելեքտրական կոճակին մօտեցաւ, բժամատուէը ճնշեց քիչ մը, և երկու վայրկեան վերջ, մապէնճի Աբիճի պէյ ներկայացաւ, նո՛յն հեզուկ, նո՛յն ծեր ծերքուն ու կեղծաւոր կերպարանքով և երկու ձեռքերը հոիզոնական ուղղութեամբ օդին մէջ ձգած, արձանացաւ Համիտի առջև, աղուէսի աչուըներով կառչած իր տէրոջ չրթունքին, սակէ թափելիք ԻՐԱՏԷն անմիջապէս յարիչտակելու կազմ ու պատրաստ գիրքի մը մէջ,

— Աբի՛ճ, պատգամից Տէրը, չուտով գնա՛ Սիւրէյա բաչային, հասած հեռագիրները թո՛ղ ժողովէ ինծի բերէ։ Թող չմոռնայ իրեն հետ բերել նաև այս վերջին թղթաթերով հասած եւրոպական թերթերէն մկրատուածները. չո՛ւտ, չո՛ւտ, գնա ըսի՛ թող ժողովէ ամէնքն ալ ինծի բերէ հիմակ։

Աբիճի պէյ սովորական «թէմէննա»ներով հետ հետ երթալով դուրս ելաւ պահլիճէն ու հաղորդեց կայսերական հրամանը Սիւրէյա բաչային, որ իր երկուքարտուղարներէն չրջապատուած, տաք բանավէճի մը բռնուած էր անոնց հետ։

Սիւրէյա բաչան չուտով հաւաքել տուաւ վերջին ժամու հասած հեռագիրները, նաև թերթերէն մկրատուած կտորները և մրթմրթալով, դանդաղօրէն գնաց Աբիճի պէյի հետ ու պահլիճը մտաւ։ Աղտիւլ Համիտ հոն չէր, գարձեալ առանձնացած էր։ Աբիճի պէյ պահլիճին ծոցը սողոսկեցաւ և անյայտացաւ պահ մը. մինչդեռ Սիւրէյա բաչան պահլիճին երկայնքը կը չափչփէր մտածկոտ ու խռով քայլերով, անվ անվ նախազգացումներով ու կասկածներով չարչարուած։

Յանկարծ պահլիճին խորէն խուլ ու խեղդուկ հեծեծանք մը լսուեցաւ. քիչ յետոյ, Աբիճի պէյ մէջքը բռնած ու պլուխը ծռած, «օ՜ֆ, օ՜ֆ, օ՜ֆ» հեծկըլտուքով ու ափալով կ'առաջանար Սիւրէյա բաչային կողմը։ Սիւրէյա սոսկումով դիտեց Աբիճի պէյի խաթխարտաշ դէմքը. աչքերուն մէջ արնաւիրքը նստած էր ու քթին արիւն կը պղխար,

— Ի՞նչ կայ, հարցուց Սիւրէյա զարմանքով ու դողով, այս ի՞նչ վիճակ է,

— Ա՜խ, ա՜խ, հառաչեց Աբիճի պէյ ողբմուկ ձայնով մը, կատե՛ր է, կատե՛ր... չո՛ւտ հեռացէ՛ք, մի՛ երեւաք աչքին, հեռացէ՛ք, կը պատահի, ինծի եղաւ եղածը, ձեզի ալ չըլլայ։

— Ի՞նչ եղաւ, Աբի՛ֆ պէյ, ի՞նչ...։

Վերջին բառը գեռ բերանն էր, երբ յանկարծ դահլիճին անկիւնի դուռը ճռնչեց, կռնակին վրայ բացուեցաւ ու ձեռքը վնչխարաւածեան մը, անընտել կէն դուրս խոյացաւ Ասպխլ Համիա, փրփրած ու վիրաւոր արջու մը պէս։

Սիւրէյա բաշան Աբիֆ պէյի հետ դուրս թռաւ դահլիճէն անդադրում։ Իսկ Համիա, վնչխարաւածեանը ձեռքը՝ խելագարի մը պէս, դահլիճին մէջ աոչ դին անդին կը վազվզէր։ Յանկարծ անկիւն մը կեցաւ ու աչքերը խոչոր մը բանալով՝ այլանդակ ազաղակ մը ձգեց ու դէպի ցեղուները չակչակով հրաշէնը, գնդակ մը պարպեց։ Պայթումը ոսկալի էր. պալաոական ոականներն ներս խուժեցին սարսափահար, կարծելով թէ՝ Համիա ինքնասպան եղած էր։

Ինքնասպա՞ն...

Ո՞վ, Ասպխլ Համի՞ա, ասիզերական պատմուճեան վկայեալ Բռնակա՞լը, Կլաոսթոնի Մեծ Մարոպասպա՞նը։

Պալաոականները խարուսած էին...

Հապա թէ դահլիճին մէջ երեցան, Եըլտըզի Մեծ նապարը, հրաշէնը միջա ձեռքին մէջ, աչ ու ձախ պարպել սկսաւ։ Թուլամորթ պալաորևաթը կծիկը դրաւ։

— Ո՞ւր ես, ապերա՛խա, ո՞ւր ես, դաւաճա՛ն, չերեւնա՞ս, հասակդ չի ցուցնե՞ս, մանի՛չ վա՛տ, կը գոռար ու կը մռնչէր գլխէն վիրաւորուած վիրաւոր գազանի մը կատաղութեամբ։

Սակայն այս գոռումները կը կորսուէին լայն, երկայն դահլիճին կամարներուն տակ։

Պատասխան մը չկար, ո՛չ ոք կը նշմարուէր հոն, բացի Համիաէն, որ կը պոռչտար ու ինքզինք կ'ուժ

ակը, սաքերը գետին կը զարնէր, հրաշէն պարպելով պարապին մէջ։

Վերջապէս, յոգնած ու վհատած, մօտեցաւ պարձեալ ելեքտրական կոճակին ու կոխեց բմամատովը։

Ո՛չ ոք երեցաւ, ո՛չ ոք մատաւ դահլիճին մէջ։

Համիա, կատաղութեան գնդիմը հատած, երկրորդեց իր բմամատին ճնշումը կոճակին վրայ ու կոխեց բմամատովը։

Մոլուցքի, գերագոյն նոպային մէջ, Եըլտըզի սըրսուր Բնակիչը գնաց իսկաւ դահլիճի քանաքենէրէն մէկուն վրայ. հրաշէնը պինդ մը փակած ու կռնակին վրայ տարածուած, բիբերը ձեղուններն բեւեռած, կը փրփրէր ու կը փրփրէր։

Այսպէս, մէկ քառորդի չափ, կռնակի վրայ պառկած մնաց։ Բայց, այս վիճակը չէր կրնար տեւել, ըզեզային բորբոքումը տակաւ կ'ուժգէր ու գոնկը կ'այրէր։

Ընդոստ ելաւ տեղէն, հրաշէնը կրող ձչ ձեռքը միշտ ետին պահած, դէպի դուռը վազեց, այն դուռը, ուրկէ ներս կը մտնէին սովորաբար։ Երբ կը պատրաստուէր դուռը բանալ, Աբիֆ պէյը կանչելու համար, յանկարծ ետ ետ քաշուեցաւ սուր, յուսահատական ճիչ մը ձգելով,

Ի՞նչ տեսած էր Ասպխլ Համիա, արդեօք ո՞վ երեցած էր իր աչքին, ինչո՞ւ այս յանկարծական ճիչը...։

Դուռը կռնակին վրայ բացուեցաւ ու փոթորիկի պէս ներս խուժեց վոնմակ մը ներքինիներու, արաբ բոզապահներու, քարտուղարներու և ուրիշ պալաոականներու։

Համիա, պարապին մէջ միւս գնդակները ալ պարպեց, հրաշէնը գետին նետեց, յետոյ ձեռքը տաք փառին ետևի գրպանը տանելով, ուրիշ վերնարաոածեան մը քաշեց հանեց ու մռնչեց.

— Ինչո՞ւ եկաք, ո՞վ կանչեց ձեզի, անզգամնե՛ր. ի՞նչ կ'ուզէք ինէ, կորսուեցէ՛ք. հեռացէ՛ք...։

Պալատականներու վոնմակը միրար հրմրելով ու կոխկռտելով, փախան ու միևնոյն դռնէն դուրս հռսեցան։

Իրենց Տէրը կասպէ՛ր էր...։

Պէտք էր մինակ ձգել զինքը. մինչև որ ուշքը վերադառնար։ Եըլտզի մէջ գազանիք մը չէր ասիկա, ամէն մարդ վարժուած էր Համիամի պարբերական նոպաներուն, որոնք Զէբի բաշային քաշուած ծածկաւոր հեռադրի թուականէն ի վեր կը յաճախէին։ Սակայն չմորած պալատականներուն էն մտածողները քարտուղարներն էին, որոնք սոսկումով կը զարմանային Համիամի այս կատաղութեան վրայ և չէին կրնար ո՛ևէ կերպով մը մեկնել զայն։ Արդեօք ի՞նչ նոր յայտնութիւն երեւան եկած էր, կ'ըսէին իրարու։

Ապահով Համիա կատաղութեան նոպային մէջ, կը մոնչէր ամէնէն գազանի մը պէս. «Հեռացէ՛ք, կորսուեցէ՛ք, անհետացա՛ր, գաւաճանե՛ր, գիս պիտի մեռցընէ՞ք...։

Յետոյ, ինքզինքը միամինակ զգալով դահլիճի անհետ ամպութեանը մէջ, մելամաղձոտ չեշտով մը.

— Փառիշա՜հ, Խալիֆա՛, ե՞ս եմ, ե՞ս... Օ՜հ, գարա՛պ, մնոտի՛ բառեր, մրմնջեց.

Դռնակին մօտեցաւ և իր բոլոր ուժովը սկսաւ գոռալ. «Սրի՛ֆ պէյ, Սրի՛ֆ պէյ»...։

Եւ սակայն երեցող մը չեղաւ։

Անգամ մըն ալ ճռնչեցուց կոճակը, աւելի՛ ուժգին և բթամատը չը հեռացուց վրայէն,

Դահլիճին անհուր լռութեան մէջ ելեկտրական կոճակին արձագանգը կը լսուէր հեռուէն։

Ո՞վ պիտի համարձակէր ներս մտնել և իր հասակը ցոյց տալ այդ երկոտանի գազանին, որ իր երախը լայն մը բացած, լորձունքով խառն լաւա ներ կը ժայթքէր, նոր բռնկած հրաբուխի մը խառնարանին պէս.

Մինչդեռ Համիա ջղաձգային պայթումներով կը չարչարուէր, դուրսը, Սիւրէյա բաշային սրահին մէջ արտասովոր չարժում մը կը տեսնուէր, ամէն կողմէ կուգային պալատականները. ամէնքն ալ սարսափահար և ի՛նչէին սուսգել եղելութիւնը։ Սիւրէյա լուռ մուռ, երկու ձեռքերուն մէջ առած իր ալեհոծ գլուխը, սեղանին վրայի թուղթի դէզերուն վրայ ծռած, խորասուզուած կը մտածէր...։

Է.

Համիամի պարբերական նոպան անցած էր։ Սիւրէյա բաշային հետ գլուխ գլխի տուած, հանգարտօրէն աչքէ կ'անցընէր նոր հասած հեռագիրները, առանց փախցնելու ուէ թուղթի կտոր մը, որոնց մեծ մասը հանդիպողներէն էին, և որ ամենէն աւելի աչքի կը զարնէին Զէբի բաշային հասցէները։

— Սիւրէյա՛, անգամ մըն ալ կարդա՛ նայիմ սա հեռագիրը, ըսաւ Համիա ցոյց տալով Բաղէշէն գրաշուած հեռագիր մը, որ Զէբի բաշային ստորագրութիւնը կը կրէր։

Սիւրէյա բաշան, ամէն մէկ բառին վրայ կանգ առնելով կարդաց։ Զէբի կը հաղորդէր Հնչակեան պետի մը՝ հոչակաւոր Մելքոն Խաբչիի ձերբակալումը։ Սասունի գրեթէ բոլոր գիւղերէն բազմաթիւ Հայերուն բանտարկուիլը, ևլն. Համիա ներքին գոհունակութեամբ մը կ'ունկնդրէր և լարուած ցիչգրութեամբ մը միտքը կը պահէր հեռագրին մէն մի բառը։

Սիւբէյա կեցուց յանկարծ ընթերցումը, իբր թէ դիրը չկրնար որոշելու. Համիա անոր ձեռքէն քաշեց առաւ հեռադիրը և ինք սկսաւ կարդալ միացածը։ Յետոյ, զայրացկոտ չարժուձևով մը Սիւբէյա ըսաւ դառնալով.

— Սիւբէյա՛, ըսաւ, ինչո՞ւ կը պահես ինէ է՛ն կարևորը. չկարդա՞ս. չե՞ս տեսներ, ինչէ՛ր գրեր է Զէքին, հէ՛...։ Ռուսական հիւպատոսը բացատրուելու թիւն է պահանջեր իրմէ, այդ ձերբակալումներուն համար։

— Ի՞նչ կ՚ըլլայ, յարեց Սիւբէյա, անտարբեր չեչտով մը, հիւպատոսներուն սովորութիւնն է արգելն միջամտել մեր ներքին գործերուն, ատո՛վ պիտի արդարացնեն իրենց պաշտօնը։

Բայց ի՞նչ կ՚ըսես, Սիւբէյա՛, անգամ մը խորհէ՛, այսօր ռուսական հիւպատոսը կը միջամտէ, վաղը ֆրանսականը, միւս օր անգլիականը. ա՛լ իրարու հետէ չարէ՛, չե՞ս գիտեր։ Է՛, չարունակէ նայինք, կարգա՛ միւս հեռագիրները։

Սիւբէյա բաշայի գիմագծերը լուրջ ու խոռով արտայայտութիւն մը կը հագնէին հետզհետէ, քանի առաջ կը տանէր հեռագրերուն ընթերցումը։

— Ի՞նչ եղար, Սիւբէյա՛, ինչո՞ւ գէմդդ կ՚այլայլի, բարձրաձայն չը կարդա՞ս, պիտի տեսա Համիա քիչ մը բարկացած։

— Վնասիա՛ռ, կիմմաց Սիւբէյա, լեզուս առաջ չերթար, եթէ կարելի է...։

— Ի՞նչ կ՚ըսես, Սիւբէյա՛, ինձի տա՛ր նայիմ, յարեց Համիա, ու ձեռքէն առաւ թուղթերը։

Սիւբէյա լայն չունչ մը քաշեց. անապին բեռէ մը կ՚ազատէր. ինք արդէն չէր ուզեր առաջ տանիլ ընթերցումը, որովհետև, Ա. Քարտուղարի հանգամանքովը, յաճախակի առիթներ ունեցած էր իր Տի-

րոջ արտառոց քմահաճոյքները, որոնց անմեղ զոհը ըն ինքը մէկէ աւելի էր։ Երբեմն պատահած որ ըր քարտուղար մը, գուժարեր հեռագիր մը Համիաի առջև կարդալու յանգանքին համար, առանց հարցաքննութեան, սոսկ իր պատէյով մը, մէկ գիշերուան մէջ ծովակուղ եղած էր։

Ապահով Համիա ինք սկսաւ կարդալ հեռագիրները։

Համիա հեռագիրներուն վրայ աչք մը դեռևէ վերջ, գոչեցաւ.

— Դո՛ւն չարունակէ նայիմ, ըսաւ, ի՞նչ կ՚ըսէ։

Սիւբէյա չարունակեց միացած մասին ընթերցումը. « Կրէտէի խլրտումները... »

— Անցի՛ր, անցի՛ր, ատիկա գիտենք, հինցա՛ծ է, նորերուն նայինք։

— Հեռագիր մըն ալ Հիճազէն. Եէմէնի կռիւներուն մէջ օսմանեան կայսերական զօրքերուն պարտութիւնը...

— Մ՛յդ ալ անցիր, ըսաւ Համիա։

Սիւբէյա օգտուելով Համիաի բռնկեկան տրամադրութենէն և ուզելով ընթերցումին վերջակէտը դնել, բոլորովին անտարբեր չեչտով մը.

— Վնասիա՛ռ Տէր, ըսաւ, միւս հեռագիրներն ալ այս կարգի լուրեր կը պարունակեն. չարունակե՞նք տակաւին։

— Հարկ չկա՛յ, բայց, նայէ՛ կրնա՞ս անոնց մէջ գտնել Զէքի քաշային քաշուած հեռագիր մը։

— Սյո՛, հատ մը կայ, եթէ կ՚ուզէք կարդամ։

— կարդա՛, կարդա՛, ա՛ն պէտք է ինձի, տեսնենք ի՞նչ ըրաւ հոն։

Սիւբէյա սկսաւ կարդալ հեռագիր մը, Զէքի ստորագրութեամբ, Պլէյէնէն քաշուած, որով միւչիրը կ՚աւետէր ՍԱՍՈՒՆԻ ՋԱՐԴԸ։

Ապախուլ Համիտի աչքերը չորացին յանկարծ անսովոր արտայայտութեամբ մը. տեղէն վեր վեր ցատկեց ու սկսաւ բացագանչել.

— Ապրի՛ս, ապրի՛ս հաւատարիմ Զէբիս։ —

Բարի լուրը հասած էր վերջապէս Համիտի, ա՛լ հիմայ կը մնար իրեն հանդիպիլ։ Կ՚ուզէր քաշուիլ, Կ՚ուզէր առանձնանալ, ի՛նքը միայն ըմբռնելու համար Զէբի քաշայի հետապրին հաղորդած աւետիսին, կ՚ուզէր երեւակայել իրեն համար անսքողելի տեսարանը, որ կը պարզուէր հոն։ Հաստատուն երկինքի հարեւան լեռներուն գագաթը, գրախտի երազանքը ներշնչող հովիտներուն գո՛ղը։

Արիւնի Դեւը՝ հարսնիքի, խնջոյքի ու խրախճանքի մէջ էր. որովհետեւ Սասունը ուրախ մէջ էր։

Սիւրէյա քաշան, նշմարելով իր սիրոջ գործերուն արամագրութիւնը, կամացուկ մը հաւաքեց տեղատնին վրայէն թուղթերը, և առանց նշմարուելու վերադարձաւ իր գրասենեակը։ Քաշան իր հատուցած թղթածրարները յանձնեց Բեհզատ պէյին գործնական վերջնականապէս տեղաւորելու համար։

Իսկ Համիտ, Զէբի քաշային աւետաբեր հեռագրին թողած թարմ ու գործերուն տպաւորութեան տակ, ինքզինք թեթեւցած կ՚զգար ու կ՚սկսէր տակաւ ձանձրալ իր որջին միայնութենէն, ուր ա՛լ չէր ուզեր վակուիլ ճնալ։ Զուարճանալ կ՚ուզէր Հարեմի հուրիներուն կազդուրիչ ու գգլխիչ ընկերութեան մէջ... կ՚ուզէր թաղել իր վհատական հոգերը, հեռու քաղաքական աշխարհէն և գերծ՝ թէ՛ ներքին և թէ՛ արտաքին պատասխանատուութենէ...։

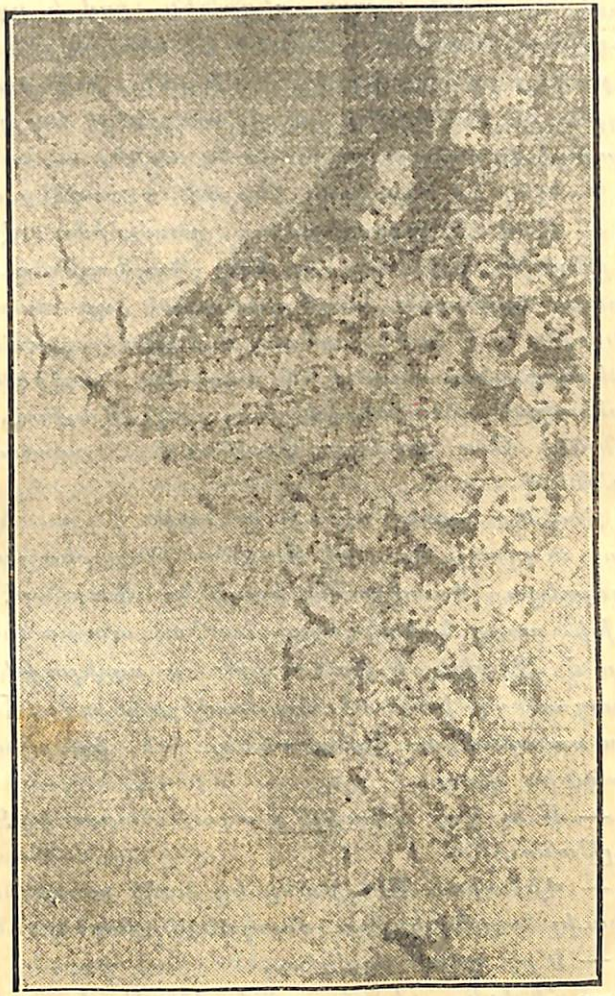

«ԳԱՀԸՐԸ ԹԵՏՄԱՐ» ՍԱՍՈՒՆԻ ՋԱՐԴԸ

Ը.

Համիա, երբ առանձնասենեակէն դուրս ելաւ, Սիւբէյա բաշան չգտաւ սեղանին քով և ղպաց որ թուղթերը ժողոված մեկնած էր ան։ Արդէն պէտք ալ չունէր անոր, կ'ըսէր ինքնիրեն, ա՛յնքան հնոռոգրեր ու նամակներ աչքէ անցընելէ ետքը՝ չատ իրաւացի կը գտնէր քիչ մը չունչ առնել ու հանդչիլ։

Կանչեց իր սիրական ներքինին ձավհէր ազան.

— Ձավհէ՛ր ազա, ըսաւ, գնա՛ հիմա Վալիտէ Սուլթանին խնդց ա՛ւր, Պաչ Գալֆային ու Լազ նէյսար ուսթային թող պատուիրէ որ պատրաստ գտնուին. ըսէ՛ իրեն, այսօր հինգ պիտի ըլլամ իրենց և ներկայ պիտի գտնուիմ նորընծայ աղջիկներուն մարմնական մարզանքներուն. ըսէ՛ Վալիտէ Սուլթանին, թող հրամայէ փութացնել պատրաստու թիւնները...։

Ձավհէր ազան ուրախ դուարթ դուրս ելաւ և գնաց ուղղակի Վալիտէ Սուլթանին յարկաբաժինը, հաղորդելու Փաթիշահին իրաւէն։ Մարմարէ սանդուխին ոտքը հանդիպեցաւ Համիտի անդրանիկ աղջկան՝ Զէքիյէ իչխանուհիին որ այցելութենէ կը վերադառնար իր հետեւորդ նաժիշտներով։ Ձավհէր ազա սոխուեցաւ կանգ առնել հոն, իչխանուհիին հրամանին վրայ։

— Ի՛նչ կայ, Ձավհէ՛ր ազա, հարցուց Զէքիյէ Սուլթանուհին։

— Վեհափառ Սուլթանը կը հաճի այսօր ներկայ գտնուիլ նորընծանիրու մարզանքի փորձերուն։

— Ե՞րբ պիտի այցելէ...

— Հի՛մակ, հիմակ, ան՛ կ'ուզեմ հաղորդել Վալիտէ Սուլթանին։

Զէքիյէ իչխանուհին, Ձավհէր ազային հետ վեր

ելաւ սանդուխէն ու վերադարձաւ Վալիտէ Սուլթանին քով։ Ներքինին երկրպագելով մօտեցաւ, հաղորդեց Վալիտէ Սուլթանին՝ կայսերական իրաւէն, ու դարձեալ երկրպագելով՝ հեռացաւ քովէն։

Եռուզեռը սկսաւ։ Վալիտէ Սուլթանին մէ՛կ ազդանչանին վրայ, ամէն անկիւններէ թափեցան ազախներն և աճապարեցին հագուեցնել զինքը։ Եկան կայսերազուն իչխանուհիները։ Պաչ Գալֆան և Լազ նէյսար Ուսթան հոն կ'սպասէին։

Թափօրը չարժեցաւ և ուղղուեցաւ դէպի կանաչ գոյն պերճ ու չքեղ Սրահը, ուր նոյն օրը առաջի պիտի ունենային նորընծանիրու մարզանքի փորձերը, վեհափառին ներկայութեան...։

Կէս ժամուան մէջ ամէն պատրաստութիւն եղած լմնցած էր։ Սրահը կը չողչողար արեւելքի զգեցկութեանց համաստեղութիւններով. հոն էին քաղաք տարաշխարհիկ ծաղիկները Քիւրտիսթանի, Իմէրէթի, Ռումէլիի և Սիւրիոյ, որոնք առնմանուած էին Մեծ Տիրոջ դիրկին մէջ թաղնելու...։

Մուխը կոխեց, Եըլտըզի լամբարները վառեցին. Հարէմը կը լողար լուսեղէն ալիքներու մէջ հրաշկայ, խորհրդաւոր չէնքին մէկ ծայրէն միւսը խիտ խիտ իրարու քով չարուած կանթեղներ կը պլպլային. Եըլտըզի հսկայակառ առարկաներուն վրայ անդամ, սովորականէն տարբեր հրապոյր մը կը նըշմարուէր նոյն իրիկունը։ Հարէմի պիչերատաններ՛ն ալ գործի վրայ էին։

Սակայն, վեհափառ հիւրը կը յամառէր յապաղիլ և հոգեառնջ կատակներու մատնել ցայգահանդէսը տարբեր տիկիններուն։

Վերջապէս, Հարէմին չրջակայքը իրարանցումի մը լսուեցաւ։

«Կուգա՛յ, կուգայ կոր, » կը փափսային մուխին

մէջ ու ներքնատան դիմուածքները մէկիկ մէկիկ կը քաշուէին այդ վայրերէն. ո՛չ մէկ շշուկ, ո՛չ մէկ շարժուձ։

Համիտի պահակախումբեան առաջին օրերէն ի վեր հաստատուած սովորութիւն մըն էր, փառիչառի անցքին միջոցին, ճամբաները պարպել մարդկային ու շնչաւոր էակներէ, որպէսզի Ապտիւլ Համիտ կարենար ապահով ըլլալ իր կեանքին դէմ ո՛և է մահաբեր փորձի մը չդիմելուեան մասին։ Իր Քէօշկէն Չարէմէ տանող պողպատեայ , հինգ վայրկեանի մէջ ամայացաւ։ Չարէմին մեծ դուռը դղրդաձայն բացուեցաւ կռնակին վրայ։

Վհատուած կը մօտենար..., Բոլոր սրաերը կը արագարագին ու արուեստները կը սրտին։

Սուլթա՜նը կուգայ...։

Վալիտէ Սուլթանը վազից դէպի Դուրբ, բարեւի կեցաւ կամարին տակ. Զէքիյէ իչխանուհին քովը կեցած էր, նոյնպէս բարեւի։

Պաշ Գալֆան ու յաղնէսաար Ուսմանը, Սրահին մէջ, նորընծաները մահիկի ձեւով կարգ կարգ չարած ու իրենք անոնց գլուխը կեցած, Վհատուածին երեւումը կ'սպասէին անձկանօք, որպէսզի Եըլտըզի այս դեղձանիկներուն ճռուողել տային միանամուռ «Փառ աիչահըմ չօք եաչա՜»ն։

Երեցաւ Փառիչառը։

«Փառիչահըմ չօք եաչա՜» սուր աղաղակը, նոր բընծայ հուրիներուն արծաթի ձայներէն ձեւացած, ծաւալեցաւ ընդարձակ սրահին հնչառատը ու մեղկացուցիչ մթնոլորտին մէջ։

Ապտիւլ Համիտ Չարէմէն ներս կը մտնէր։ Իրեն կը հետեւէին Զէքիյէ իչխանուհին ու Վալիտէ Սուլթանը։ Ապամանդներու, մարգրիտներու, չափիւզաներու և բիւր բիւր գոհարներու չոլչոլեցնէչ կոնակ-

ները ճեղքելով, անցաւ Համիտ ու դնաց բազմեցաւ Սրահին կեդրոնի անկիւնի ոսկեհուռ գահին վրայ, որուն ճիշդ դիմացը յարդարուած էր պարապարանին բեմը։ Վհատուած նախապատը ոսկի գահէն արձակեց պատգամը.— Յայտաւօնը թո՛ղ ակսուի։ Եւ իսկոյն, Հիւնքիարի ձեռքի մէկ չարժուձին վրայ, ներքինապետը սղոսկեցաւ պարապարանին խորը, մտաեցաւ անկիւնը մը դրաւոդ խուձքի մը։ Տաւիղ, թաւջութակ, ջութակ, ուտ ու արինդ, այս հինգ նուագարաններուն միանուագ սկսան թրթռացնել արեւելեան մեղմաղձոտ եղանակ մը, վերաբեր եղնիկի մը լացը, «Եա զալա՛լ»ի սկզբնատարբերութեամբ։ Սրահին արմեբուն տակ կարպ կարպ ոսքի վրայ կեցած բամբիչներ թարմ գեղեցկութեան հատաքածոյ մը, ամէնքն ալ երկիւղած լռութեամբ մը կը հետեւէին եղանակին, յուզուած ու թախծոտ դիրքի մը մէջ։ Ոսկի գահին վրայ բազմա՛ծը միայն անդադար կը ճոար ու մայր-կայսրուհի կոչուած մ ե գ ե ր ան, ճիւաղ գազկի մը հրէշ մօրուն, երկու քաւթարի արաեր, ուր մեռած էր գութը։ Երդչուհիներուն քնքոյշ ձայները կ'ընկերանային երաժշտական գործիքներուն ու կը վերարձագնէին Համիտի գերուհիներու իւրաքանչիւրին հոգիին մէջ իր ծննդավայրի մանկութեան խաղերու քաղցր յիշատակները. յիշատակներ, որոնք երբէք չէին խօսեր միայն երկուքին — խորհրդին ու մօրուն — պահնապին երկուորեակ հոգիներուն։ Ուսաի Համիտ ձախ ձեռքը բարձրացուց։

Ներքինապետը չուսուալ ուղղուեցաւ երդչուհիներուն անկիւնը։ Նուագներն ու եղանակները վայրկենապէս լռեցին։ Հիւնքիարը տամ չէր առած, կը ձանձրանար։ Պարապարանին վերեւ սաւառնեցաւ սարսուռ, սոսկալի լռութիւն մը։ Գեղուհիները սարսուռ մը զգացին իրենց սպիտակ մարմինն տակ.

ամէնքն ալ սկսան դողալ. արդեօք ի՞նչ պիտի պատահէր. ի՞նչ պիտի պատգամէր Տօնին Տէրը...։

Ապահով համիա ընթրիքները վար կախեց, իր կառնաչ կոպերու վրայ. անհանդարտ կդգար ինքզինք, կը նկատէր իր գահին վրայ։ Ներքինապետը, երկու թևերը կուրծքին վրայ խաչաձևած, թանձր պըրունքը կախած, հաւատարիմ չան մը պէս կեցած էր հոն, գահէն քանի մը քայլ հեռու, յառած իր Տիրոջ, ապահով ձեռքի չարժումին։

Ալ ձեռքը վեր առաւ, ցուցամատը դէպի պարի բեմը։ Մայր-կայսրուհին անմիջապէս խլեց, հասկըցաւ իր Որդիին կամքը։ Պարապարհին մէջ նոր ոգևորութիւն մը նշմարուեցաւ։

Բեմին վրայ յանկարծ երեցաւ պլխէն մինչև ոտքը մերկ, խարտիշագեղ մազերը մարմար ուսերու վրայ ծփծփուն, թափանցիկ շղարշի մը տակէն երևցող թափցու ոսկեայ գիտակով ու հոյակապ հասակով, թարմ և հուրբոտ իրանով, հազիւ տասնըութը տարու պարմանուհի մը։ Գոռոզ, գեղեցիկ Ալպանուհի մըն էր, Եանեայի հովիտներէն, չուչաննաներբան ձեռքակը ճակտին, վարդերուն կարմիրը՝ թուշերուն և շրթունքներուն վրայ, բոլոր սէրերուն ու բոլոր առիթներուն բոցը՝ նայուածքին մէջ։

Ու պարիլ սկսաւ, մինչդեռ պարապարհին միւս անկիւնը գտնուող ուրիշ երգեցիկ աղջիկներու խումբ մը, Բուռնելիէն բերուած ու Ելլադէի մէջ մարզուած, կը հնչեցնէր ալպանական պարերգը։ Եւ եւս պարի բեմին վրայ թափեցան զոյգ զոյգ աղջիկներ, կիսովին կամ բոլորովին մերկ, խառնուեցան իրարու։ Շուտով կազմուեցաւ բոլորակ մը, մերկ մարմիններէ ու ճախարակուած բազուկներէ, իրարու պլլուած կը պարէին արագ արագ, ձայնակցելով երաժշտական գործիքներուն, որոնք ալպանական հարուածի պարերգ մը կը նուագէին։

Հիւնքիարը կը հրճուէր, կը պաչէր այդ եղանակը։ Պարոններն ու երգեցիկները խանդով ու հրապոյրով գիրար կը գերազանցէին, իրենց անձը Տիրոջ սիրտը յօչոանալու ճիգին մէջ վայլեցնելով իրենց բոլոր ձիրքը։ Իսկ իրենց Տէրը, նուագածներէն աւելի՛ պարող աղջիկներու ֆիզիքականէն կը յափշտակուէր, այդ էգ գանգուածներուն կառչած, ի՛նկզմէր, կը թաղէր իր պապուռ նայուածքը, չէր յագենար, չէր կրնար վճիռը տալ ա՛յն գիշերուան մէջ իր ընելիք սարփիզի գահին համար, որուն կրաքոտ կուրծքին վրայ պիտի յափշտակէր իր անբասիր կիրքը...։

Յանկարծ, պարապարհին անկիւններէն երամ երամ, դէպի կեդրոնը հոսեցաւ գեղուհիներու հասմասեղութիւն մը, ամէնքն ալ մերկ, եկան չարչարուեցան իրենց Տիրոջ առջև, մահճաձև կիսաբոլորակ մը կազմելով։

Պարը վերսկսաւ աւելի՛ կենդանի. թուրքիոյ ապագայ կայսրուհիները, տասնեակներով իրարու պըլլուած, իրենց գժուարահաճ Տիրոջ առջև կը պարէին, այս անգամ աւելի՛ մօտէն ցուցադրելով իրենց միսին ապիտակը, իրենց հասակին հրաշալիքը...։

Զանձրոյթը սակայն կը նեղէր Նախագահը, ա՛լ չէր կրնար տակաւ այդքան հեշտանքի։

Անգամ մըն ալ չարժեց իր ձախ ձեռքը դէպի վար... Ներքինապետը անմիջապէս հասկցաւ։

Մայր-կայսրուհին, հօթանասունոց այդ կատուկը, որ լաւ ուսումնասիրած էր իր խորթ զաւկին կեղտոտ հոգիին բոլոր ծակուծուկը, դիւային հրճանքով մը մօտեցաւ անոր ու ականջին.

— Ո՞րը հաւնեցար, իմ վհնտիա՛ռ Տէրս, ըսաւ։

— Ո՛չ մեկը, պատասխանեց Համիա ու ձախ ձեռքը դարձեալ չարժեց, ինչ որ կը նշանակէր թէ՝

պարերը պէտք է անմիջապէս պատրէին թէ՝ ինքը զինք անհանգիստ կ'զգար պարտարանին արտակարգ մեղկանքին ու մծղնէ մթնոլորտին մէջ։

Կայսերական հրամանը բացարձակ էր. ներքին նախարարը հաղորդած էր զայն։ Ուստի, Եըլտըզի վանդակներուն մէջ քանտարիուած այդ գեղեցկուհիները, վայրկենապէս իրենց Պաշ Գալֆային ու Խազնէտար Ուսթային առաջնորդութեամբ թափօր մը կազմած, կարգով ակտան անցնիլ Հիւնքեարին առջեւէն, որպէս զի զոնէ վերջին անգամուան համար, թերեւս արժանանան իրենց Տիրոջ չնորհաբեր դնտահասման...։ Սակայն իրենց տիրոջ միշտ նոյն տոնքն ու նոյն սէգ բռնակալի հոգին, ուրիշ ալարանքներու մէջ կը թափառէր և իր անթիւ, անմեղ զոհերու դիակներուն հետ էր։ Մեռելներու, գերեզմաններու ընկերակցութեան մը մէջ եղբայրացած, համբերաշէտ ու հաչա, կ'որոճար նոյն պահուն թէ՝ վազուան ծառ զոզ արեւուն տակ քանի՛ պլուխներ պիտի զառաւէին իրենց ուսերէն և յաջորդ գիշերները քանի՛ դիակներ պիտի թափլակէին Սէրայ Պուռնիի բացերը...։

Թ.

Պարոզներն ու երգեցիկները մխիթարեան իրենց պարապմունքներով. պարտարանը պարպուած, լոյսերը մարեցին, բացի լուսացայտ բիւրեղ գունակ մը, որ Հիւնքեարի գահին վերեւ կախուած, կ'ոզոզէր Սրահը։

Ամայի սրահին մէջ միացին երկու ոգիները. Մօրուն ու խորթ Որդին, որոնք չատ մօտեցած էին իրարու, գրեթէ իրարու փակչած, մրեւնոյն թուներէտ չունչը կը ծծէին։ Երեք քայլ հեռու, աջ ու ձախ կողմերը, ատրի վրայ կ'պատէին երկու սեւեռ. ներքինիները, որոնց ակռաներուն ճերմակը՝ չրջապատող երեսներուն սեւին հետ կը մրցէր։

Վեհափառ Տէր, մրմնջեց կայսրուհին, ինչո՞ւ այդպէս ըրիր, այդքան գեղեցիկներուն մէջէն ի՞նչպէս եղաւ որ գոնէ մէկ աղջիկ մը չը հաւնեցաք։

— Իմ փնտռածս չտեսայ, ըսաւ Համիա կոտրըտած դէմքով մը։

— Ո՞րը կ'ուզէր Ձեր Վեհափառութիւնը, հի՛մա բերել տամ գինքը։

— Ալպանացի աղջիկը չէ՞ս գիտեր, ան կ'ուզէի, կապոյտ աչուըներով, սև մազերով, յաղթ երկայն հասակով աղջիկը յիշեցի՛ր։

Պառաւ մօրուն իր դէմ մարմնով ցնցուելով վեր վեր ցատկեց խնդուքէն ու բացագանչեց.

— Սա Իպա՛լը, սա Իպա՛լը, հասկցայ...։

Համիա իր մօրուն երեսը նայեցաւ երկար ատեն, առանց խօսելու։

Մօրուն անմիջապէս հասկցաւ Վեհափառին կամքը։ Ձիւթի ազդանշանի մը վրայ, ներքինիներէն մէկը մօտեցաւ խոհոն ու երկրպագեց։

— Սա՛մ, հրամայեց Համիա, մոխիկ ըրէ՛, տե՛ս ի՛նչ կ'ըսէ Մայր-Կայսրուհին։

Մայր-Կայսրուհին ոտքի եղաւ ու փափաց ներքինին ականջին։

Ներքինին գուբս թռաւ։

Դարձեալ մնացին երկուքը միտնակ, ու ակտան իրարու երես նայիլ, առանց բառ մը արտասանելու։

Վերջապէս Համիա խզեց լռութիւնը։

— Մա՛յր-Կայսրուհի, ըսաւ, այդ Իպալը իրա՞ւ տեղեակ է Հարէմի գաղտնիքին։

— Ամէ՛ն բանի, ամէ՛ն բանի տեղեակ է, Վեհափա՛ռ Տէր, միջնոց մօրուն, երերցնելով իր ջատուկի գլուխը, ինչէ՛ր պատմեց, ինչէ՛ր...։

— Հիմակ եթէ գայ, պիտի խոստովանի՞ ինծի, նախապէս խօսա՞ծ ես իրեն այդ մասին, հարցուց

Համիա, հեռվեռէ լուրջ ու մտածկոտ արտայայտուԹիւն մը հագնելով։

— Ձեմ կարծեր Թէ չուտով խոստովանի, պատասխանեց Մայր-Կայսրուհին, որովհետեւ չատ վախկոտ է ու կասկածոտ, կը սոսկայ Հարէմի միւս հաղիներէն, որոնք մեծ ազդեցուԹիւն եւ իշխանուԹիւն ունին իր վրայ։

— Լա՛ւ ուրեմն. ի՞նչ օգուտ պիտի քաղուի այդ քաջը քովս բերուելէն, քանի որ չպիտի խոստովանի ինչ որ գիտէ։

— Վեհափառ Տէ՛ր, եԹէ չը խոստովանի իր լսածը այն ատեն Ձեր ՎեհափառուԹիւնը պիտի ընկլիլը.

— Ի՛նչ կրնամ ընել, Մա՛յր-կայսրուհի, չի՞ս գիտեր որ այդ քաջին հանդէպ Թոյլ եմ ես, ախո՛ր եմ, ախո՛ր... երբ աչքերս իրենները հանդիպին, իր երկինքի կապոյտէն ալ անուշ աչքերուն, ինքզինքս կը մոռնամ, գո՛հ ալ, ո՛ւրախ ալ, գո՛հձս ալ կը մոռնամ...։ Ըո՛ղջ, ի՛նչ ալ խորամանկ է, նայուածքի մէկ հարուածով գիս կը կախարդէ, պարզ խաղալի՛ք մը կը դառնամ իր վհուկի ձեռքերուն մէջ... ա՛խ, ի՞նչպէս ընենք արդեօք, ի՞նչպէս...։

Այսպէս գլուխ գլխի, իրարու չուչնչ կը ծծէին Եըլտըզի երկու Ոգիները, մինչ անդին, երկար քայլ հեռու, դեռ ոտքի վրայ կ'ոլաէր սեւամորթ ներքինին, երկու ձեռքերը կուրծքին վրայ պրած։ Համիա կ'եռար, կը յորդէր, դուրս Թափել կ'ուզէր իր հոգիին բովանդակ ժառը, իր մօրուքին առջեւ, բայց սեւամորթին պաղ ներկայուԹիւնը կը նեղէր զինքուսաի, հոգեզնաական գիրք մը տալով ձեռքին, ակնարկ մը չանցնեց ներքինիին, որ վայրկենապէս հեռացաւ սրահէն։

Մինակը կ'ուզէր ձնալ Համիա իր մօրուքին հետ, որուն ընկերուԹիւնէն կ'ախորժէր չաճախ, մանաւանդ երբ խոհակցուԹիւնը կը դառնար պալատի կառնանոցի դաւերուն ու սճրափորձերուն վրայ։

— Հիմա ի՞նչ կը հրամայէ իմ Վեհափառ Տէրս, հարցուց կայսրուհին, խզելով լռուԹիւնը։

— Զըսի՛, մոռցա՞ր, սա Իպալը դեռ չեկաւ։

— Պիտի գայ անշուշտ... սակայն, ինչո՞ւ կը գողաք, ի՛նչ չարաչուք մտածում կրնայ երբէք ամպռոտել Ձեր ՎեհափառուԹեան ճակատը։

— Ոչի՛նչ, պատասխանեց խորհրդաւոր Որդին, յուզուած աչքերը բեւեռած հեռուն, սԹին կէտի մը վրայ, ուր կը կարծէր նշմարել հարիւրաւոր ուրուականներ, որոնք պար բռնած, սպառնալից նայուածքներով իրեն կը մօտենային։

Կէ՞ս պիշեր։

Ամայի սրահին մէջ, երկու բնակիչները, խոհուն ու երազուն, գիրար կը գնդէին, երբ յանկարծ ներս մտաւ Սալիմ յուզուած, երկրպագեց ու երկու ձեռքերով ծածկելով երեսները.

— Վեհափա՛ռ Տէր, ըսաւ Թոթովելով, չեկաւ։

Մայր-կայսրուհին ցնցուեցաւ իսկ Համիա գոհունակ ինքզինք։ Երկուքն ալ չուտրած իրարու երես նայեցան։ Յետոյ, մօրուն, կատաղի քած գայլի մը պէս, սկսաւ փրփրիլ, գլուխը չարժել ու բերնին տալ, պարզապէս նախատելով ներքինին, որ ձեռնունայն կը վերադառնար։

— Ըսէ՛ նայիմ, ինչո՞ւ չեկաւ, կրկնեց մօրուն։

— Հիւա՛նդ է, պառկած...

— Հիւա՞նդ... ընդմիջեց Համիա, չհասկցա՞ր հիւանդուԹիւնը։

— Վեհափա՛ռ Տէր, պառկած էր, երկու աղախիններ կը հակէին անկողնին եզերքը։

Համիա ազդարարեց ներքինիին դուրս ելլել սըրահէն։ Յետոյ, գառնալով իր մօրուքին, որպիսական ազատատանքով մը.

— Մայր-կայսրուհի՛, ըսաւ, ես այլ հիւանդութեան ներքեւ ահռելի գազանիք մը կը գուշակեմ, ե՛լ, միասին երթա՛նք, դուրս ելլե՛նք այս սրահէն, որ մահ կը հոտի, ո՛չ, ալ չեմ կրնար հոս մնալ...:

Երկուքը մէկտեղ ոտքի ելան:

Երկու ներքինիները անմիջապէս ներս մտան ու գահին մօտենալով, մարեցին վերեւ կախուած բիւրեղ գունաւոր լոյսը:

Ապահով Համիա իր մօրուքին ընկերացած և ներքինիներէն առաջնորդուած, ազօտ լամբարներէ հաղիւ լուսաւորուած նրբանցքներէ կ'անցնէր, ձեռքը միշտ տափատաի հաւուի գրպանին թերանը տարած, անշշուկ, գրեթէ ոտքի մատներուն ծայրովը քալելով, այսպէս քանի մը նրբանցքներ կտրեցին անցան, քանի մը դուռներ ալ բացին, առանց նըշմարուելու կանանոցի վանդակի թռչուններէն ու հասան անկիւնի մը դուռը, որուն առջեւ կանգ առին: Սայիմ դուռը բացաւ իր ձեռքի բանալիովը, ներս սողոսկեցաւ, դուրսը թողլով միւս ներքինին, որ երկու ձեռքերը կուրծքին վրայ խաչաձեւած, չէր հեռանար իր Տիրոջ ու Տիրուհիին քովէն: Երկու վայրկեան վերջ Սայիմ դուրս ելաւ ու Մայր-կայսրուհին մօտենալով, փսփսաց ականջին.

— Անկողնին մէջէն չաս գժուարաւ հանելի, հիմայ մտաւ արդուզարդի սենեակը:

— Վեհափա՛ռ Տէր, ըսաւ Մայր-կայսրուհին, դառնալով Համիայի, ես, եթէ կամենաք, Սայիմի հետ իմ յարկաբաժինս կ'երթամ, Ձեր վեհափառութիւնը մինակ թողլով ներքինիին հետ. եթէ պէտք ունենաք, կ'ազդարարէք, վայրկենապէս կը հասնիմ:

— Գնա՛ դուն, ա՛լ հանդստացիր. եթէ պէտք ունենամ քեզի, կանչել կուտամ:

Մայր-կայսրուհին Սայիմի հետ իր յարկաբաժինը

վերադարձաւ, իսկ միւս ներքինին որ հոն, ձեռքերը կուրծքը, կ'սպասէր, դուռը բացաւ ու ներս մտաւ, աղդարարելու համար Համիայի չնորհաբեր մուտքը:

Իպսալ հանդիմ, դեռ նոր դուրս ելած արդուզարդի սենեակէն — ուր երկու նաժիշտներ գինքը հագուեցուցեր ու իր անդուս երեսները բոյրերու հետ շփելով ու փոչիով օծեր էին, Բնութեան ձարտարապետին ձեռքէն դեռ նոր ելած Գեղեցկութեան, Հրապոյրի ու Տարփանքի պլուխ գործոց մըն էր. նաթմանագործ ու սիրամարդի սիրաճեմ քայլերով կ'առաջանար դէպի դուռը, ուրկէ ներս պիտի մըտնէր իր բացարձակ տէրը:

Ներքինին դուրս ելաւ:

Իպսալ հանդիմ, իր կարապի վիզը չրջանակող ադամանդի մանեակով, ականջներէն կախուած ակնախիտ օղերով, մերկ ուսերը ծածկող ոսկեճամուկ ու թափանցիկ շղարշով աւելի՛ գեղեցկացած, ու իր հեւքաս, բայց վճռերտ նայուածքը դէպի դուռը սեւեռած, կ'սպասէր հոն, դուռին առին, իր նոճի հասակով:

Լռութի՛ւն, լռութի՛ւն...:

Ահա՛ Տիեզերքի Խալիֆան, ահա՛, ահա՛ ներս կը մտնէ, իր սրբազան ոտքը դրաւ սեմին ներս, ուր Իպսալ հանդիմ պատրաստ էր գինք ընդունելու:

Կէս գիշերուան ամենազօր հիւրը ներս մտաւ... Իպսալ հանդիմ տեսաւ իր տէրը, վայրկենապէս մինչ չէ գետինը ծռեց իր գեղեցիկ գլուխը, իր այրող շրթունքներովը պապաւ անոր երկու ոտքերը, յետոյ ձեռքը, և լաւ սերտուած ու մարզուած թեթեւքամբ ներով, համաչափ ու նազելի քայլերով դէպի կայսերական սրսկասանը տարաւ իր բռնաւոր տիրոջ կանը, որ ա՛յնքան գերընաիր ու գեղանի պարոյներուն մէջէն կուգար իրեն այցելութեան, իրեն քով անցընելու գիշերուան ճնացեալ ժամերը...:

Համիա, ինքզինք յանձնած Իպալի, գնաց ինքաւ մահճակալին առջև, թաւիչէ քանաքէին վրայ, մինչդեռ Իպալ բարև բռնած, նայն մահճակալի ոտքին կողմը, կ'սպասէր իր տիրոջ հրամանին։

Պահ մը սենեակը խորունկ լռութեան մը մէջ ընկղմեցաւ, այնպէս որ Իպալի սրտի արտիւմները կը լսուէին, իր հարատաւ կուրծքի ամէն ելևէջներն ալ։ Աչքը հրեշը քանաքէին վրայ ընկողմանած ու տարտամ երազանքներու մէջ խորասուզած կը նայէր իր էգ հրեշատակին, որուն երկայն թարթիչներէն կը գիւթուէր։

Ու աչերը բացաւ իր քերանը։

— Իպա՛լ, ինչո՞ւ պարին մէջ չերեւցար, ինչից Համիա նորաւարժ սիրահարի մը վհներուա փայփայանքովը։

— Վհռափա՛ռ Տէր, պատասխանեց Իպալ իր թրթռուն, արծաթի ձայնով, մի՛ վրդովիր, չեկայ։

— Ինչո՞ւ, ի՞նչ ունիս, հիւա՞նդ էիր։

— Հիւանդ չէի, Տէ՛ր իմ, բան մը չունիմ, ոա՛ կայն չեկայ հոն, ես չեմ սիրեր պարը, չեմ ախորժիր անոնց ընկերութիւնէն. ես մինակս, ե՛ս միայն կ'ուզեմ վայելել Ձեր վհռափառութիւնը, որու ներկայութիւնը՝ կեանք, արև կը բաշխէ ինձի, ինձի պէս ծնողքին ծոցէն խլուած...

— Ի՞նչ, ի՞նչ ըսիր, խլուա՞ծ... ընդմիջեց Համիա ընդունելով իրարու և պատասխով։ Իր յուզուած աչքերը կայծեր կ'արձակէին։

— Վհռափա՛ռ Տէր, յարեց անվախ ու խիզախ Ալնուհին, ինչո՞ւ կը բարկանաք, ես իմ ծնողքիս ծոցէն չե՞մ խլուած, մատղաշ տարիքիս մէջ հոս չե՞մ քերուած...։

— Է՛, ի՞նչ ըսել կ'ուզես, գոն չե՞ս հոս։

— Տէ՛ր իմ մրմնջեց Իպալ ապաւնի մը վուլ

վուլ, ես չե՛մ գանգատիր, ես ըսել ուզեցի թէ բոլոր կեանքս ու երջանկութիւնս հո՛ս միայն կ'ներ բաղեմ, Ելբուզի չրջափակին, այս վանդակին մէջ, Ձեր վհռափառութեան առատաձեռնութ նուիրուած ու սիրելի տակ ու սիրելի թեւերուն մէջ...։

— Դեռ կը յիշե՞ս, դեռ կը սիրե՞ս ծնողքդ, քա՛ծ, ըսաւ Համիա քմծիծաղով մը։ Եւ մեզմաքայլ մօտեցաւ նալով Իպալի, սատր մերկ ուսերուն վրայ ձգուած մազերուն վէտ վէտ կոճակներուն տետ սկսաւ խաղալ իր ջղուտ մատուներով, զորս կամաց կամաց վար կ'իջեցնէր ու կը տանէր աղջկան նարուստ կուրծքին մէջտեղի չուչանազարդ հովիտը...։

Ալտանուհին իր ցեղին խորամանկութեան հետ միացուցած իր սեռին հրապոյրը, կ'զգար թէ նոյն րոպէի կատրուհին էր ինք և քանի՛ չոյուէր այդ զգացմունքին, ա՛յնքան կը հպարտանար ու կը գոռոզնար իր գեղեցկութեան մէջ։ Վայրկեանը փորձիչ էր ու թելադրիչ, ուզեց օգտուիլ իր վհռափառ տիրոջ զբաղմունքէն. ուստի, վաւաշոտ չարժուածքի մը, յանկարծ նետուեցաւ անոր վրայ, ու սիրտին առիւծ նայուածքովը գինուած պլլուեցաւ կմախք իրանին ու մահճակալին վրայ պառկեցուց իր ծեր սիրահարը։

Պալատական երիտասարդուհին տակաւ մօտեցաւ Համիայի. որ անոր մէկ բոցոտ նայուածքէն արդէն ընկճուած ու խղճմտացած էր։

Հրեշ ու հրեշատակ մէկ մահճակալի մէջ են հիմակ։

Համիա հեշտանքի գերի մը չէր. իր մէջ գազանը կ'սպրէր, քան թէ առիւծը. առիւծը վայրկեանաւ կան էր և իր խառնուածքին՝ օտար. ա՛յնքան ընտիր գեղուհիներու գրախտին մէջ ինք յափշտացած մըն էր, այնպէս որ հեշտանքի գերագոյն րոպ

պէին մէջ իսկ ընդունակ էր արհամարհելու արքունի նիւթի չքնաղագեղ հուրիին գոյապաշտ. իր անբասիր կիրքին գայրագին աստիճանին մէջ անգամ գիտէր ինքզինք զսպել ու իր բոլոր զգայարանքները լարել, սեւեռել իր հետապնդած եղեռնին: Ուստի, Իպսալ հանրամի թավոզ ու գերող գիրկին մէջ, Համիտի անհեռատես մտածումը՝ գաղանիքը լսել էր անոր բերնէն, գաղանիքը Եըլտըզի Հարէմին մէջ տարբեր գաւի մը, որուն համբաւը հասած էր իր ականջին, չնորհիւ նոյն իսկ Հարէմին մէջ ապրող լրտեսուհիի մը, որուն կոմիէն հաղորդուած անհեկտիճներուն հաշիւ երբեմն կը վճարէին: Իսկ Իպսալ, բոլոր ուժ բիչ թագուհիներէ աւելի նրբամիտ, աւելի հոգեբան, խորապէս թափանցած էր Համիտի հոգիին:

Տիեզերքի Փառիչահին հետ մէկ անկողնի մէջ, այն պահուն ինքզինք կնոջական փառքի, երջանկութեան կատարը հասած կը կարծէր ու հաճոյքով կը գիտէր, թէ ի՞նչպէս փոքրցած, ոսպուն մը դարձած , իր հպարտին կը գողար միլիոններու Սարսափը, Թուրքիոյ Պատուհասը, որուն գոյիր ու ժանրուտ բերնէն ինկան մէկ բառ միայն՝ ընդունակ էր վերածելու մահաբակոյսի՝ հարիւրաւոր չէն չէն պիւղեր ու քաղաքներ, և, մէկ րոպէի մէջ...:

Գիշերուան խորունկ, լռիկ ու զարնուելի վայրկեաններ կը սահէին Իպսալի կայսերական ննջարանին մէջ, և սակայն քունը չէր առած իրենց, Զարին ու կեղծիքին այդ արձէկ երկու ոգիներուն:

Համիտ, ա՛լ նկած հասած կարծելով իր նախիքին կրծոտ որդը գուրս հանելու պատեհ րոպէն, Իպսալի թաւիշ երեսները փայփայելով իր չոր ու ջղուտ ձեռքերով, մեղմ ձայնով մը.

— Իպսա՛լ, մրմնջեց, խօսէ՛ ծայիմ, մի՛ վախնար, խոսսովանէ՛ ինծի, ի՞նչ գաւ կը սարքեն Հարէմին մէջ ինծի դէմ:

— Վնասիա՛ Տէր, գողգողալով գառնախանձ պալատական կիներ, կամաց կամաց ինքզինք պատրաստելով հաւատարիմ վահանի մը դէմ պաշտպանել իր կեանքը, և անհնազանդութիւն արագ չարժուածով մը անկողնի մէջ իր գիրքը չակելով, ի՞նչ գաւ է այդ որ ինծի անծանօթ է մնացեր, հաւատացէ՛ք, եա այդպիսի գաղանիք մը չեմ իմացած:

— Իրա՞ւ կ'ըսես, պռոշտաց Համիտ յանկարծ նըզատելով անկողնի մէջ, յարձակելու պատրաստ վագրի մը գիրքով, գուն հիմայ չե՞ս գիտեր, ինչո՞ւ կը ծածկես, ինչո՞ւ կ'ուրանաս:

— Քա՛ւ լիցի, Վնասիտ Տէր, ըսաւ Իպսալ գողգողալով պալատական, ե՞ս գիտեմ ու կ'ուրանա՛մ, երկու աչքերս խազ կուրնան, եթէ բան մը գիտեմ ու չեմ յայտներ Ձեր Վնասիտութեան:

— Քա՛ծ, բարձրացուց Համիտ իր ձայնը, խոժոռած դէմքով մը չանթելով Իպսալի, որ քիչ քիչ հետզհետէ, անկողնէն վար կը սահէր ու կը մտածէր ինքզինք գուրս նետել ննջասենեակէն, թէեւ կը խորհէր թէ՝ ներքինին գրեթէ գոցած էր գուռը:

Հարցափորձը տեւեց այսպէս, և սակայն կարելի չեղաւ բառ մը խլել Իպսալի բերնէն:

Համիտ կատաղութենէն փրփրած, վար իջաւ անկողնէն ու գարձեալ դնաց նստաւ մահճակալին գլխացի քանարչին վրայ, մինչ անդին, Իպսալ, աճապարարի արագութեամբ հագուած, յանցապարտի մը գիրք առած, մահճակալին ոտքը կեցած, ի՛սպասէր Հիւնքեարին արձակելիք հրամանին, որ պիտի վըճռէր թերևս իր... մա՛հը:

Րոպէները կը սահէին արագ արագ, և Համիտ կը չամառէր բերանը չբանալ:

Ննջասենեակը գերեզման մըն էր այն պահուն, որուն մէջ երկու ոգիներ գետնատամբաններու աբ-

ձաննելու պէս. դէմ առ դէմ կանգնած, անչարժ, կը նայէին մեռելական լռութեան վրայ, որ կաթիլ կաթիլ կը հոսէր օդային կապի մը ամաղձոտ ու դալկան պլպլուքներուն մէջէն։

— Քեզի՛ եմ, քեզի՛, Ալպանացի քաշ, մոռցեց Համիա այլանդակ ձիւով մը խզելով այս բացարձակ լռութիւնը, չի՞ս լսեր, չպատասխանե՞ս, ո՞վ է իմ կեանքիս դէմ դաւ սարքողը...։

Ու քանաքէնն վեր ցատկելով, սպառնալից երեւոյթով մը մահճակալին մօտեցաւ, ալ ձեռքով բռնցի հարուած մը կշռելու պէս։

Իպոլ, մամիա կարած կը սրտմտի։

Իր վերջին բոպէները կը համրէր, որովհետեւ օտար չէր իր սիրոյ մոլուցքի նոպաներուն, որոնց գոհերը ծանօթ էին իրեն, ամէնքն անմիզնեկներ յաճախ, պարզ կասկածի մը կամ պզտիկ մը վրայ բռնաճոխ եղած...։ Կը խորհէր թէ հիմա իրեն էր կարգը, և քանի՛ խորհէր, այնքան կը մեծնար վտանգը, մանաւանդ երբ կը յիշէր թէ առանձ ցաւագանգէնների եաքը, առաւօտեան պիչերները կը գործուէին Հարէմի սճիրները։

Գեռ իր ականջը կը զգնչէր իր անարիւտ սիրոյ որոնքնդոսա հարցականներէն, որուն արձագանգը կ'երթար թաղուիլ, իր հոգիի ծալքերուն մէջ։

— Ո՛չ, կ'ըսէր Իպոլ ինքնիրեն ու կը հնչնար, անգամ մը ծուղակի մէջ ինկայ, կարելի չէ՛ ճողոպրիլ վագրին ճիրանները, պէտք է պատառխանել, քան մը պէտք է ըսել, օրօրո՛ւ պէտք է, ժամանակ վաստկիլ, մինչեւ որ առ պիչերուան մուխը փարատի...։ Ա՛խ, ահ՛ւ օր, երբ եկան խլեցին պիս ծնոտքիս պիրկէն, հազիւ առաջ առու մառգաշ աղջիկ մը, ու բերին հո՛ն նետեցին երկրաւոր դժոխքին մէջ, որ դրախտ կը կարծուի կարգ մը միամիտ, ըս-

ալքուկ արարածներէ. ա՛խ, ինչո՛ւ ինկայ ես այս դժոխքին մէջ, մա՛յր, արգահատիլ մէջ մեռած ըլլայի ու լոյս աչխարհ չգայի...։

— Ձի՛ս խօսիր, գոռաց գարձեալ, աւելի՛ մոլեգնելով, այս անգամ նետուելով մահճակալին առջեւ ապառակ մը փակչնելով գոռոզ Ալպանուհիին գաւակ երեսին։

Կայծեր ցատկեցին Իպոլի գեղեցիկ աչքերէն, որոնք յանկարծ վրէժի բոցեր սկսան փայլատակել։

Վերջին գիմադրական ճիգով մը, կոկորդին մէջ խեղդուած թունքը կլլեց ու նայեցաւ Համիայի, որ բոց ու լաւա կը ժայթքէր։

— Տէ՛ր իմ, կրկնաց Իպոլ, խաբա՛ծ են Ձեր վեհափառութիւնը, Հարէմին մէջ ո՛վ պիտի համարձակէր գաւել քաց ի...

Եւ արցունքներու մէջ խեղդուած, ա՛լ չկրցաւ չարունակել։

— Չէ՛, հարցուց Համիա, ո՛վ է կ'ըսէիր, ո՛վ, քաց ի... չըսե՞ս, Իպոլ, ինչո՛ւ կը վարանիս, տեսա՞ր, գիտէիր, ու ինչ գաղտնի կը պահէիր, ապերա՛խտ...։

— Գուա՛ք չէ՛ք գիտեր, Տէ՛ր իմ, որ ինծի կը հարցընէք, Հարէմին մէջ ո՛վ պիտի յանդգնէր Ձեր վեհափառութեան դէմ գաւագրութիւն մտածել ու նիւթել անկէ զատ...։

— Որմէ՞ զատ, անո՛ւշ, ըսէ՛ որ ձեռքէս ազատիս, ու փութաքով հասնիս...։

— Բայց ես կը վախնա՛մ իրմէ։

— Ինչո՞ւ վախնաս, ինչո՞ւ, գանի որ ե՛ս եմ քու պաշտպանդ, արդեօք ինչ աւելի հզո՞ր է ան, որմէ այդգան կը դողաս։

— Ա՛խ Տէր իմ, թերեւս գուք ալ կը սոսկաք իրմէ. Ձեր հոգին, Ձեր կեա՛նքը, Ձեր բովանդակ էութիւնը իր ափին մէ՛ջ է առեր, գիտէ՞ք...։

— Ո՞վ կրնայ ըլլալ այդ պերապտյն վհնասիաբ, որմէ ե՛ս ալ կը դողամ. ո՞ւր է արդեօք այդ պերբըռնական արարածը որմէ կը սոսկամ եղեր ե՛ս, ինքս Տիեզերքի ամէ՛ր, Մարպարէին փոխանո՛րդը, Աստուծոյ առաւե՛լը...:

— Ձեր վհնասիաստուխինը չա՛տ լաւ կը ճանչենայ այն չարաչա՛ւ էակը, որուն ակնարկել կ'ուզեմ ան որ Ձեր աչքին լո՛յսն է, տա՛ս, այս արքունիքին մէջ կ'ապրի ան, Հարէմին բացարձակ ամէ՛րը...:

— Ի՞նչ կը բանդագուշես, Իպպալ, յարեց Համիա, ինչո՞ւ չես ըսեր անունը, մի՛ յոպնեցներ պիտ, չո՛ւտ ըսէ որ ձեռքէս ազատես, պիտցած ըլլա՛ս, հիմա... կը խեղդե՛մ քեզ:

Ու Համիա, զարհուրելի ճիւռղի մը կերպարանքով, աչուըներուն ճերմկուցը կը թաւալէր ու կըսպառնար Իպպալը բզքտելու ձեւով մը:

Իսկ Իպպալ ամբոխ, խուցին մէկ անկիւնը, գազղըղալով, չէր համարձակեր բերան բանալ, այնքան շմոռաց էր ու սարսափած՝ իր բռնաւոր տիրոջ նայուածքին ու չարժուռնեքէն:

— Զըսէ՞ս, Ալպահաքի՛ քոյ, անունը չի տա՞ս, կը պոռչտար ու կը մռլտար ահառնելուն տակ արտըրելով բառերը:

— Վհնասիա՛ս Տէր, հի՛մա պիտի բսեմ, բայց ինծի կը խոստանա՞ք որ անունս չը յայտնէք, ես կը սուսկամ իրմէ...:

— Ըսէ աղջի՛կս, ըսէ ես տա՛ս եմ, քեզի պիտի պաշտպանեմ, անունը տա՛ր միայն, ա՛լ ուրիշ բանի մի՛ խառնուիր, ինծի ձգէ ընացածը, պատնիքը մեր մէջ պիտի մնայ, եթէ կ'ուզես, Մայր-կայսրուհին ալ չիմանար, ա՛լ ի՞նչ կ'ուզես:

— Հոգ չէ՛, Տէր իմ, Մայր-կայսրուհին միայն թող իմանայ, ես արդէն փիչ մըն ալ բացուած եմ իրեն, ինքը պիտի դրնէ...:

Համիա յանկարծ դադրեցաւ ու մռլտաց,

— Ուրեմն ի՞նչ կը տալես դիս, քանի որ Մայր-կայսրուհին ալ պիտի, ինչ ինչո՞ւ կը պահես. ըսէ՛, ալ հերի՛ք է, կը լսե՞ս:

— Այ՛ վհնասիա՛ս Տէր, պիտի ըսեմ, միայն կ'աղաչեմ, թող տուէք որ ինքզինքս ամփոփեմ...:

Ա՛լ ճար չկար, փախուստի միջոց մը չկար. Իպպալ ինքզինք ամփոփելով և աղերսաւորի դիրքով մը, գեղեցիկ աչքերը դարձնելով Համիայի վրայ և ծունկի գալով, փաթթռուեցաւ անոր չոր սրունքներուն և ըսաւ.

— Տէ՛ր իմ, վերջին անգամուան համար կը պաղատիմ, խնայէ՛ իմ մաղաձ կեանքիս...:

Համիա, Իպպալի փափուկ ձեռքէն բռնած, դեռ նէն վեր առաւ ու երեսները չդնելով.

— Աղուո՛ր Իպպալս, մրմնջեց, անա՛ իմ պատուական վրայ կ'երդնուիմ որ պաղտնիքդ դուրս չպիտի ելլէ և կը խոստանամ քեզի, պահպանել կեանքդ ամէն վտանգներէ. ուրիշ ի՞նչ ապահովութիւն տամ քեզ, որ հաւատաս:

Հիւանդիայի այն հանդիսաւոր խօսքերը, մանաւանդ գահին վրայ ըրած երդումը, վստահութիւն ներշնչեցին Իպպալի, որուն սիրտը գետ կը արտիներ նեղչնչեցին. Տրամադրչ դէմքը առջի մանուան մը սոսկումէն: Տրամադրչ դէմքը պայծառացաւ, աչքերը չոզացին, և վարպետի ու հետաքրքրել չթիւնքներուն եղերքը գծուեցաւ հրեշտակային ժպիտ մը, զոր Յայտնի աղջիկը թերևս ուսնեցած ըլլար Յիսուսի մէկ խօսքով վերակենդանացած պահուն:

Համիա հոգեբան մըն էր, չուտով նկատեց Իպպալի կրած յուզաշրջումը, և բոլորովին վստահ թէ հասած էր անոր բերնէն պատնիքը խլելու ցանկալի վայրկեանը, գորովոտ հօր մը խանդաղատանքով,

բռնեց Իպսալի ձեռքէն և սարսռ զանի նահեցուց քանաքէին վրայ և ինք ալ քովը նահկով, իր երկու ձեռքերը դրաւ անոր ծունկերուն վրայ, դիւային համբոյր մը դրոշմեց անոր նուրբ չրմունքին, չոյեց, փայփայեց անոր փափուկ երեսները, որոնք սաստկաբին կ'այտերակոն ապտակի հարուածէ ու թափուած սաթ սաթ արցունքներէն, իր երկու կնոջ քաղուկներով փաթթուեցաւ Ալպանուհիի բարակ մէջքին, համբոյրներով ծածկեց անոր ամէն կողմը, մինչև որ խախտուած վստահութիւնը վերահաստատեր անոր մէջ։

— Վհատի՛ր Տէր, ըսաւ Ալպանուհին, հիմայ պիտի լսէք ա՛յնպիսի զարհուրելի գաղտնիք մը, որ պիտի կարմրցնէր նոյնիսկ Շէյթանը, ոճիրի մը չափ ցաւը, որ միայն հո՛ս, Եըլաըզի ծոցը կրնայ պատահիլ։

— Պատմէ՛, անուշ Իպսալա, ուշի ուշով մտիկ պիտի ընեմ։

— Իրա՛ւ, երա՛զ պիտի թուի Ձեր վհատութիւնը, բայց իրականութիւն է, այս երկու աչքերս բա՛ց տեսայ, ականջներա՛ս լսեցի, երբ Սալիմ աղային հետ առանձնացած կը խօսակցէին, կը խորհրդակցէին, կը ծրագրէին սարսափելի գաղտրուածը, անիծեալ ոճրախորհը, որուն զոհը պիտի՞ըլլայ...

— Ո՞վ պիտի ըլլայ։

— Ձեր ամենասաստիկ Անձին, Ձեր օգոստափառ գահին թշնամին, ե՛ս եմ որ Ձեզի պիտի յայտնեմ, ե՛ս պիտի խայտառակեմ զայն...։

Այդ րոպէին մէջ, յանկարծ դուրսէն սաթի չքնաղ մը, դաշնակաւոր, չափուած քայլերով. յետոյ, քայլերը քիչ քիչ մօտեցան։ Ներսը, Ալպիւլ Համիտ առեցաւ պահ մը մտցաւ Իպսալի ներկայութիւնը։

Լռութիւնը մը՝ խոր, անսահման... Ո՛վ էր արդեօք դիւցերուհին այս անսպասելի պահուն, այդ յանդուգն հիւրը՝ Եըլաըզի Հարէմին խորհրդաւոր կամարներուն տակ սողոսկող այդ խաւարասէր օձը...։

Ու Համիտ, անուշադրէն գոյնը նետած, կ'սպասէր իր բազկին, որ թերևս վերջակէտը պիտի դնէր իր վայրկեաններուն։

Իսկ Ալպանուհին, զեռ իր զարհուրելի յայտնութիւններուն զարը չբացած, զրսի սաթի քայլերուն ու չչուիներուն արձագիրքին տակ սահմռկած, մօտ ակն կը դիտէր իր սիրոյ հոգիվարքին դալարումները և կեղտով մը ճղոտոտած կը կարծէր ինքզինք անոր սպառնալից ու վերահաս հարուածէն, որ քանի մը րոպէ առաջ կը կախուէր իր գլխուն վերև։

Սակայն, սաթի չչուկը քիչ քիչ կը մօտենար ու կը լսուէր սրտակից։

Դուրսը լոյս մը կ'անցնէր։ Խորհրդաւոր գաւազրութեան մը հոտը կուգար կարծես ու կը թունաւորէր Եըլաըզի պզտիկ ցայգազուարճ ժամանցի հնչեղ սարերը։ Յանկարծ կնոջական սուր ճիչ մը լսուեցաւ դրսէն, որ կարծես վայրագ ձեռքերու մէջ սեղմուած կոկորդէ մը դուրս կ'ելլէր։

Քիչ յետոյ, ճիչը դադրեցաւ, խժլատաք մըն է սկսաւ երկարաձգուիլ։

Ա՛լ կասկած չկար, կէս գիշերուան անթափանց ցերեկ աղջամուղջին և համառաւած լռութեան մէջ, ոճիր մը կը գործուէր նոյն րոպէին, Եըլաըզի այդ եզերական ու սխրալի օրջին ա՛չ օտար, զարհուրելի ոճի՛ր մը, գուռին առջև, ուր ներքինին կը զարաշնէր, այն սենեակին լուսաչող ու հնչառատոյր գուռին առջև, որուն ետին մինոամարտ մը կը մղուէր...

Ներքինին, իր կարգին, օրհասականի ճիչ մը փրցուց, «օդնութի՛ւն, օդնութի՛ւն, կը խեղդե՛ն կոր, խեղդեցի՛ն...։»

Համիա, որ լաւ կը ճանչնար իր հաւատարիմ չան կալկանձիւնը, փորձեց խոյանալ սենեակէն դուրս, բայց Իպպալ, որ անկիւնն մը սահմռկած կ'քաշ պաէր, մօտեցաւ, բռնեց ախոյջը թիւէն և կեցուց։

— Մի՛, մի՛ դուրս ելլէք, Տէ՛ր իմ, ոճիր մը կը գործուի։ Ու բիւր փաղաքշանքներով-կը ջանար արգիլել, բայց ի զուր, Համիա Թօթուկց, հանեց իր թիւը գինքը կաշկանդող փափուկ ձեռքերէն ու դուրն մօտենալով, կը պատրաստուէր բանալ, երբ անոր պատիւն մը սարսեցուց գինովն ու ձեղուներ։

Հրաշէն մը պատած էր։ Համիա հոն, դուռին հարին, նուաղած ինկաւ մնաց։

Ներքինին որ դուռը կ'ոտատէր, աւելի՛ ուժգին և սրտաչարժ ճիչ մը փրցուց. «Համի՛դ, Համի՛դ, խեղդեցի՛ր...»։ Ու այս ճիչը ճեղքելով օդը, մտաւ սենեակէն ներս, ուր Համիա մարած ինկած, կեանքի ո՛և է նշան մը չէր ցոյց տար իր վրայ։ Իսկ Իպպալ, խելակորոյս, կը վազվզէր չարուճառ, հեղանիւթ մը փնտռել գտնելու, որ կարենար ուշքի բերել իր հրեղօր, իր բռնաւոր տէրը։

Հրաշէնի երկրորդ պատիւն մէն ալ գոռաց ու դղրդեցուց սենեակը։ Դուրը խուճապը սաստկացաւ։ Ներսը դեռ այնպէս կը մնար Համիա, կռնակի վրայ պառկած, չուներ քաշուած, աչքերը գոցուած։ Իպպալ սրտակ մը մօտեցուց բերնին և Համիա ցընցուեցաւ. քիչ յետոյ, աչքերը բացաւ ու սկսաւ բոլորտիքը պտըտցնել պղտոր ու գողտրած նայուածքը մը։ Իպպալ, իր ախոյջ գլխուն վերև, սրտակը մէկ ձեռքին մէջ, միւսով չփչփելով անոր ճակատը, երեսները, մինչև որ յաջողեցաւ նուաճցնել գինքը։

Սակայն, դուրսի աղմուկը կ'աւելնար երթալով, վազվզողներու վայնասուն մը բռնած էր մթնոլորտը։

Համիա քիչ մը թեթևցած պզտիկ ինքզինքը,

փորձեց մօտենալ դուռին ու կէս մը բանալ, գիտենալ համար դուրսի իրարանցումը։ Սակայն, Իպպալ, բոլորին բացարձակ ախոյջին, ուժով մը բռնեց թիւէն ու կեցուց։

— Ո՛ւր կ'երթաք, վեհափա՛ռ Տէր, ճիշէց սատանայի մը պէս, չե՛մ թողուր, դուռը գոց է, ոտ այժմ վտանգ մը չեմ նշմարեր, կրնանք սպասել վախճանին։ Ու տպնապի ու վտանգի անգութ րոպէները կը սահէին։

Դուրսը, այդ րոպէներուն թաւալման հետ, ոճիր մը կը գործուէր. թերևս կնոջ մը մասը պէտք էր վիճակել, հարէմական աչխարհի ոճիրներէն, որոնք հաղուագէպ չէին հոն։ Այդ կարգի ոճիրներով յղի էին Եըլտըզի պիչերները, որոնք մանաւանդ խնամքով մը կը թաղուէին չնարխիւ Մեծ-Մարդասպանին, որուն ախեզբարհաչակ գիմումները? կը սարսռեցնէր իր բոլոր հպատակներուն վրայ հաւասարապէս?։

Ժ.

Փաթըզիւզ, Մարմարայի ասիական եզերքը, բանկիկներուն կամ ազնուապետութեան ախտով վարակուածներուն նախընտրած բնակավայրը, տարուէ տարի աւելի կարեւորութիւն կ'ստանայ իր ծոցը հաստատուող բնակիչներով, որոնք հոն կը թափին մայրաքաղաքին միւս թաղերէն։ Հոն հաստատուողները կը գտնեն առողջ ու մեղմ օդ մը, կոկիկ, սիրուն և հանդստաւէտ բնակարաններ, ընտրուած, քիչ մէ չատ զարգացած, և եթէ կարելի է ըսել, եւրոպականացած ընկերութիւն մը, ուրիշ առաւելութիւններ ալ, որոնք թերևս չի գտնուին ուրիշ արուարձաններու մէջ։ Ջմեռները հարաւայնուն

հովերը, որոնք յաճախ կը փչեն ու Մարմարան կ'ա-
լեկոծեն, իրենց զաղջ բարեխառնութեամբ ցուրտը
կը մեղմեն, որ Պոլսոյ միւս մասերուն մէջ, անաս-
նելի ըլլալու աստիճան սաստիկ է։ Իսկ ամառները,
քաղաքը թէեւ ընդհանրապէս խեղդուկ տաք մը կը
տիրէ, բայց ծովեզերքները, մանաւանդ Մօտայի ամ-
բարանդը, ծառուէտ, հովասուն ու բարձր դիրքով,
հեշտալի զբօսավայր մը կը դառնայ, միևնոյն ժամա-
նակ ժամադրավայր մը, ուր աչխարհիկ վայելքնե-
րու մասնագէտները մանաւանդ գիտեն զուարճանալ,
յաճախ զոյգ զոյգ առանձնացած ու քաչուած, ծովին
նայող ծառի մը կամ ժայռի մը տակ։

Ահա այս վազեմի «Կոյրերու Բաղաք»ին մէջ կը
բնակէր նաև Նազըմ պէյը, —յետոյ Նազըմ բաչա, —
ռամիկանութեան նախարարը, որ ա՛նգամ լսուեցաւ
իր վրայ և որուն անունը կարելի չէ՛ անջատել հայ
մարտիրոսութեան և ա՛չ մէկ զրուագէն. ա՛ն Նազըմ
բաչան, Համիտի հնարամիտ գործակալը, որ մեր յե-
ղափոխութեան արիւնոտ տարիներուն մէջ, թէ՛
մտածակի և թէ՛ հաւաքական չարագործութեան մէջ իր
յայտնի թէ գաղտնի մասնակցութիւններով ան-
գութի հանելուկ մը դարձած էր... Հայ յեղափոխա-
կանները, մանաւանդ Հնչակեանները, Պոլսոյ
մտնաճիւղը վարող գրեթէ բոլոր անդամներով, կը
խաբուէին յաճախ իրմէ, իր անուշ լեզուէն, երբ հա-
յասէր, ազատամիտ ու արևմտեան նախարարի մը
հովեր կ'առնէր, բռնակալութեան կարգերը ծաղրող,
կամայականութեանց դէմ բողոքող, մարտնչող միտք
մը ցոյց տալով ինքզինք, նոյնիսկ այն պահուն,
ուր պիտի գործադրէր իր Տիրոջ գժտայինն մէկ հրա-
մանը։ Երբեմն իր քով, Գաղղիւղի իր բնակարանը
կը կանչէր յեղափոխական կազմածուած մասնաւորական
մը կամ եկեղեցական մը, մեծարանքներու մէջ կը

խեղդէր զայն, սեղանակից կ'ընէր իրեն, ու կը պի-
տանար անոր հետ, մինչև որ յաջողէր անոր բերնէն
լսել իր ակնկալած մէկ գաղտնիքը, ահաբեկիչներու
բու խորհրդաւոր գործողութեանց և կամ ներքերը
դրկուած յեղափոխական քարոզիչներու գործունէու-
թեան վրայ։ Յանկարծ կը լսուէր որ մեծ, ազդեցիկ
գործիչ մը ձերբակալուած էր ու ռամիկանութեան
դուռը տարուած ու բանտարկուած. մէկ երկու օր
ետքը գարձեալ կը լսուէր որ ազատ արձակուած էր
ան, նախատարին մասնաւոր հրամանով։ Ատ՛վ մի-
այն կարելի է մնկնել Պոլսոյ մէջ կատարուած յա-
ղթական այն խուզարկութիւնները, մանաւանդ
մտաւորականներուն բնակարաններուն մէջ, այս
վերջիններուն քով վառնդատար կազմակերպութիւն-
ներ գուշակող ռամիկանութեան նախարարին կոզմէ։

Ո՞վ էր սակայն այս մարդուկը, որ մինչև այդ
կատարը կրցած էր մագլցիլ... Համիտի զարթոցը
դաստիարակուած, Համիտի արիւնարբու ախորժակ-
ներով անած ու պատրաստուած մանչուկ մըն էր,
որ ուրիշ աչխարհի մը մէջ ալ բաւական ժամանակ
ապրած էր, «Թուլումպաճի»ներուն գիրկը, քաջա-
վարժ, չփոցած աղայ մը, որ հուսկ յետոյ պիտի ըլ-
լար երիտասարդ պէյը, գեղեցիկ միտվը, լկտի ձե-
ւերովը, արու պարկի մը, գացած ինկած՝ վհատուած
Ինկածի մը գիրկը, բան մը, որ սակայն փնտռուած,
անբաղդատելի ձիրք մը նկատուած էր համիտեան
Աբդիւլհամիտի շրջանին մէջ, վառտուած, անբարո-
յացած ու փճացած սերունդի մը կողմէն որդեգրուած
դառապարտելի ըմբռնումներուն ուժովը...։

Անհուն կայսրութեան մը ճակատագրին հետ խա-
ղացող, այլազան ազգերու բաղդը վարող, տիեզերքի
մէջ հալածական, չարչարուող Հայերուն անմիջա-
բիւնը քամող այս տիրապետակիր, այս նշանաւոր սըր-

բիկան, վեռ նոր էր մեկիր իր պաշտօնատունէն, հրամայելէ հաքը հարիւրաւոր անմեղներու թիապար-
աւթիւան կամ աքսորի պատուհասներուն դատա-
պրսթիւնը և վաւերացնելէ հաքը չատ մը պատա-
պարտութիւններ, կը վերադառնար իր սենեկան
ապարանքը, Գաղղիւլի Սպըզ Սղաճի վարիքը.
կամուրջէն երբ Գաղղիւլի չոփնաւը կ'առնէր,
չրջապատուած հացկատակներէ, լրտեսներէ, և պե-
տական ուրիշ բարձրատեղեան պաշտօնեաներէ, ժո-
ղովուրդին մատնաւոր ուշադրութեան, չքնելու հա-
մար ատրատիին, առարկան կը դառնար. իսկ չոփ-
նաւին մէջ, քանի, քանի Հայեր. ջոջ գաղակարդէն,
նախարարին հետ միևնոյն սրահը նստելու պատա-
պարտած, Նաղըմի վտանգաւոր ու չարաչուք ըն-
կերութիւնէն մարթը փրկելու համար, կամացուկ մը
կը քաշուէին առանց զգալի ընելու, կ'երթային սեղ-
մըիլ անկիւն մը, հատարակ մահկանացուի մը կու չ-
ար, չոր տախտակին վրայ գամուելու համակերպու-
թիան մէջ, բաւական էր որ իրենց անձը վերիվեր
նախարարին ուշադրութիւնէն խնդճ՛րը, պարկեչտ,
գործունեայ վաճառականներ, բռնապետութիան ա-
նարդ լուծին տակ ճմլուած ու տարակուսիան մէջ
թրծուած, չէին կրնար համարձակ նայիլ անոր վախ-
նալով որ յաջորդ օրը չը հետաքրքրուէին իրմէ Ոս-
միկանութիւնէ դուռը...: Իսկ երբ չոփնաւը կը
հասնէր նաւամատոյցը, զարձեալ լրտեսներու չղխայի
մը մէջ պաշտպանուած, ու ժողովրդային կեղծ պաշ-
տաձներու մէջէն անցնելով, նախարարը կ'երթար
նստուիլ իր անձնական կառքին մէջ և իր յաղթա-
կան մուտքը կ'ընէր փողոցներուն մէջէն: Ճամբուն
երկու եզերքները, յաճախ ամայացած, լրտեսներուն
կանխահոգ կարգադրութեամբը, քիչ անգամ կը լըս-
ուէր մարդկային ոտքի ձայն, գրեթէ չէր նչմարուէր

ա՛և է անցորդ, բայի պալատականներէն, որոնք
իրիկուան արձակուրդին տուն կը վերադառնային:

Կառքը հասած, կանգ առած էր ապարանքին
առջև. Նախարարը կառքէն դուրս ցատկեց և ուղ-
ղըուցաւ դէպի կանանոցը, իր Վարպետին՝ Եըլտը-
պինին մանրանկարը, սա՛ տաբերութեամբ միայն որ
Նաղըմի կանանոցը չէր խճողուած արքունական հա-
րեմին պէս: Սիբիացի մանկամարզուհի մը, իր ա-
զախիններէն, բերաւ պերճաչուք նարկիլէն: Մեկ
քանի վայրկեան հաքը, իր կինը մօտեցաւ, թուս
լարձակ, գամակեան թևեվ, թափանցիկ ու լայնա-
ծաւալ իր չրջազգեստին մէջ աւելի՛ հրապուրիչ, գե-
ղեցկութեան աստուածուհի մը: Թաւշապատ բազ-
մոցին վրայ, իր նախարար էրկան քովիկը, բազմե-
ցաւ իշխանուհիի մը պէս, մինչդեռ ոտքերուն,
ծաղիկ խոշոր ափեով մը կը բերէր աւանդական
օդնին, ճոխ ու բերնին ցաւերը վազցնող ախորժա-
բեր մէկ է նեթով, ու կը հատատէր ափէն բոլոր
բանէ փսբրիկ անոնի մը վրայ, որ երջանիկ զայ-
պին մէջտեղը գրաւած էր:

Սպասուհին դուրս ելաւ ու մինակ թողուց զե-
բնք իրենց մտերիմ, ընտանի, անվրդով առանձ-
նութեան մէջ:

Նաղըմ հպիւ առաջին պահուն պատրաստ էր իր
կնոջ հետ, ու պատահ մը խոհեմաբար առած, պատ-
բահատելով սկսիլ իրենց ժողովրական խօսակցու-
թիանը՝ գոգոտացնելով նարկիլէն, յանկարծ, գուր-
սէն, պարտէզին մեծ գուռը զարնուեցաւ: Թիկնա-
պահներէն մէկ գուռը զարնուեցաւ ու պահնորդն
ոտքերուն վրնռուր մը գուռը վազեց ու
բացաւ:

Գոց կառք մըն էր, որուն մէջ անզատուած էր
Համիտ երկրորդական թիկնապահներէն գնդապետ
մը, Հասան պէյ: Նախարարին ծառան մօտեցաւ

կառքի դռնակին, ապահով կայսերական թիկնապահի հրամանին։

— Անմի՛տ, ըսաւ Հասան պէյ, չո՛ւտ բաչային գնա, ըսէ՛ որ հի՛մա պալատ պիտի երթանք, վնասը փառը կ՚ուզէ, չո՛ւտ գնա, ըսէ՛ որ կ՚աճապարեմ։

— Շա՛տ աղէկ, էֆէնտի՛ս, ըսաւ ծառան ու վեր թռաւ, գնաց կեցաւ Նազըմի կառանոցին դուռը։

— Ի՞նչ կայ, հարցուց նեբսէն Նազըմ, քիչ մը նեղսրտած։

— Պալատէ՞ն կ՚ուզուիք, բաչա՛։

— Չէ՞, պալատէ՞ն... Ի՞նչ կայ, ի՞նչ կ՚ուզեն ինէ այս առեն։

— Հասան պէյը կ՚ուզէ, բաչա՛, կառքը վարը կ՚ոպասէ, կ՚աճապարեմ ըսաւ, այսպէս պատուիրեց ինծի։

Նազըմ բաչային ձեռքէն բնական մարմանդը, տեղն ընդոստ ելաւ ու սկսաւ չուռաով հագուիլ պաշտօնական համազգեստը, մինչդեռ սիկինը, տակնուվրայ եղած, իր զգեցիկ մարմինը կը պաբացնէր սենեակին մէջ։ Նազըմ գիտէր որ զգայացունց դէպք մը տեղի պէտք է ունեցած ըլլար Եըլտըզի մէջ, որ ինքը կը կանչուէր այսպէս յանկարծ։

Տասը վայրկեան առքը, Հասանի կառքին մէջ էր Նազըմ։ Գաղտիւղէն Սկիւտարի ճամբան բռնեց կառքը, անցաւ Սամլէ Սուլթանուէին ապարանքին առջեւէն և Սկիւտարի նահանգապետը կեցաւ։ Նեռուեցան չորնաւը, որ պիտի երթար Պէշիկթաշ։

Վոսփորի եւրոպական եզերքը վերջալուսային կիսաստուերի մը մէջ ընկղմած, մութը կամաց կամաց կը կոխէր, երբ դուց կառք մը, որուն մէջ նըստած էին Համիտի թիկնապահն ու ոստիկանութեան նախարարը, Եըլտըզ ապնող զառիվերը կը վերելար էր քառատրոփ։

Իչան Եըլտըզի Մեծ դուռը, զգուշաւոր քայլերով եկան քարտուղարներուն յարկաբաժինը, ուր, սենեակին վրայ լինած, բան մը կը սեւագրէր Սիւրէյա բաչան։ Ս. Քարտուղարը, երբ երկուքը տեսաւ, ձեռքի գրիչը ձգեց ու ոտքի ելաւ, թեւը մտաւ Նազըմ բաչային ու սկսաւ մանգալ սենեակին երկայնքը։ Միւս քարտուղարները մեկնած էին, միայն Ջեալըմ պէյ գետ կ՚ոպասէր Սիւրէյա բաչային հետ պիտի մեկնէր։

— Ի՞նչ կայ, բաչա՛, բարի՞ է, հարցուց Նազըմ սրտի դողով մը, որ սակայն անսովոր չէր Եըլտըզի պատպզին մէջ ապրելու վարժուած մ՚ևէ մեկու մը։

— Ի՞նչ պիտի ըլլար, չէ՞ք գիտեր, ինչո՞ւ կը զարմանաք, առաջին անգամը չէ՛ ասիկա։

— Բայց ինչո՞ւ այս աճապարանքը, չէ՞ք գիտեր, բաչա՛, Հասան պէյին երեսը սեւնելու էինք, արիւն քրտինք մատած էր, ա՛յնքան ոտիպեց որ՝ ինչպէս եկայ չե՛մ յիշեր...։

— Ի՞նչ ընէի, յարեց անդիէն Համիտի թիկնապահը, որ տակաւին հոն կ՚ոպասէր։ Վնասփառին հըրամա՛նը կատարեցի, բաչա՛, ես կ՚երթամ։

— Դուք կրնաք երթալ, ըսաւ Սիւրէյա, առանց ձգելու Նազըմի թեւը։

Ցետոյ դառնալով Նազըմի.

— Բաչա՛, սպասեցէ՛ք նայինք, յարեց, ձայն մը կ՚ելլէ հիմայ Վնասփառէն. գիտեմ իւնք ինծի պատուիրեց որ ձեզ կանչել տամ, բայց չեմ գիտեր թէ ինչուն։

Սիւրէյա դուրս ելաւ սենեակէն, սենեկապահին հրամայեց տալու համար Նազըմի ներկայութիւնը, և վերադարձաւ իր սենեակը։

Քիչ ետքը, սենեկապահ Թուրհան աղան մտաւ ներս, և հաղորդեց վնասփառին կամքը, Նազըմ բաչան առնելու։

Նաղըմ սենեկապետին առաջնորդութեամբ գնաց կեցաւ գահլիճի դուռին առջեւ, ուրկէ ներս սողոսկեցաւ Թուրխան աղա։ Ցետոյ երբ սենեկապետը դուրս ելաւ, նախարարը ներս մուղուեցաւ, դէպի Համիտի սենեակը։

Կայսր ու նախարար, հիմա մէկ սենեակի մէջ են գլուխ գլխի։

— Նաղը՛մ, ապառնացայտ չէշտով մը հարցուց Համիտ, ո՞ւր է խելքդ, ինչո՞ւ այսքան անուսրերը կը գանուխս, ինչե՛ր, ինչե՛ր կը գառնան ու գուն գեռ բանէ մը լուր չունիս. այս ի՞նչ տեսակ հակառակութիւն է, այս ի՞նչ տեսակ ոսոխականութիւն է, հէ՞, ի՞նչ մեծ մեծ կը ջարդէիր ուրեմն, սա՛նկ պիտի կարեւի, նա՛նկ պիտի թափեմ...։ Ո՞ւր մնաց, ո՞ւր, քու յոխորտանքդ...։

— Վեհափա՛ռ Տէր, պատասխանեց Նաղըմ, չըփացած աղու մը նազանքով, ալ ի՞նչպէս վարուիմ, որ հաւնեցնեմ Ձեր վեհափառութեան. ի՞նչ կայ, ի՞նչ է պատահեր...։

— Ի՞նչ կ'ըսես, չո՛ւն, գեռ երի՞ս ունիս բնաբանդ բանալու, ի՞նչ ըրիր մինչեւ հիմայ, գօմիթաճիները կը վխտան, մրջիւնի պէս կ'արշաւեն մայրաքաղաքիս ամէն կողմերը. խո՞ւլ է ականջդ, կո՞յր են աչքերդ։ Սամաթիացին, Գաւմ-Գաբուէն, Սկիւտարէն, Խասգիւղէն, Բերայէն, Օրթագիւղէն ու ո՛ր իսկ սա քիթի՛ս տակի Պէշիկթաշէն, չիմացա՞ր, սա հպարտ գաւառամասին մը կը սարքուի անձիս դէմ. ու այդ արիւնո՛ւրը տակաւին արձակ համարձակ կը պտըտին, ազատօրէն կը գործեն, գաղտնի ժողովներ կը գումարեն, պայմանագիրներ, ուխտե՛ր կը պատրաստեն այդ չունները, այդ գաւառա՛ն Հայերը, ու դուն գեռ կը քնանաս, ու ի՛ուղես դի՛ս ալ քնացընել, սուտ ու փուտ խոստումներով օրօրելով, այնպէս չէ՞...։

— Ո՛վ իմ բարեբար տէրս, Ձեր առաքի փուչի՛ն եմ ես, Ձեր անուանական սիրելեալական փառքին ու զօրութեան չլուս հնազանդ գերին... Ներեցէ՛ք վեհափա՛ռ տէրս, կիմմաց Նաղըմ չմորած ու սարսափահար՝ Համիտի ընդունելութեան, որուն նոյն րոպէին դիւային պատասխան մը, քաղցրալուր թիւնն մը կուտային իր այլանդակ դիմագծերուն, ներեցէ՛ք բարեբա՛ր տէր իմ, ո՛չ դիշերը քուն ունիմ, ո՛չ ցերեկը դադար. մէն մի նաւամատոյց երկու լուրատես, ամէն փողոցի գլուխ՝ լրտես մը, բոլոր կառկածելի, նեղ ու մութ գետնները, լրտեսներու խումբեր սփռած եմ, յեղափոխականներէն, Ֆէտայիներէ՛ն անդամ լրտեսներու խումբեր կազմակերպած եմ, որպէսզի երբ կը մտանեն և օրինակելի հաւատարմութեամբ ու ապշեցնող հոտառութեամբ, որպէս քերթէնները նման, կ'երթան յետին անկիւնները ու խորքէն կը քաշեն դուրս կը հանեն ու կը բերեն ա՛յս ձեռքերս կը յանձնեն...

— Լո՛ւռ, ձայնդ քաշէ՛, գարձեա՞լ սկսար մեծ մեծ ջարդել... ա՛լ կլլող չկայ սուտերդ, հասկցա՞ր, չո՛ւն, անամո՛թ, խայտառա՛կ...։

Նաղըմ առնմակած, կ'ապաւէր ոտքի վրայ, Տէրոջը առնղ ապառնալիքներուն ու չանթերուն տակ, իր հալածախտէ բռնուած ու Մենադար Տէրոջ, որ չի լսուած հայհոյչներու տարափ մը կը տեղացնէր իր գլխուն։ Թագակիր Սւլթանը, Մարդասպանը, իր առթիւ զոհերուն ուրուականներէն հալածուելով, իր աչքերուն դէմ ցցուած կ'երեւակայէր գաչոններ, հրացէններ, ռումբե՛ր, անձանօթ, վրէժխընդիր ձեռքերէ ուղղուած մահացու հարուածներ, արեան ճապաղիքի մէջ թաւալկող մարմիններ...։ Ցետոյ, իր գլխուն վերեւ կախուած մահուան սղձաքանջէն գալարուելով, Համիտ չարունակեց.

— Ապերա՛խա, դեռ ի՞նչ ընէիր, դեխին մէջէն հանեցի ու նախատարի ախո՛ռը բարձրացուցի քեզ ի՞նչ կ՚ուզէիր ասկէ, չխօսի՞ս, յաւակնա՛ս չունս...

— Վեհափա՛ռ, Թոխոսկեց Նազըմ պաղատագին, թոյլ տուէք որ բացատրեմ։

— Լռէ՛ նախ, ի՞նչ պիտի խօսիս, ա՛լ պիտի ինչ նոր սուտեր գտրծնես ես։

Ու Նազըմ վերսկսաւ իր պաշտպանողականը, վատ ըրպարտութեան պլուխ գտրծոց մը. մանրամասնօրէն պատմեց թէ ի՛նչպէս յաջողած էր գտնել ձի երթալ և դիմակներու տակ, իր մտադիրները տեսնելու կայսերապետն իշխանները ապարանքներէն ներս, թէ ի՛նչպէս կրցած էր ձևը բերել վաւերական խիստ կարեւոր տեղեկութիւններ Զարզանի Բանտարկեալին, Բէչտա էֆէնտի Գանժատոնդինին, Եուսուֆ Իզզէտտին էֆէնտիին և ասոնց արբանեակներուն կողմէ պատրաստուած տնտեսի դաւադրութեան մը վրայ, թէ ի՛նչպէս յաջողած էր վիժեցնել Մուրատ Ե.ին Եւրոպա փախուստի ծրագիրը, Զարզանի ազախին-լրտեսներէն մէկուն շնորհիւ, թէ ի՛նչպէս կոխել տուած էր Զամլըճայի բարձունքը՝ Եուսուֆ Իզզէտտին էֆէնտիի ապարանքին մէջ ու իր նախապատմութեան տակ գտմարուած պիչեթաժոզով մը, ուր ներկայ գտնուած էին նաև Տամատ Մահմուտ ու Տէլի Ֆուատ բաշաները...։

— Է՛, ընդմիջեց Համիա ալլալած, չարաճակէ՛, ապրի՛ս ազատ, տեսա՞ր, ատանկ չխօսի՞ս, ա՛լ հիմայ աչքս մտար։

Համիաի այս քաջալերիչ վերաբերմունքն գօրացած ու վախը վանած, Նազըմ աւելի՛ հանգիստ ազատ տարաւ իր նախթերներուն վկայաբանութիւնը, որուն թողած ապտպորութիւնը պիտի վճռէր իր բաղդը։

— Վեհափա՛ռ բարերար, ըսաւ, հաւատացէ՛ք, մէկ րոպէ չեմ գազար առներ, ախորժա՛կս ալ փախած է, ամէն բանի մէջ...։

— Սառնասի՛ր, ըսաւ Համիա ժպտելով ու կառավէ առնելով, ուրեմն ի՞նչ գործ ունէիր կռռանա՛դդ...

Նազըմ լռեց։

Համիա, իր անձնուէր ծառային — որ Թուրքիոյ ոստիկանութեան նախարարը պիտի ըլլար — յայտնութիւնները ցնցուած, չէր ուզեր քովէն հեռացընել զայն, ամէն բան հասկնալ ի՛ուզէր, ուստի։

— Նազը՛մ, զաւա՛կս, ըսաւ, իրա՞ւ Զամլըճայի պիչեթաժոզովը կոխել տուիր, ի՞նչպէս յաջողեցար, չի՞ս կրնար ինծի մանրամասնութիւնները պատմել։

— Այ՛ Վեհափառ Տէր իմ, հետս բերած եմ բոլոր ձայնագրները, ուրիչ կարեւոր վաւերաթուղթերով, որոնք այսպէս կամ այնպէս, ձեռքս անցած են։

— Պատմէ՛, կէտ մը մի՛ գանգ ըներ։

— Վեհափա՛ռ, կը յիշե՞ք սա լեհացի պարոնպանը, սա կարճատ ծերուկը։

— Է՛, սա միսկանի կուզը, որ ձախ ոտքէն քիչ մը կը կապար, է՛, ի՞նչ կայ որ...։

— Այդ ծերուկը, երբ չերի Տէլի Ֆուատ բաշային ապարանքը տեղաւորելի, իր մէկ բարեկամ պէյին ձեռքով, որ իմ ալ բարեկամս է։ Այդ ծերուկը, Տէլի Ֆուատի պարտէզը եւրոպական ճաշակով զարդարելու պաշտօնով հոն մտած, ապարանքին մէկ անկիւնը, խրճիթի մը մէջ իր անկողինը փռած, լաւ մը տեղատարուելէ ետքը, կ՚սկսի ծաղիկներէ զատ, մըչակել նաև ընտանեկան գաղտնի յարաբերութիւններ, բաշային մանկամարդ ապառուհիներէն մէկուն հետ, որ գարձեալ լեհուհի մըն է։

— Նազը՛մ, կարճ կապէ՛, ընդմիջեց Համիա քիչ մը նեղսրտած։

— Վեհափա՛ռ, ըսել կ՚ուզէի թէ այդ ծերուկ պարթիզպանին ու մանկամարդ ապաստէին մեր մուքհաէն վերածուած յարաբերութիւնից կը պարտինք ձեռք անցած վաւերաթուղթերուն դպանիքը։

— Է՜, է՜, յարեց Համիա գոհունակ ժպիտով մը, պատմէ՛ ի՞նչպէս ձեռք անցուցած ես։

— Սպաստէին բաշային անհնակը կը մանէ կ՚ելլէ, երբև անհնակապանուհի, մանաւանդ մեծ չնորհ գտած իր սիրոջ քով, որ սիրահար է ամէն բանի որ Եւրոպացին կուգայ. լեհուհի վհուկը, իր հրապուրոտ աչքերին, կաթի պէս մինին ու նոճի հասակին, մանաւանդ Բոլոնիոյ աղջիկներուն յատուկ ծաւի աչքերուն մաքնիսող նայուածքին կրակովը կը մոգէ մեր Տէլի Ֆուաաը։

— Է՜՜, պատմէ՛, ազատ վէպ մըն է, չըսե՞ս։

— Ա՛յպէս, գեղեցիկ օր մըն ալ, սիկին անհնակապանուհին, մեր Տէլիին բացակայութիւնէն օգտըւելով, կը յաջողի պրահզանին քաց ձգուած դպրոցը խուզարկել ու մէջէն հանել իմ ակնարկած վաւերաթուղթե՛րս։

— Հետս բերած եմ կ՚ըսէիր...։

— Ա՛յ, վեհափառ, հետս բերած եմ, և ի՞նչ վաւերաթուղթ. ֆրանսերէ՞ն է, ֆրանսերէն, գաղտնի թղթակցութի՛ւն մը։

— Որի՞ հետ, հարցուց Համիա ապշատնած։

— Որի՞ հետ պիտի ըլլար... մեծ սէրութեանց գեսպ...

Վերջին վանկը գեռ Նազլըի բերանը, յանկարծ երևցաւ Թուրխան աղան, գիւանապի մը պէս, լեզուն բռնուած, կեցաւ գուռին առջև, և առանց ապատևլու Ապտիւլ Համիտի հրամանին, բացագանչեց.

— Վեհափա՛ռ, անակնկա՛լ մը, անակնկա՛լ մը։

Համիա վեր ցատկեց տեղէն, մոռցաւ Նազլըի

ներկայութիւնը, իսկ Նազլը ետ ետ քաշուեցաւ։

— Ի՞նչ է, Թուրխա՛ն, ի՞նչ եղաւ։

— Ի՞նչ պիտի ըլլայ, վեհափա՛ռ, պէ՛չ եղաւ, պէ՛չ, չա՛տ պէչ...։

— Ո՞ւր, չըսե՞ս ինչ եղաւ։

— Հարէ՛մը, հարէ՛մը...։

Հիւնքեարը գահլիճէն դուրս նետուց ինքզինք, մինչդեռ Նազլը, առանձին երկայրիհանները կը համբերէր և առանց նչմարուելու, գահլիճին խորը կը կորսուէր։

Թուրխան ազգի բերած լուրը, սովորական լուրերէն չէր, հարէմական աշխարհին մէջ գործուած ո՛վ գիտէ ի՛նչ գեհենային հրէշութիւններու արձաս գանգը բերած էր Հիւնքեարին սիրական ներքինին։

ԺԱ.

Հարէմը մեծ իրարանցում մը կար։

Մայր-կայսրուհին տագնապի մէջ էր։

Ներքինիներէն Սալիմ ազգի գիակը գտնուած էր Ալտանուէի Իպգալի սենեակին գուռին առջև։ Վալիտէ Սուլթանին հաւատարիմ ներքինին խեղդըւած էր, երեսին վրայ, ականջներուն ետին ու վիզը՝ արիւնի հետքեր կային, գեռ չի չորցած վէրքերու բերաններ, ուր արիւնը առատ սեւցած էր։

Բոլոր ներքինիները հոն էին, իրենց նահատակ ընկերին գիակը չըջապատած։ Հետզհետէ կը հաւնէին Եըլտըզի բնակչութեան կարեւոր հատուածները, սենեկապաններ, քարտուղարներ, թիկնապահներ և ուրիշ պաշտօնեաներ։

Հարէմին իրարանցումը գեռ կը տեւէր, երբ Համիա իր հետեւորդներով հասաւ հոն։

Վայրկենապէս լռեց ազմուկը։ Ո՛չ կիներու վայ-նասումը մնաց, ո՛չ ներքինիներու կազկանձումը նները, որոնք չէին սարքերիր երեխաներու ճիչէն։

Սայիմ աղան հասկցուեցաւ, պատասխան է՝ թ-ր ի կ ի մը զոհ գացած էր։

Հարէմին իրարանցումը սակայն, բազմօրին տար-բեր պատճառէ մը կը ծագէր։ Հարէմին ծոցէն ան-ուելի ոճրագործութեան մը հոտը կուգար։ Փիչեր-ընկէ կատարուած էր ոճիրը, որուն սխալը արձա-գանգը չուտով հասած էր Եըլտըզի Դրախտին, կայ-սերական կանանոցին սահմաններէն ներս։

Հիւնքիարը գրեթէ կսկիծով անցաւ Սայիմի պիտ-կին վրայէն, ձեռքի չարժումով մը՝ սենեկապանին ազդարարելով չուտով զայն վերցնել մէջտեղէն, ու գնաց քնապզուտով կեցաւ ա՛յն սենեակին առջև, ուր առջի գիչեր տափամշած և մենամարտած էր Իպգալին հետ, զո՛ւր չհանալով խլել գաղտնիք մը, իր ամենասուրբ անձին դէմ իբր թէ սարքուած դա-ւադրութեան մը...։

Սայիմի դիակը մէջտեղէն վերցուած էր. ներքին ներներուն ան եռամակը, լալով առնալով, երիգին խորը կորսուած էր, հետևելով դիակին յուզարկա-ւորներու պէս։ Մեկնած էին նոյնպէս մխուններըն։

Թուբխան ազա՛ն միայն կը մնար Հիւնքիարին հետ, որ Իպգալի սենեակին առջև կ՛սպասէր։

Թուբխան ազա իր սերոջ ազգանչանին վրայ դուռը բացաւ, և սարսափահար հա հա քաչուեցաւ։

Սենեակը պարապ էր, Հիւնքիարը ներս ուղղո-եցաւ, զգուշաւոր և կասկածոտ քայլերով մօտե-ցաւ մահճակալին, և գիւրացին ձիչ մը փրցնելով ինք-զինք սենեակէն դուրս նետեց։

Ներսը մահճակալին վրայ, մահճակալին քովերը, զարնուրելի՛ տեսարան մը։

Սենեակի կէս-լոյս սասկերին մէջ վար քաչուած վարագոյրներէն հագիւ ներս թափանցող ճառագայթ-ներուն տակ, սրտակեղեք տեսարան մը կը պարզ-ըեր. Համիա սենեկապանին հետ առաջացաւ զիպի մահճակալը, որուն վրայ խառնիխուռն ձգուած էին արդուզարդի առարկաներ։ Ոսկեքրուտ ձեղունէն վար, պարապին մէջ կախուած, կնոջական մարմին մը կը տատանէր։

Երկայն մազերը, կը ծիծղային մերկ ուսերուն վրայ, աչքերը բաց մնացած, տակաւին կը նայէին սենեակին ու առաջ։

Այդ գեղեցիկ մարմինը՝ ծանօթ էր Հիւնքիարին. առջի գիչեր զգուած, փայփայած էր զայն, երբ կ՛պա-րեր, կը լողար ջրաւնքի մէջ, տեսած էր Համիա զայն, կնոջ աչքե՛րը, երբ կայծեր կ՛արձակէին...։

Ալպանուհի Իպգալին անչնչացած մարմի՛նը...։

Մէ՛կ գիչերուան մէջ երկու ոճիրներ գործուած էին հոն, միևնոյն վայրին մէջ։

Համիան սիրած տեսնցաւ։

Անձանօթ, եղեռնագործ ձեռք մը՝ Եըլտըզի մէջ։

— Թուբխա՛ն ազա, պոռաց Համիա կատաղած, սասիները գետին ձեղելով և ձեռքովը ցոյց տալով Իպ-գալի կախուած դիակը, տասր արեւ՛նը կ՛ուզեմ, արի՛ւնը, պէտք է գտնուի՛, այսո՛ր պէտք է գտնուի, մէջտեղ հանուի հեղինակը ասիկա մինա՛կ է, մի-նա՛կ, հա՛ն պէտք է բերուի ու հետը կախուի... գիտցա՛ծ ըլլաս, եթէ չի գտնես տասր արիւնը մըտ-նողը, քի՛չ կախել պիտի տամ այս ձեղունէն, հասկըցա՞ր, անա՛ այսքան։

Ու մեծաքայլ ձեմել սկսաւ սենեակին մէջ, երբ կուռ ձեռքերը զարնելով իրարու, մինչդեռ սենեկա-պանը անկիւնը մը սմքած, կ՛սպասէր որ Հիւնքիարին կատաղութիւնը ցածնար։

Հիւնքեարը, ձեղուն ձեն կախուած ձգելով ալպաս նուիրին գեղեցիկ մարմինը, անհանգիստ դուրս ելաւ, Թուրքան աղան միշտ հոն էր։

Կրակ, բոց ու լաւա կը ժայթքէր իր շուրջը, ո՛չ ոք կրնար այն րոպէին մօտենալ իրեն։

Մոռնալով, անցաւ ներքինիներու եւ երամակին մէջէն։ Գնաց քաշուելու իր առանձնատեղիակը, խորասուզուելու անհուն անձկութեան մը մէջ, հազարմէկ կասկածներու գերի, անկարելի միջոցներ կը մտմտար, իր անուշ կեանքը պահպանելու միակ հոգին կը մաշուէր. վտանգը, կ՚ըսէր ինքնիրեն, ա՛լ անխուսափելի էր, քանի որ դաւադրութեան հետքերը մութի մէջ կը ճեպին յանիանդագէս, Իպալի ու Սայիմի բռնի մահուամբ. գաղտնիքը միայն անո՛նք գիտէին, ու հիմայ երկո՛ւքն ալ մահացած, գաղտնիքն ալ իրենց հետ սարին.... Եըլտըզի ծոցը սեւ սեւ օձեր կը ոզան, անծանօթ ձի՛ուք մը կը վարէ զանոնք, առանց իմ աստուածային շունչս վախնալու... ես պիտի գտնե՞մ ու կարեմ այդ ձեռքը...։

Այսպէս կը մենախօսէր ու ինքզինք կը վարաստէր կատաղութենէն։

Իպալի մահը կուլար, որովհետեւ իրեն հետ կը մեռնէր նաեւ գաղտնիքը, զոր ամբողջ դիշեր մը չարաչար կռուելէ, լուացնելէ ետքը, գարձեալ չէր յաջողած խլել անոր բերնէն։

Այոլին, Սիւլէյման բաշային սենեակը գնա կը մըտար Նազըմ պէյ, գաւառապարտուած՝ հոն ճնալու այն դիշերը, թերեւս մինչեւ լոյս, որովհետեւ Հիւնքեարը կատաղած էր և առաջին մօտեցողը պիտի խածնէր։

Վերջապէս, համբերութիւնը սպառած.

— Բաշա՛, ըսաւ կայսերական Ա. Փարաւուղաբին, պիտի սպասե՞նք առաւօտին։

— Ի՞նչ կրնանք ընել, սիրելի՛ պէյ, գիտե՞ք մի՛ջոց մը, ըսէ՛ք որ գործադրեմ։

— Մի՞ջոց մը... չէ՞ք կրնար նոր անակնկալով մը գարձնել դէպի մեզ Հիւնքեարին ուշադրութիւնը։

— Ի՞նչ անակնկալ, գո՛ւք գաէք նայիմ...։

Այս խօսակցութեան վրայ, եկաւ պալատի սրահապետ Աբիմ պէյը և մօտենալով Սիւլէյմանի.

— Բաշա՛, ըսաւ կատարած գէմքով մը, Հիւնքեարը ձեզ կ՚ուզէ այս րոպէիս մէջ։

— Ի՛նչ պիտի ընէ պիտ, հետաքրքրեցաւ ըսի՛ք։

— Բան մը չիմացայ, բաշա՛, սակայն չատ խոժոռ անոյշ դինքը, գարձեալ կատղեր է. անչուշտ լսեցիք այսօրուան դէպքերը։

— Լսեցի, լսեցի, նոր բան մը չէ՛ սակայն, պէ՛յ, հարէմական աշխարհին մէջ հազուագէպ բաներ չեն այդպիսի ոճիրները։

— Անշո՛ւշտ, բաշա՛, բայց Հիւնքեարին վրայ չա՛տ գէշ ազդեր է. կարծեմ թէ ա՛յդ է իր սրտմտութեան բուն պատճառը. ինչ որ է, երբ որ երթաք, կը հասկնաք։

Ա. Փարաւուղարը գնաց ներկայանալ Հիւնքեարին, անոնթին տակ առած նոյն օրուան կարեւոր բպգոյն թղթակցութիւնները, արտաքին թէ ներքին, նամակ թէ հեռագիր. իսկ Նազըմ պէյ սենեակը ճնաց, բաշային վերապարձին սպասելով։

Տեղն է յիշել թէ՛ ամէն եւրոպական թղթաբերը հասնելուն, պալատին մեծ ու պզտիկ գրագիրներ իրենց միջև կը բաժնէին գանազան լեզուներէ թերթերը, որոնց մէջէն կը մկրատէին ու թարգմանելով, գնդապետով իրարու կ՚անցընէին բոլոր լուրերը կամ յօդուածներու հատուածները, որոնց մէջ փոքրիկ ակնարկութիւն մը կը գտնուէր Աբդիւլ Համիտի կամ Հայաստանի վրայ։ Սիւլէյման բաշային վերին հսկողութեան տակ կը կատարէին այս գժուար, ծանր ու երկար աշխատութիւնները։

Անո՛ր թերթերէն մկրատուած այս թուղթի կտոր-ները էին և նոյն օրը կայսրութեան գանագան կէտե-րէն, մանաւանդ Գ. Զօրաբանակի հրամանատարէն առացուած հեռագրերէն ու նամակներէն բաղկացած ծրարը թեւէն առի, Սիւբէյա մատս Հիւնքիարին անունակը։

— Եկո՛ւր նայիմ, ըսաւ Համիա, այսօր ի՞նչ նոր լուր կայ։

— Վէհսիմա՛ռ, այնչափ կարեւոր բան մը չի կայ այս անգամ։

— Զէքի բաշայե՞ն ալ լուր մը չեկաւ։

— Հեռագիր մը քաշած է։

— կարդա՛ նայինք, ի՞նչ ի՛ըսէ, գեռ չի վերա-ջացա՞ւ...։

Սիւբէյա գաւեց ծրարին մէջէն Զէքի բաշային հեռագիրը և կարդաց։ Կը հեռագրէր թէ՝ Պիթլիսի նահանգին մէջ, Մշոյ Դաշտը, Սասունը, շրջակայ բոլոր գիւղերովը, պաշարման չղթայի մը մէջ առած էր, թէ՝ այդ կողմերու բոլոր քիւրտ ցեղախմբապետ-ները վաստակած էր ու չաները կաչառած, թէ՝ Հա-միտիէ զօրագունդերը սիրտ էր ամէն կողմերը, շրջակայքի Հայերը կոտորելու և դէմ դնողները մաքրելու պաշտօն տալով անոնց։ Հեռագիրը կը վերջացնէր «Աւսայիշ պէրքէմալ ապր» (Անո-դրուքիւնը կատարեալ է) բառերով։

Հիւնքիարին երեսը խնդաց.— «Աւսայիշ պէր քէ-մալ ապր։» — Է՛, է՛, հասկ է թէ Զէքին անգործ չէ՛ նստեր... կը մրմնջէր, մինչդեռ Սիւբէյա ետ-տ պահան թերթերէն մկրատուած կտորները կ'անցը-նէր աչքէ, ամէնքն ալ թուրքերէնի թարգմանուած։

— Ուրիշ բան չկա՞յ սոնց մէջ, հարցուց Հա-միա բաւական հանգարտած դէմքով մը։

— Ո՛չ Վէհսիմա՛ռ, անոնց բանը եղ...։

— Ուրիշն Սասունի վրայ չի՛ն խօսիր, այն-պէս չէ՞...։

— Լռութիւն կը պահեն։

— Ախ՛կ,յարիկ Համիա, նախարարնե՞րն ինչ լուր կայ։

— Այո՛ Վէհսիմա՛ռ, լա՛ւ ըսիր, ոստիկանութեան նախարարը հոս է, գիտ կ'ուզես։

— Ի՞նչ պիտի ուզեմ, թող երթայ, հրամայեց Համիա անտարբեր չեչտով մը։

Սիւբէյա թեթեւցած, իր անունակը վերադարձաւ և հազորդեց նաղըմ պէյին կայսերական հրամանը։ Կէս ժամ ետքը, նաղըմ պէյին մեկնած էին երկուքն ալ, առաջինը՝ Նշան Թաչ, և միւսը՝ Գասպիւլէ։

Իսկ Համիա, Իպգալի և Սալիմի պետղնութիւնը կատարելու համար, պալատական բժիշկներուն տրուած եղած հրամանները հազորդած ըլլալով, ոտոնց մաս-նագիտութիւնը անգիտացողին ի՛նչպէս էր, որպէսզի, գոնէ պզտիկ մը գաղափար մը կազմած ըլլար անոնց մասնա-գիտութեան վրայ։

Այս բժիշկներուն գլուխը կը գտնուէր Տօքթ. Տիկրան Փէչտիմալճեան։

ԺԲ.

Նաղըմ պէյ, առաւօտ կանուխ, ոստիկանատան մէջ, աչ ու ձախ հրամաններ կ'արձակէր իր ոստի-կան պետուրնեութեան, մայրաքաղաքի հայաշատ թա-ղերուն մէջ թափառող լրտեսներուն օգնելու, որ-պէսզի առանց արգելքի և ընդհմտութեան կարելի ըլլար առաջ տանիլ ձերբակալութիւնները։

Բ. Դուռը, ոստիկանութեան Դուռը, գատական նախարարութեան պաշտօնատունը, գրեթէ բոլոր պետական չէջանակներուն մէջ փոխարէն մը կը պա-հէր.

— Ի՜նչպէս փախեր է, կ՚ըսէին իրարու ականջին, զարմացական չեչառով մը, ի՜նչպէս յաջողեր է ա՛նքան բազմաթիւ լրտեսներու միջէն անցնիլ անվտանգ... իբօ՛ք հերոսութիւն է։

— Բայց ո՞վ կը յուսար այդ հեզուկ, այդ խաղաղ ղիկ ու անչուք երիտասարդէն, կ՚ըսէին իրարու քով ժընչական երկու ուսանողներ, դասարանին մէջ օ՛ր մը ձայնը չէինք լսած, ո՛վ կ՚ըսէր թէ ա՛յսքան խիզախ ու ա՛յսքան անվեհեր հոգի մը կը կրէր ան։

— Ընդհանրապէս վտանգաւոր մարդիկ լռիկ մընչիկ կը քալեն, կ՚ըսէր ուրիշ մը, միայնութիւնն կը փնտռեն, ընկերութիւններէ կը խոյչին, քիչ անգամ խօսքի կը խառնուին. ընդհանրապէս այդ կարգի մարդի՛կ են որ ժողովուրդը կը մղեն յեղափոխութեան։

Ու այսպէս, խօսակցութիւնները կը դառնային խորհրդաւոր փախուստի մը վրայ, որ առջի գիշեր տեղի ունեցած էր։

Մայրաքաղաքին գեղպանատուներն անգամ միևնոյն խօսակցութիւնը։ Պալատ մէջ չիկար մեկը, որ չի զարմանար, չապշէր այս փախուստին վրայ։

Բժշկական վարժարանի ուսանող մը, օ՛ր մը չի բացակայող, իր բոլոր ուսուցիչներուն համակրանքը վայելող, իր բոլոր ընկերակիցներէն սիրուած, իր հեզուկ բնութեամբ ու անկեղծ նկարագրով, խելօք, հանդարտիկ երիտասարդ ուսանող մը ի՞նչպէս պիտի յանդգնած ըլլար փախչիլ, հազարաւոր լրտեսներու ցանցին մէջէն...։

Այդ վախճանական ուսանողը պէշերները կը պառկէր Եէսի Գուլէ Ս. Փրկչի Որբանոցին մէջ ու հոն կը մնանէր օրերի մը պէս, իսկ գերեզմանները կանոնաւորապէս կը յաճախէր պետական բժշկական վարժարանը։ Կիլիկեցի մըն էր, փոքր հասակէն Պոլիս

պանդխտած և ազատ արուեստի մը տիրանալու նպատակով, — ամէն նեղութեան ու տառապանքի վիզ ծռած աչխոյժ պատանի մը, թէև կազմով նիհար, բայց պողպատէ հոգիով ու երկաթէ կամքի տէր։

Այս անհնազանդ ու անչահախնդիր կիլիկեցի՛ն էր որուն խորհրդաւոր փախուստը՝ գնացած էր մայրաքաղաքը։

Ու այդ երիտասարդը չատ պիտի խօսեցնել տար իր վրայ, որովհետև յեղափոխութեան նուիրուած պինուտր մըն էր, Հաճընցի Համբարձում Պարիպ-Պօյաճեանը, «Մուրատ» ընկերական անունո՛վ միայն ճանչցուած իր պատկանած կուսակցութեան մէջ։

Առջի օրը գեռ վարժարանին մէջ ուսնկնգրած էր դասախօսութեան մը որ վերջինը պիտի ըլլար իրեն համար. ուրիշ դասերու կարօտովը կը մաչէր ան, գերագոյն զոհաբերութեան չափը բռնել կ'ուզէր, մարդակազմութեան, առողջապահութեան ու ախտաբանութեան չոր ու ցամաք դասերէն մէկ ձեռք քաշած էր. մարմիններուն հիւանդութիւնէն աւելի՝ ըղձերուն, սիրտերուն, հոգիներուն հիւանդութիւնը կը չահագրգռէր զինքը. մարդկային սեռին դարաւոր ախտը. ազգերուն կեանքը կրծող որդ՛րը, ժողովուրդին ինչքը, կեանքը, պատիւը բռնաբարող ու արիւնը քամող ազրուկնե՛րը կ'ուզէր մէջտեղէն վերցնել...:

Ուսման կայսերական բժշկական վարժարան կոչուած չէնքը թողած փախած էր, ան չէնքը՝ ուր աղջկութիւնները կը հիւանդանային. և ուրկէ, փոխանակ դեղագործներու կամ բժիշկներու, լրտեսներու վոհմակ մը դուրս կ'ելլէր այդ ընթացաւարաի վկայականով, ատրիօրէն, վատօրէն ու չնականօրէն ծառայելու համար երկրին, այնինքն՝ երկրին բռնաւորին, բացարձակ սիրոջը չար կամքին: Ու բժշկական վարժարան յորջորջուող այդ թիւարանէն կ'արձակուէին բոլոր ապականած ու հոտած սերունդի մը թափիփուքները, որոնք պիտի ղրկուէին իրենց հետաքրքիր առաքելներ, Բռնութեան Աշխատարանը քարոզելու քաղաքներուն մէջ ու գիւղերը, սողոսկելու, մտնելու բանակներու մէջ և թունաւորելու համար բոլոր ազատ, առողջ ու բարի միտքերը:

Իսկ Նազըմ պէյ, Եըլտըզէն գիշերով հազիւ ազատած ինքզինք ու իր բնակարանը նետուած, յաջորդ օրը կը գտնէր իր առջև ցցուած այս սխրալր անակնկալը, Համբարձում Դարիպ-Պօյաճեան ըսուած

Հայու մը՝ ցնցող ու կատղեցնող վախուտը, գաղտնիքով չրջապատուած անյայտացումը:

Բայց ինչո՞ւ...:

Ո՛չ ոք գիտէր այդ վախուտին չարժառիթը, բայց ի վախտակնէն, որ սակայն չէր սիրեր չատ խօսիլ, մանաւանդ երբ խնդիրը կը գառնար գաղտնիքի մը չուրջը:

Ոսմիկան գինուորները գործի վրայ էին. մայրաքաղաքին ամէն կողմերը ցրուած լրտեսներու վոհմակները, ձերբակալումները փութով պնդութեամբ առաջ կը տանէին, չի նայելով ո՛չ սեռին, ո՛չ ալ տարիքին: Գուժ Գաբուլ Պատրիարքարանին առջևի տարիքին: Գուժ Գաբուլ Պատրիարքարանին առջևի ու հետևի փողոցներէն խումբ խումբ, վարժարաններուն մէջէն, զրահազաններուն առջևէն կը քաշէին դուրս կը հանէին 15-16 տարու պատանիները, տուներ կը կոխէին, կը խուզարկէին և կարի մեքենային առջևէն կը հանէին մանկամարդ աղջիկներ, և առանց ժամանակ տալու որ հագուէին, գրեթէ կէս մերկ ու բոպիկ, բռնի կը քաշէին կը տանէին: Մեծ մերկ ու բոպիկ, բռնի կը քաշէին կը տանէին: Մեծ Շուկան, աւելի մեծ էր սարսափը: Իր կնոջ ու զաւակներուն օրապահիկը ճարելու համար առտուընէ մինչև իրիկուն այդ օդէ լոյսէ զուրկ, իր խոնաւ խորշիկը կծկուած, խե՛ղճ խանութպան մը չանկարծ կը կոխուի լրտեսէ մը, որ անծանօթ մը չէ իրեն. մեկ չաբաթ առաջ ազամանդ օղ մը կամ ապարանջան մը գնելու, ի՞նչ կ'ըսեմ, չորթելու թագուն նպատակով հանդիպած էր արդէն, և խանութպանին համար մեծ դժբաղդութիւն, սակրութիւնը չէր յարմարած: Ու այդ անարդ, այդ սինլքոր լրտեսը կուգար հիմայ վրէժը լուծել այդ անմեղ Հայուն օձիքէն բռնել ոսմիկանատունը տանելու...:

Դեռ քանինե՜ր, քանինե՜...։

Դիտել պէտք էր տղանցքը ձերբակալուածնե-
րուն, որոնք պատերազմի դաշտին մէջ գերի բռնը-
ւած թշնամի զերիներու կը նմանէին. այ՛նքան ամ-
բարտաւան կերպեր հագած էին նպաստ պէտի քա-
ջարի՞... զինուորնե՜րը։

Ու ձերբակալուածները չէին վերջանար. առաւօտնէ
մինչեւ իրիկուն, ուշ առեն, Հայե՜ր, մի՛շտ Հայեր
կը բերէին կալանաւոր ու կը նետէին կեդրոնական
բանտը, Պոլսոյ Պաստիլը, Համիտի կայսրութեան
փառապանծներէն մէկը կազմող այդ ոլջերու Գե-
հենա՜նը...։

Այդ օրը նպաստ պէտ չատ ուրախ էր, որովհետեւ
մեծ գործ մը կատարած էր, որովհետեւ հարիւրաւոր
անմեղ Հայեր ձերբակալել տուած էր, մէկ հայու
փոխարէն, որ բժշկական վարժարանը թողած փա-
խած էր, ո՛վ գիտէ ուր...

Ա՛յս էր անոր օրուան խնդիրը։

ԺԳ.

Կայսերական բժշկական վարժարանի հայ ուսա-
նողին փախուստը վայրկենապէս հետազրուած էր
Եըլտըզ, Ս. Քարտուղարութեան, և կայսրութեան
բոլոր կողմերը, եւրոպական թէ ասիական մասե-
րուն մէջ, հետագրեր քաշուած էր նահանգապետնե-
րուն, նաւահանգստի պաշտօնէութեան պետերուն և
ուրիշ կարեւոր տեղեր, հետապնդել ու ձերբակալել
տալու համար փախստական Հայը, որ անտարակոյս,
կը յիշուէր ամէն հետագրերու մէջ, ապերախտ ապըս-
տամբ մըն է և իր դիտումները գործադրել տալու
համար, երկրին ներսերը պէտք էր գացած ըլլալ,

միամիտ, բարի ու հաւատարիմ հպատակները՝ վե-
հափառ Սուլթանին ու իր բարեխնամ կառավարու-
թեան դէմ գրգռելու և ապստամբութեան մղելու։

Սակայն, հետագիրը, հրամաններ, ձերբակալուած-
ներ, մէկ խօսքով բռնապետութեան յաւուրս ամէն
խստութիւնները՝ արդիւնք մը չը տուին. փախստա-
կանը չի գտնուեցաւ։

Անցան օրեր, անցան շաբաթներ, ամսիկանուա-
թեան Գուռը հայ բանտարկեալներով լեցուեցաւ,
հարցաքննիչ գատաւորները չէին հաներ հարցաքըն-
նութիւններուն, ա՛նքան մեծ էր ու օրէ օր կ՛աւելը-
նար բանտարկեալներուն թիւը. կարելի չեղաւ ուա-
կայն բան մը հասկնալ, ա՛ւէ տեղեկութիւն մը ձեռք
բերել ընկեր Մուրատի փախուստի պարագաներուն
վրայ։

Ուստի իրրեւ վերջին միջոց, Նպաստ պէտ կը խոր-
հէր անգամ՛ մը դիմում ընել, ա՛յ-պաշտօնապէս,
Գուա-Գարուի Պատրիարքարանին, երթալ անձամբ
տեսնել Պատրիարք Տէր Խորէն Աչըկեանը, որ տէ-
րութեան ազօթարար ու հաւատարիմ պաշտօնեանե-
րէն ըլլալով, չափի զլանար հայթայթել իրեն գոնէ
այնպիսի տեղեկութիւններ ու պարագաներ, որոնք
թերեւս օգտակար ըլլային և գիւրացնէին իր գործը։
Շուտով կանչեց իր քով ամսիկանութեան Գուռին
հաստատ ամսիկաններէն մէկը, որ հայերէն ալ գի-
տէր, — թերեւս Ծագումո՛վ ալ հայ, — և նամակ մը
յանձնելով իրեն, պատուիրեց պատասխանը չուտով
բերել։

Ամսիկանութեան Գուռը խռնուած էր ատուար
ամբոխ մը, երբ նախաբարին նամակը Հայոց Պատ-
րիարքին տանող լրտեսը դուրս կ՛ելլէր։

Այդ ամբոխը կը բաղկանար գրեթէ կիներէ, ո-
րոնք հոն եկած էին, կեդրոնական բանտը, իրենց

սիրելիներուն այցելութեան կամ նախաբարին ապերաժապիր տալու համար։

Լրտեսը, զգուշաւոր նայուածքներ պտըտցնելով իր չուրջը, առանց անտնալու հնարացաւ։ Գում-Գապուի Պատրիարքարանին փողոցին գլուխը երբ հասաւ, քանի մը գլուխներ տեսաւ «Մանիկեան Դեղարան»ի մէջ. դողունի նայուածք մը նետեց ներսը, գլուխները մէկիկ մէկիկ աչքէ անցուց ու միտքը պահեց, յետոյ աճապարեց իր քայլերը դէպի Պատրիարքարանին մեծ դուռը, որուն առջև ուրիչ ամբոխ մը խռնուած էր, - ասպիկանութեան Գուռը դիմաց ամբոխէն աւելի սաստարաթիւ և երկսեռ, - Մայր Եկեղեցիին ներսը, գուրսը, նոյնպէս Պատրիարքարանին բակը խռնուած։ Կը պոռային, կը կանչէին. Սրբազան Պատրիարքը ի՛ուզէին տեսնել։

Նամակատար լրտեսը, առանց չուրջը նայելու, ձեղքեց անցաւ ամբոխը, ներս մտաւ և բարապան Մարաիկ աղային առաջնորդուեցաւ վերը, Պատրիարքարանին պահլիճը, ուր աթոռներէն մէկը նստաւ։ Բարապանը նամակը տարաւ Ս. Պատրիարքին ու քիչ յետոյ վերադարձաւ։

— Ներս մտէ՛ք, ըսաւ նամակաբերին, Սրբազանը ձեզ տեսնել կ՛ուզէ։

Լրտեսը, կոճկուելով, յարգալից չարժուձեւով մը ներս մտաւ ու գնաց կատարուելով մօտեցաւ, աջը պապաւ Պատրիարքին և նա նա քաշուելով, ոտքի վրայ սպասեց։

— Շա՛տ աղէկ, ըսաւ Պատրիարքը, տաղա՛ս, գնա ըսէ նախարար պէյին, պատրաստ եմ պինք ընդունելու, այսօր, երբ որ ինք ուզէ. կ՛երթաս այսպէս կ՛ըսես, ու մեր կողմէն կը բարեւես։

Լրտեսը դուրս թռաւ, հապճեպով սանդուխներէն վար ինջաւ, ձեղքեց դարձեալ բակի ամբոխը և,

արագ արագ, ասպիկանութեան Գուռին ճամբան բռնեց, չը թերանալով սակայն իր բուն պարտաւոր կանոնութեան մէջ և այդ առիթէն ձեռնուտութեան չգտաւ նալու համար. Պատրիարքարանի փողոցին ծայրը, Մանիկեան Դեղարանը նստող մէկ քանի Հայերը չուզեց անտեսել. դեղարանէն ներս մտաւ, բարեւեց ու մօտենալով իր ծանօթներէն մէկուն ականջին.

— Պիտի ընկերանաք ինծի, ըսաւ։

Դեղարանին մարդիկը սարսափով դիտեցին, թէ ինչպէս իրենց քով նստող երիտասարդը, առանց ձեռ մը տանելու, գուրս ելաւ ու լռիկ ինկնակամ ետևէն առջև։ Լրտեսը ճամբան հազարումէկ ըսպառնալիքներով սկսաւ վախցնել երիտասարդը։

— Գիտե՞ս, Սմբենա՛կ, ինչա՛ւ կը կանչէ քեզի Նազըմ պէյը, ըսաւ խորհրդաւոր ժպիտով մը։

— Ինչո՞ւ պիտի կանչէ զիս պէյը։

— Չե՞ս գիտեր, Համբարձումը ձեր տունը կուգայ կ՛երթայ եղեր...։

— Ո՞ր Համբարձումը, կրկնեց խնդճ երիտասարդը դողալով։

— Չե՞ս գիտեր, սա բժշկական ուսանո՛ղը, որ փախե՛ր է, չի լսեցի՞ր, պի՞ս ալ խաբել կ՛ուզես... մինչ հետդ կը տեսնուի եղեր։

Սմբենակի գոյնը նետեց, բացարձակ զրպարտութիւն մըն էր, որուն ինքը զոհ պիտի երթար, եթէ խոհեմութիւնը չտեսնէր մէջտեղ մը ձեռք տանելու. այդ միջոցը՝ կաշառե՛լ էր լրտեսը։ Ուստի, զառնալով այս վերջինին, կատակի ձեւով մը.

— Բիւշեմ՛ պէյ, ըսաւ, գիտե՛մ, գիտե՛մ միտքդդ, այս օրերս գրպանի ծախքդ հատած ըլլալու է, հանկրցա՛յ նպաստակդ։

Ու լրտեսին ափը արծաթի մը սահեցնելով, միակ մէջիսկէն, որ մատնանքի պէս պահած էր ընտանիքին ապրուստին համար.

սիրելիներուն այցելութեան կամ նախաբարին ապերախտ տալու համար։

Լրտեսը, զգուշաւոր նայուածքներ պտըտցնելով իր չուրջը, առանց անտնալու հեռացաւ։ Գուա-Գաբուի Պատրիարքարանին փողոցին գլուխը երբ հասաւ, քանի մը գլուխներ տեսաւ «Մանիկեան Դիզարան»ի մէջ. դղրունի նայուածք մը նետուց ներսը, գլուխները մէկիկ մէկիկ աչքէ անցուց ու միտքը պահեց, յետոյ աճապարեց իր քայլերը դէպի Պատրիարքարանին մեծ դուռը, որուն առջև ուրիշ ամբոխ մը խռնուած էր, - ասպիկանութեան Դուռը պիտի ամբոխէն աւելի ատուարաթիւ և երկսեռ, - Մայր Եկեղեցիին ներսը, դուրսը, նոյնպէս Պատրիարքարանին բակը խռնուած։ Կը պոռային, կը կանչէին. Սրբազան Պատրիարքը կ'ուզէին տեսնել։

Նամակատար լրտեսը, առանց չուրջը նայելու, ճեղքեց անցաւ ամբոխը, ներս մտաւ և բարապան Մարտիկ աղային առաջնորդուեցաւ վերը, Պատրիարքարանին դահլիճը, ուր աթոռներէն մէկը նստաւ։ Բարապանը նամակը տարաւ Ս. Պատրիարքին ու քիչ յետոյ վերադարձաւ։

— Ներս մտէ՛ք, ըսաւ նամակաբերին, Սրբազանը ձեզ տեսնել կ'ուզէ։

Լրտեսը, կոճկուելով, յարգալից չարժուձեւով մը ներս մտաւ ու գնաց կատարուելով մօտեցաւ, աջը պապաս Պատրիարքին և եռ ևս քաշուելով, ոտքի վրայ սպասեց։

— Շա՛տ աղէկ, ըսաւ Պատրիարքը, աղա՛ս, գնա ըսէ նախարար պէյին, պատրաստ եմ զինք ընդունելու, ա՛յսօր, երբ որ ինք ուզէ. կ'երթաս այսպէս կ'ըսես, ու մեր կողմէն կը բարեւես։

Լրտեսը դուրս թռաւ, հապճեպով սանդուխներէն վար իջաւ, ճեղքեց դարձեալ բակի ամբոխը և,

արագ արագ, ասպիկանութեան Դուռին ճամբան բռնեց, չը թերանալով սակայն իր ետևն պարտաւ կանութեան մէջ և այդ տեղէն ձեռնունայն չդառնալու համար. Պատրիարքարանի փողոցին ծայրը, Մանիկեան Դիզարանը նստող մէկ քանի Հայերը չտեսնց անտեսել. զիզարանէն ներս մտաւ, բարեւեց ու մօտենալով իր ծանօթներէն մէկուն ականջին.

— Պիտի ընկերանաք ինծի, ըսաւ։

Դիզարանին մարդիկը սարսափով դիտեցին, թէ ինչպէս իրենց քով նստող երիտասարդը, առանց ձիկ մը հանելու, դուրս ելաւ ու լռիկ մնչիկ ինկաւ լրտեսին առջև։ Լրտեսը ճամբան հազարումէկ ըսպառնալիքներով սկսաւ վախցնել երիտասարդը։

— Գիտե՞ս, Սրմենա՛կ, ինչո՛ւ կը կանչէ քեզի Նազըմ պէյը, ըսաւ խորհրդաւոր ժպիտով մը։

— Ինչո՞ւ պիտի կանչէ զիս պէյը։

— Չե՞ս գիտեր, Համբարձումը ձեր տունը կուգայ կ'երթայ հզեր...։

— Ո՞ր Համբարձումը, կրկնեց խելագ երիտասարդը պղպջալով։

— Չե՞ս գիտեր, սա բժշկական ուսանո՛ղը, որ փախո՛ր է, չի լսեցի՞ր, գի՞ս ալ խաբել կ'ուզես... միշտ հետդ կը տեսնուի հզեր։

Սրմենակի գոյնը նետուեց, բացարձակ զրպարտութիւն մըն էր, որուն ինքը զոհ պիտի երթար, եթէ խոհեմութիւնը չտնտեսար միջոց մը ձեռք առնելու. այդ միջոցը՝ կաչառո՛ւ էր լրտեսը։ Ուստի, զառնալով այս վերջինին, կատակի ձեւով մը.

— Բիւշո՛ւ պէյ, ըսաւ, գիտե՞մ, գիտե՞մ միտքդ, այս օրերս զրպանի ծախքդ հատած ըլլալու է, հատկըցո՛ւ նպատակդ։

Ու լրտեսին ափը արծաթի մը տանեցնելով, միակ մէջխօսէն, որ մատնութի պէս պատած էր ընտանիքին ապրուստին համար.

— Պէ՛յ, ըսաւ, հիմակ ա՛ռ աս, վերջը նորէն կը տեսնուինք, չը՞լլար...։

Լրտեսը, իր առաջին քայլին մէջ, իր թպուն նպատակին պսակուիլը տեսնելով, աւելի քաջալերուած, մէճիտիէին գրպանը տեղաւորելով.

— Սիրելի՛ս, յարեց, ես չեմ խառնուիր, ամէն քեզ հիմա չի տանիմ Դուռը, վաղը նորէն պիտի փնտռուիս. եթէ ինծի մնայ, ես կը խաղցնեմ, բայց եթէ ուրիշի մը յանձնուի քեզ բռնելու պաշտօնը, այն ատե՞ն...։

— Այն ատեն Աստուած ողորմած է, ըսաւ Ամենակ, որ խորապէս ուսումնասիրած էր լրտեսին ներքին մարդը և կ'անդրադառնար հիմայ թէ՝ այդ աղտոտ մարդը պարզապէս կ'ապառնար իրեն ու հանգանակի վտանգի մը դուռը միշտ բաց կը ցուցնէր որպէս զի երբեք չի ցամքէր նորահնար հասոյթի իր այս աղբիւրը։

— Լա՛ւ ուրեմն, յարեց լրտեսը և ապառ թողուց։

Լրտեսը, ոստիկանութեան Դուռը հանդիպելուն, հոն դասը դարձեալ քիչ առաջ խնդուած բազմաթիւ կուներու ամբոխը, որոնց թիւը կը բազմապատկէր տակաւ նոր բանտարկեալներ ալ աւելցած ըլլալով ուրիշ թաղերէ։ Առանց այդ ամբոխին մէջ պահ դիրելու, շուտով անցաւ լրտեսը, վեր ելաւ նախասրահին մօտ և իմաց տուաւ թէ՝ Հայոց Պատրիարքը պատրաստ էր ընդունելու Պատրիարքարանին մէջ։

Կէս ժամ ետքը, Նազըմ պէյ կառք նստած, կ'երթար Գում-Գափուի կողմը։ Կառքը կանգ առաւ Պատրիարքարանին մեծ դուռին առջև և իսկոյն չըջապատուեցաւ հարիւրաւոր Հայերէ — նոր ձերբակալուած ու կեդրոնական Բանտը տարուած անմեղներուն ծնողքներ — որոնք՝ ուղեւոյ առիթէն օգտուելով, պա-

տահանքի աղաղակներով գումթը կը հայցեին նախասրահին։ Այս վերջինը վար իջաւ կառքէն և անմիջապէս վեր առաջնորդուեցաւ, Պատրիարքարանի դահլիճը, ուր կ'սպասէր Պատրիարքի փոխանորդը քանի մը վարդապետներով, Բ. Դրան գործակատարին հետ։

ԺԴ.

Նախասրահին և Հայոց Պատրիարքին տեսակցութիւնը չատ սիրալիր էր, բոլորովին մտերմական հանգամանքով։ Նազըմ պէյին այցելութեան նպատակը ինչպէս յայտնի է, հասկնալ էր ու բուն աղբիւրէն, հայ բժշկական ուսանողին փախուստի պատրաստները։

— Պատրիարք էֆէնտի, ըսաւ Նազըմ պէյ, վեհափառ Փառիշահս կը փափագի գիտնալ թէ՝ այդ Հաճընցի երիտասարդը քանի՞ տարի կայ որ Պոլիս հաստատուած էր, ո՞ւր կ'ուսեր կը պահէր, ո՞ւր կ'անցընէր իր ժամանակը, որո՞նց հետ կը տեսնուէր սովորաբար։

— Նախարա՛ր պէյ, պատասխանեց Պատրիարքը, լուրջ զբաղմանքի արտայայտութիւն մը՝ իր պատկառելի դէմքին վրայ ու կատակ մը՝ աչքերուն մէջ, այդ ակնարկուած երիտասարդը, որ հիմա անյայտացած է կ'ըսուի, մեր եէսի Գուլէի Ազգ. Հիւանդասնոցին մէջ, Որբանոցը կը բնակէր, ամէն օր կայսերական բժշկական վարժարանը կը յաճախէր. կարծեմ թէ՝ տասը տարի առաջ հաստատուած էր մայրաքաղաքը, Սիսի կաթողիկոս Մկրտիչ էֆէնտիին կողմէն յանձնարարուած ըլլալով Պատրիարքարանիս. քանի՝ Գոզանի գաւառին Հաճըն գաւառակէն պէտք է ըլլայ. ուրիշ մանրամասնութիւն չեմ գիտեր։

— Իսկ փախուստի պարագանե՞րը։

— Պէ՛յ, ըսաւ, հիմակ ա՛ռ աս, վերջը նորէն կը տեսնուինք, չը՞լար...։

Լրտեսը, իր առաջին քայլին մէջ, իր թագուն նպատակին պատկուելը տեսնելով, աւելի քաջալերուած, մէճիտիէն դրպանը տեղաւորելով.

— Սիրելի՛ս, յարեց, ես չեմ խառնուիր, ւթէ քեզ հիմա չի տանիմ Դուռը, վաղը նորէն պիտի փնտռուիս, ւթէ ինծի մնայ, ես կը խաղցնեմ, բայց եթէ ուրիշի մը յանձնուի քեզ բռնելու պաշտօնը, այն ատե՞ն...։

— Այն ատեն Աստուած ողորմա՛ծ է, ըսաւ Ալբ մենակ, որ խորապէս ուսումնասիրած էր լրտեսին ներքին մարդը և կ'անդրադառնար հիմայ թէ՝ այդ աղտոտ մարդը պարզապէս կ'սպասէր իրեն ու հանգամանական վտանգի մը դուռը միշտ բաց կը ցուցնէր որպէս զի երբէք չի ցանքէր նորահնար հասոյթի իր այս աղբիւրը։

— Լա՛ւ ուրեմն, յարեց լրտեսը և ազատ թողուց։

Լրտեսը, ոտիկանութեան Դուռը հասնելուն, հոն գտաւ գարձեալ քիչ առաջ խռնուած բազմաքարշ կառներու ամբոխը, որոնց թիւը կը բազմապատկէր տակաւ նոր բանտարկեալներ ալ աւելցած ըլլալով ուրիշ թաղերէ։ Առանց այդ ամբոխին մէջ դիւրելու, չուտով անցաւ լրտեսը, վեր ելաւ նախասրահին մօտ և իմաց տուաւ թէ՝ Հայոց Պատրիարքը պատրաստ էր ընդունելու Պատրիարքարանին մէջ։

Կէս ժամ ետքը, Նազըմ պէյ կառքը նստած, կ'երթար Գում-Գաբուի կողմը։ Կառքը կանգ առաւ Պատրիարքարանին մեծ դուռին առջև և իսկոյն չրջապատուեցաւ հարիւրաւոր Հայերէ — նոր ձերբակալուած ու կեդրոնական Բանտը տարուած անմեղներուն ծնողքներ — որոնք՝ ուզելով առիթէն օգտուիլ, պա-

պատանքի աղաղակներով գուժը կը հայցէին նախասրահին։ Այս վերջինը վար իջաւ կառքէն և անմիջապէս վեր առաջնորդուեցաւ, Պատրիարքարանի դահլիճը, ուր կ'սպասէր Պատրիարքի փոխանորդը քանի մը վարդապետներով, Բ. Դրան գործակատարին հետ։

ԺԴ.

Նախասրահին և Հայոց Պատրիարքին տեսակցութիւնը չատ սիրալիր էր, բոլորովին մտերմական հանգամանքով։ Նազըմ պէյին այցելութեան նպատակը ինչպէս յայտնի է, հասկնալ էր ու բուն աղբիւրէն, հայ բժշկական ուսանողին փախուստի պատրաստները։

— Պատրիա՛րք էֆէնտի, ըսաւ Նազըմ պէյ, վնաստ փառիչանս կը փափագի գիտնալ թէ՝ այդ Հաճընցի երիտասարդը քանի՞ տարի կայ որ Պոլիս հաստատուած էր, ո՞ր կ'ուսէր կը պատկէր, ո՞ր կ'անցընէր իր ժամանակը, որո՞նց հետ կը տեսնուէր սովորաբար։

— Նախարա՛ր պէյ, պատասխանեց Պատրիարքը, լուրջ զարմանքի արտայայտութիւն մը՝ իր պատկառելի դէմքին վրայ ու կասկած մը՝ աչքերուն մէջ, այդ ակնարկուած երիտասարդը, որ հիմա անյայտացած է կ'ըսուի, մեր Եէնի Գուլէի Սզգ. Հիւանդասնոցին մէջ, Որբանոցը կը բնակէր, ամէն օր կայսերական բժշկական վարժարանը կը յաճախէր. կարծեմ թէ՝ տասը տարի առաջ հաստատուած էր մայրաքաղաքը, Սիսի կաթողիկոս Մկրտիչ էֆէնտիին կողմէն յանձնարարուած ըլլալով Պատրիարքարանին. քանի՝ Գոզանի գաւառին Հաճըն գաւառակէն պէտք է ըլլայ. ուրիշ մանրամասնութիւն չեմ գիտեր։

— Իսկ վախուստի պարագանե՞րը։

— Փախուստին լուրը դեռ նոր առած եմ, պատրաստները ծանօթ չեն մեզի. հետապնդումներէն արդիւնք մը դուրս չեկա՞ծ...։

Նաղըմ պէյ հետզհետէ կը նեղսրտէր. Սրբազանը, իր մեծամիտ արտաքինովը, անկեղծ չէշտովը, պատկառանք կ'ազդէր իրեն և վինք ուժգնօրէն կ'ըներ այդ եկեղեցականին առջև, որ իր բոլոր պիտացածը, առանց բան մը պահելու հաղորդած ըլլալու տպաւորութիւնը կը թողուր իր վրայ. հետեւաբար, իր մէջ ա՛լ կասկած մը չէր զգար առաջ տանելու իր հարցախուզութիւնը։ Իսկ Պատրիարքը, ճաթեցնող անտարբերութեամբ մը, առանց դադրն յուզումի նըշան մը ցոյց տալու, կը պիտէր նախարարին հոգեկան տագնապը, որ կ'արտայայտուէր անոր դիմագիծերուն վրայ ու նայուածքին մէջ։

— Սակայն, ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ դուք տեղեկութիւն չէ՛ք ունեցած ըլլար փախուստին պարագաներուն նկատմամբ, երբ ձեր ազգային հաստատութեան մէջ պատսպարած էիք այդ երիտասարդը։ Դուք մինչև ցարդ ո՛և է տարցուփորձ մը անցուցի՞ք Գուլէի Որբանոցին պաշտօնէութիւնը, դուք արդեօք պարտականութիւն մը չէ՞ք նկատեր օգնել, սատարել կառավարութեան, օր առաջ դըտնելու համար այդ փախստականը, չէ՞ որ դո՛ւք ալ, Պատրիա՛րք էֆէնտի, մեզի պէս դո՛ւք ալ կը դատապարտէք այսպիսիներուն եպերելի արարքները։

Խօսքն Պատրիարքին ականջները կարմրեցուց, նախարարին խօսքերէն չատ վիրաւորուեցաւ. նըստած տեղէն ելլելով նորէն նստաւ ու կշտամբիչ նայուածք մը ղրկելով իր խօսակիցը նախարարին։

— Նախարա՛ր պէյ, ըսաւ, ես կը զարմանամ ձեր տրամաբանութեան ու դատելու կերպին վրայ. այս գործին խնդիրը չի հասաւ, ի՞նչպէս կ'ուզէք որ մեր

Պատրիարքարանը պատասխանատու ըլլայ հայ ուսանողի մը համար, որ ամէն օր բժշկական վարժարանը կը յաճախէր, որ ուղղակի կը գտնուի ձեր կառավարութեան վերին հսկողութեան տակ. աւելի տրամաբանական չէ՞ղինքը վարժարանի տեսչութիւնէն պահանջել. ո՞վ կրնայ հաստատել թէ փախած է, թերևս անյայտացած է, ո՛վ գիտէ, թերևս փորձանք մը պատահած է դլխուն, խնդրեմ, նախարա՛ր պէյ, ա՛յսքան արագ վճիռ մը չարձակուի...։

Նախարարը պարտուած, կը պատրաստուէր մեկնիլ, բայց Պատրիարքը, փոխելով յանկարծ խօսակցութեան նիւթը.

— Նախարա՛ր պէյ, յարեց, կրնա՞մ արդեօք խնդրել այս վերջին յաջորդական ձերբակալութիւններուն պատճառը. ինչո՞ւ այսքան մեծ իրարանցում, կարծեմ թէ վարը, փողոցին մէջ հաւաքուած երկտեղ ամբոխը չվրիպեցաւ ձեր ուշադրութենէն. Պատրիարքարանը պաշարուած է, ե՛ս ալ չուարեցայ մնացի, ի՞նչ պիտի ըլլայ ասոր վախճանը։

— Պատրիա՛րք էֆէնտի, ըսաւ Նաղըմ թեթև ժպիտ մը չրթունքին ծայրը, ի՞նչ պիտի ըլլայ, չէ՞ք գիտեր, ակզբնաւորութիւնն մըն է ասիկա, ո՛վ գիտէ վաղը դեռ քանի՛ քանիներ պիտի ձերբակալուին, թերևս անմեղներ, այդ անիծեալ փախստականին երեսէն...։

— Բայց ասիկա չկրնար տեւել այսպէս, պիտի ամպրտիմ հրաժարիլ աթոռէս, քանի որ չպիտի կըրնամ գոհացում տալ ժողովուրդին, որուն բողոքները չե՛ն լսուիր։

— Իրաւո՛ւնք ունիք, Պատրիա՛րք էֆէնտի, ե՛ս ալ գիտեմ թէ՝ չպիտի կրնաք չարունակել ձեր պաշտօնը այս պայմաններուն տակ... բայց ի՞նչ կրնանք ընել, վեհափառ կայսեր աչքին մէջ ժողովո՛ւրդ

մըն էք հիմայ, սատանի զայրացած է Զեթունի, կամ սարիոյ, Մարաւանի, Սեբաստիոյ, Եօզկատի, Հաճընի և մանաւանդ Սասունի վերջին դէպքերուն համար...։

Պատրիարքին լեզուն բռնուեցաւ, նախարարին արտասանած քաղաքներու այս անունները ուսմունք պէս ինկան իր գլխուն վրայ, ինքը հակառակ էր յեղափոխութեան, և կը դատապարտէր բոլոր այդ կարգի չարժումները։

Նազըմ պէյ չատ լաւ ուսումնասիրած էր իր մարդը, համոզուած էր թէ Հայոց Պատրիարքը՝ պարզ վանական մը, խմորով ու դատխարակութեամբ պահպանողական. հին, վաղուց քանդուած գպրոցի մը վերջին աշակերտներէն, անհաշտելի հակառակորդ մըն էր ամէն ազատական ձգտումներու, ո՛ւր մնաց գործօն յեղափոխութեան։ Գոնէ, կ'ըսէր ինքնիրեն, ես իմ չահուս համար, բարձրացումի՞ս համար կը ծառայեմ բռնաւոր խալիֆայի մը, որ իր կեանքին ապահովութեան մտահոգութենէն է որ հազարաւոր լրտեսներ վարձեր է և այս դժոխային դրութիւնը տեղծեր է երկրին մէջ։ Նազըմ, երիտասարդ Թուրք մը, ի՛նչ ալ դժգոհ էր և ի՛նչ ալ քննադատող մըն էր համիտական բռնապետական կարգերուն, բայց, իրեն համար, ինչպէս բոլոր նիւթապաշտներուն համար, չահը՝ գերագոյն նպատակն էր, որուն հասնելու համար բոլո՛ր միջոցներն ալ նեռելի էին. անա՛ այս էր իր բոլոր «Հաւատամք»ը։

Պատրիարքը ակամայ լուռ կը մնար։

— Պատրիա՛րք էֆէնտի, խզեց Նազըմ պէյ լռութիւնը, չի խօսի՞ր, բան մը չե՛ր ըսեր։

— Ի՞նչ պիտի խօսէի, նախարա՛ր պէյ, դուք ամէն բան ըսիք, վերջացուցիք. ի՞նչ ըսեմ սա մեր ապերա՛խտ, յիմա՛ր, անխո՛րհ նոր սերունդին, որ

թերաւ ազգը ձգեց այս փոսին մէջ. ա՛զգ մը, որ ա՛յսքան դարերէ ի վեր, հաւատարիմ Օսմանեան գահին, պահպանած էր իր գոյութիւնը, իր կեանքը, իր լեզուն ու իր աւանդութիւնները... Ի՞նչ ըսեմ, ի՞նչ ըսեմ անոնց, այն ապերասա՛ն երիտասարդներուն, որոնք սկսած են ազգը գլխէ հանել ու նոյնիսկ մեզի՛ դէմ, մեր եկեղեցական իշխանութեան դէմ կ'ուզեն ապստամբեցնել ժողովուրդը... դիտե՞մ, դիտե՞մ, իրաւո՛ւնք ունի վեհափառը. նախարա՛ր պէյ...։

Նախարարը կը պատրաստուէր մեկնելու, երբ բարապան մը ներս մտաւ ու մօտենալով Պատրիարքի ականջին.

— Սրբազա՛ն, ըսաւ, պալատէն մարդ է եկեր, ձեզ տեսնել կ'ուզէ։

Ու ձեռքի այցաքարտը ներկայեց Պատրիարքին։

Պատրիարքը վեր ցատկեց տեղէն և մոռնալով պահ մը նախարարին ներկայութիւնը, բացագանչեց.

— Շո՛ւտ, գացէ՛ք առաջնորդեցէ՛ք հոս.

— Պատրիա՛րք էֆէնտի, հարցուց Նազըմ հեռաքըրքիր չարժուձեւով մը, ո՞վ է, ո՞վ, ես մեկնիմ ուրեմն...։

— Ո՛չ, ո՛չ, նախարա՛ր պէյ, հոս մնացէք դուք ալ, մա պէյնէ՛ն է, Սրբիճ պէ՛յը...։

— Վերջին երկու երեք բառերը ցնցեցին Նազըմի ըղեղը. Սրբիճ պէյի ներկայութենէն կը խորշէր, ուսախ, ոտքի ելաւ ու.

— Ես կը մեկնի՛մ, Պատրիա՛րք էֆէնտի, ըսաւ, թերևս առանձին տեսակցիլ կ'ուզէ ձեզի հետ։

— Հոգ չէ՛, նախարա՛ր պէյ, ձեր ներկայութիւնը չկրնար արգելք ըլլալ, թերևս օգտակա՛ր ալ ըլլայ. խնդրեմ հանդիստ ըսէ՛ք։

Պատրիարքը դէպի դուռը դնաց, պիմաւորելու

համար Արիֆ պէյը, որ կատաւելով ներս կը մտնէր.

Սովորական քաղաքավարութեան ձեւակերպութիւններէն ետքը.

— Օ՛, բացագանչեց Արիֆ պէյ, դառնալով հայ խարարին, դո՞ւք ալ հոս էք, պատե՛ն հանդիպում, չա՛տ ազէկ եղաւ։

— Պաարիաթք էֆէնտին անոնել կ՛ուզէի, բայց նպազդ, կը պատրաստուէի մեկնիլ, երբ խնայայ ձեր այցելութիւնը. դո՛ն եմ որ հոս հանդիպեցայ նաև։

— Պաարիաթք էֆէնտի, յարեց Արիֆ պէյ, վեհափառ Սուլթանին կողմէն կուգամ, կայսերական բարեւները հաղորդելու, և.

— Շնորհակա՛լ եմ, ընդմիջեց Պաարիաթքը, ա՛ղօթ՛ք եմ գիշեր ցերեկ, մեր գթառատ Փառիչահին արեւշատութեան ու իր փառապանծ Տէրութեան պայծառութեանը համար։

— Եւ յատկապէս ձեր քով գրկելով գիս, չարաչար նակեց մտպէյնճին, ձեր բերնէն կ՛ուզէ խնդալ իր հայ հաւատարիմ հպատակներուն փափագները. պատրաստ է ինձի որ գամ անձամբ ձեզի հաղորդեմ Ե Օգոստափառ Տէրութեան բացարձակ կամքը. վաղը, Սէլամլըքէն ետքը, պէտք է պալատը գաք և անձամբ ներկայանաք, կայսերական Գահոյքին առջև գնելով ձեր ժողովուրդին փափագները. Վեհափառը չատ կ՛ախորժի Ձեր անձէն և կը գովէ Ձեր գործունէութիւնը, հաւատարմութեան և կայք հնազանդութեան կապերով ամրապնդելու Ձեր ժողովուրդը՝ Վեհափառութեան վեհապայծառ գահին հետ։

Պաարիաթքը, Արիֆ պէյի բերնէն լսելով այս ակնկալութիւնը, որ բոլորովին հակառակ էր նոյն օրերը հետապնդուած քաղաքականութեան, կառավարութեան բռնած ընթացքին և մանաւանդ ոտիկանութեան նախարարին ձեռք ա-

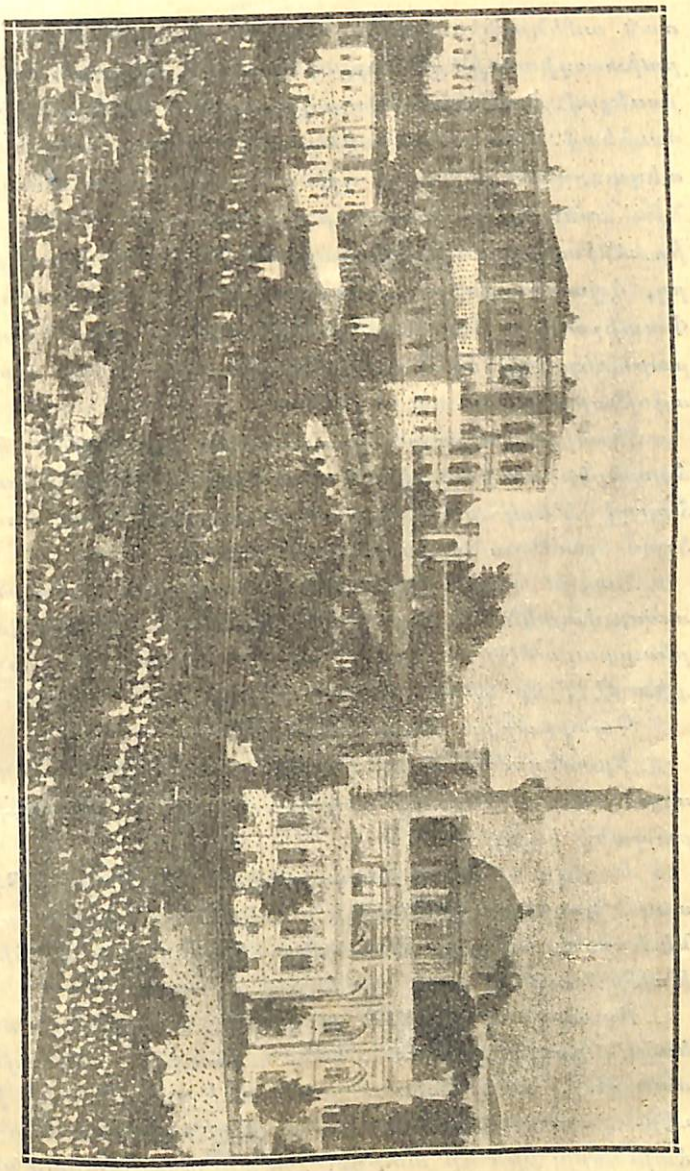

Հայ ժողովուրդը վճռեալ է վերջ տալ իր ստրկութեան

ռած ամենամխիթար միջոցներուն, ապշած մնաց, և ի բախտագիտութեան արցունքներով ողողուն աչքերը յառելով Համիտի արարողապետին, յարգալից չարժուձևով մը, չնորհակալութիւններու տարափ մը տեղացուց Արիֆ պէյի գլխուն, վերափառ Սուլթանին հանդէպ կրկնելով իր ժողովուրդին, մանաւանդ իր անհատական երախտագիտութեան հաստատիքները, հպատակասէր?, արդարակորով? և ամենողորմ? Փաթիշահին, որ բարեհաճած էր իր կայսերական բարևները ղրկել Հայոց Պատրիարքին նման արուսպ աղօթարարի մը։

Ոսկեկանութեան նախարարը, որ արդէն կ'աճապարէր ու միայն Արիֆ պէյին այցելութեանը պատճառով կ'երկարաձգէր իր տեսակցութիւնը, ասքի եւս հրաժեշտ տալու Պատրիարքին։

Նաղըմ պէյի մեկնումին վրայ հապա անցած էր տասը վայրկեան, երբ Արիֆ պէյ դուրս կ'ելլէր Պատրիարքարանէն ու կը նետուէր պալատական կառքին մէջ, որ պինգը բերած էր։

Պատրիարքը մնաց առանձին։

Դրասեղանին վրայ հակած. չուտ մը անցուց իր այցաքարտը, հնչակը զարկաւ ու դուռը կեցող բաբասանը կանչեց.

— Տղա՛ս, ըսաւ բարապանին, ա՛ռ ասիկա Բէյքա տար, Նուբարեան էֆէնտիին բնակարանը, իրե՛ն յանձնէ և հոն ապասէ. տե՛ս ինչ կ'ըսէ. չուտով, հի՛մա թռի՛ր նայիմ։

Բարապանը մեկնած չմեկնած, Պատրիարքը տեսնելով դուրս ելաւ ու սկսաւ զանկիճին երկայնքը մեծ մամուռքի մը մէջ ընկղմած կը թըւէր. քայլերը չատ անհանգարտ էին ու ձեռքերը յաճախ մօրուքին կը տանէր։ Հիւանդութի՞ն պիտի նեղ կայանար... ինչո՞ւ արդեօք կը կանչուէր հոն, ի՞նչ պիտի հարցնէին իրեն և ինք ի՞նչ պիտի պատասխաներ... Սոսկալի րոպէներ կ'անցընէր, չէր վարժած պետական, մանաւանդ արբունական այցելութիւններու, ինքը, մենաստանի մը ծոցը, խաղաղութեան մէջ աճած բոյս մը, Հայրապետական կանոններովը տնած ու պարպացած, Արմաչը կը փնտռէր հիմայ. ո՛րքան կ'անիծէր սև օրը, երբ պինգը կանչեցին, խլեցին իր վանքին ծոցէն ու նետեցին մայրաքաղաքի ժխորին մէջ. ինք ո՛ւր, Պոլսոյ պատրիարքութիւնը ո՛ւր։ Մանաւոր առելութիւն մը կը տնուցանէր Նուբարեանի դէմ, որ, պարզապէս Համիտի ծառայութիւն մը մատուցած ըլլալու համար միայն յաջողցուցած էր իր պատրիարքական ընտրութիւնը, Նուբարեանի դէմ, որ, զարմանալի՛ հակապատկեր անձ կեղծօրէն կը սիրէր ու թերևս կը յարգէր ալ պինգը իբրև տիպար եկեղեցական ու եղանակի՛ն պատրիարք...։

Սակայն, միւս կողմէ, Նուբարեանի հանդէպ հիացման մատնող յարգանք մըն ալ կը տածէր հայ պետական մարդուն նկատմամբ, որ միակ հանճարեղը, ու ազգի մը ճակատագիրը վարելու ընդունակ միակ մարդը կը համարուէր այն չրջանին մէջ։ Ու այս ներքին համոզումո՛վ է որ բարապանը ղրկած էր Նուբարեանի բնակարանը, և խնդրած՝ որ Պատրիարքարան գար, իրեն հետ խորհրդակցելով պատրաստելու համար վաղուն կայսերական ունկնդրութեան միջոցին մատուցո՛ւելիք խնդրանքները։

Պատրիարքին համբերութիւնը կ'սպառէր, բարապանին վերադարձը կ'ուշանար. փողոցէն անցա՞կառք մը, կամ քիչ մը կեցա՞ւ Պատրիարքարանին դուռը, Աչքդեան Պատրիարքը անմիջապէս մօրուքը պատուհանէն վար կախած, կը դիտէր, յուսալով թէ՞ արդեօք Նուբարեան էֆէնտին պիտի եկե՞ր մէջէն...։

Այսպէս, քանի՛ քանի անգամներ խաբուելէ, պան-
լիճին երկայնքը խառով քայլերով չափչփելէ ետքը,
գնաց ինկաւ անկիւնը դրուած թիկնաթոռի մը վրայ։

Գանգը կ՚այրէր։

Յանկարծ ինքզինք ամփոփելով, ելաւ թիկնա-
թոռէն և դարձեալ սկսաւ մտն դալ դահլիճին մէջ.
մէկ երկու չրջան ալ ըրաւ, յետոյ քաշուեցաւ նորէն
իր անհնակը և վիլը զարկաւ։

Բարապանը չուտով ներս մտաւ։

— Ինծի նայէ, վեր գնա՛, կարապետ էֆէնտին
կանչէ՛, չուտով հոս թող գայ։

— Ո՞րը, Սրբազա՛ն, հարցուց բարապանը։

— Քանի՞ կարապետ էֆէնտի կայ, աւանա՛կ,
Պաչառուբեան էֆէնտի՛ն կ՚ըսեմ, դեռ չը հասկցա՞ր,
գնա՛ չուտով կանչէ՛ հոս։

Երեք վայրկեան եաքը, թուրքերէնի պիւանա-
պետը Պատրիարքին դրասենեակին առջև կեցած,
կռնակը քիչ մը կոր. եղեգ գրիչ մը ձեռքը, ուրիչ
մըն ալ ականջը, կ՚սպասէր հոն։

— Կարապե՛տ էֆէնտի, ըսաւ Պատրիարքը վեր
վերցնելով գլուխը, գիտե՞ք, կանչուած ենք. վաղը
պիտի երթալու երթանք. հիմակուընէ աչքէ անցու-
ցէ՛ք, չարակարգեցէ՛ք գաւառներէն և բանտերէն
հասած զանազան գանգատագրերը, համառօտեցէ՛ք
ամէն մէկուն ամփոփոյքը, նայինք ի՛նչ պիտի ընենք.
այս գիշեր հո՛ս պիտի մնանք, Պատրիարքարա՛նը։

— Սրբազա՛ն հայր, եթէ վտրձենք բոլոր հասած
գանգատագրերը համառօտել, ո՛չ մէկ օրուան մէջ կը
լմննայ, ո՛չ ալ մէկ չաբթուան մէջ. կարելի՛ բան չէ։

— Է՛հ ուրեմն, կարեւորները միայն գաւեցէ՛ք։

— Սակայն, Սրբազա՛ն, գարձեա՛լ անկարելի է
վաղուան հասցնել։

Պատրիարքին չիլերը ոտք ելան գիւանապետին

այս պատասխանին վրայ. քիչ մը կեցաւ, յետոյ կրկնեց
միևնոյն խօքը։

— Կարապե՛տ էֆէնտի, չանացէ՛ք յարմարցնել,
ամենէ՛ն կարեւորները գաւեցէ՛ք, Հալէպի կեդրո-
նական բանտէն հասած այս չաբթուան նամակը չի
մոռնաք համառօտել. յետոյ Սասունի դէպքերուն
տեղեկագիրը, Մուշի առաջնորդական փոխանորդէն,
չմոռնաք նաև Զէյթունի բողոքը՝ Հալէպի վերաքնն-
նիչ Ատեանին կողմէն արձակուած կարգ մը անիրաւ
վճիռներուն դէմ, ա՛լ դուք գիտէք, կարգի գրէ՛ք,
կը յուսամ թէ մէկ գիշերուան մէջ կրնաք պատ-
րաստել, այնպէս չէ՞։

— Տեսնե՛մ, պիտի չնամ, յարեց Պաչառուբ-
եան որոճալով։

— Դուք կ՚ընէք, դուք կ՚ընէք վրայ տուաւ
Պատրիարքը, այսչափ երկար տարիներու փորձառուս
թիւնը ստացած էք, կրնաք մէջէն ելլել, լաւ գի-
տեմ, ձեզի՛ նայիմ զաւակս, աշխատեցէ՛ք։

Գիւանապետը մոմառուքով դուրս ելաւ, գժուար
գործ մըն էր ու կ՚առաջարկուէր մէ՛կ գիշերուան
մէջ գլուխ հանել։

Ուրիկէ՞ սկսած էր այդ անիծեալ գործը...։

Պատրիարքարանին դուռը կառք մը կեցաւ։
Պատրիարքը տեղէն վեր ցատկեց, պատուհանէն
կախուեցաւ, տեսաւ Նուբեան էֆէնտին կառքէն
իջած, կը մտնէր Պատրիարքարանը։

Աչըգեան-Նուբեան, կամ Նուբեան-Աչըգեան,
անա՛ մէկ մարմին, մէ՛կ հոգի, մէկ ձայլ կազմող եր-
կուքթիւն մը, կղերին ու աշխարհականին միաց-
եալը. կղերը՝ կրաւորական, աշխարհականը՝ ներ-
գործական դերին մէջ...։

Նուբեան, Պետական Խորհուրդին ազդեցիկ ան-

դամներէն մէկը, հայ անդամը, բնականաբար մեծ կշիռ պէտք է ունենար Պաարիարքին վրայ, որ, Նուբեանի արարածը, միշտ երախտապարտ կը մնար ասոր, և իր երախտապարտութիւնը գործնականօրէն ապացուցած էր, իր բարերարը բերել դնելով Սպիտակեղը. Վարչութեան Քաղաք. Ժողովին նախագահին վրայ։ Այսպէս, երկուքը ձեռք ձեռքի տուած, կը վարէին ազգին ճակատագիրը, այն ազգին, որ դէպի կործանում կ'արշաւէ, դանավիժօրէն։

Պաարիարքը մէկ քայլ չէր առներ առանց Նուբեանի խորհուրդին, չէ՞ որ Պետական խորհուրդին մէջ արդէն վարժուած էր Նուբեան իր ձայնը լսելը նելու, չէ՞, որ Հիւնքեարին քով չնորհ գտած, կարեւոր անձ մը կը դրաւէր հայ դրանիկներուն մէջ... Աշըգեանի մենասրը, առաջնորդը, ազգային գործերու վենակաւորը, Գում-Գաբուի ու Եըլտըզի միջնորդը, առանց իր խորհուրդին և իր գիտութեան ո՛չ մէկ տեղ կրնար երթալ։

Պաարիարքին սենեակին մէջ երկար տեւեց իրենց խորհրդակցութիւնը։

Յաջորդ օրը Պաարիարքը պիտի Եըլտըզ երթար, Սուլթանէն կանչուած էր, Սուլթանին պիտի ներկայանար։

Ինչո՞ւ արդեօք...։

Նուբեան, ձեր ազուէս, գիտէր անշուշտ Պատրիարքին Եըլտըզ կանչուելուն չարժառիթը. գիտէր, բայց չէր կրնար յայտնել Պաարիարքին, որովհետև այնպէ՛ս պատուիրուած էր իրեն բարձր... տեղէն։

Պաարիարքը կ'ապաչէր, կ'աղերսէր.

— Դուք գիտէ՛ք, Նուբիա՛ն էֆէնտի, թէ ինչո՞ւ կը կանչուիմ պալատը։

— Սրբազա՛ն, ես բա՛ն մը չեմ գիտեր, կը կըրկնէր Նուբեան։

Ու խորհրդակցութիւնը կը տեւէր տակաւին, առանց ո և է արդիւնքի։

Վերջապէս, համբերութիւնը սպառած, Աշըգեան պոռաց Նուբեանի ուսին.

— Էֆէնտի՛, էֆէնտի՛, քանի որ չէք յայտներ, քանի որ չեմ ալ գիտեր, թէ ինչո՛ւ կը կանչէ զիս Հիւնքեարը, ի՞նչպէս կ'ուզէք որ պատասխանեմ կայսերական հրաւէրին. չե՛մ երթար, չե՛մ երթար։

Նուբեան, մինչև այն րոպէն յամառ անտարբեր մը, ցնդուեցաւ յանկարծ, վեր ցատկեց աթոռէն, ոտքի կեցած, Պաարիարքին մօտենալով.

— Ի՞նչ կ'ըսէք, Սրբազա՛ն, դառաց, չէ՞ք երթար... կարելի՞ բան է. ի՞նչ, ազգին տո՞ւնը պիտի քանդէք. մերժել կ'ըլլա՞յ. Սրինգ պէյը մինչև ձեր ո՞տքը գրկեր է. ի՞նչ պիտի ըսէ եթէ վազը չերթաք։

Պաարիարքը խոկալ սկսաւ։

Նուբեան, որ կը ճանչնար իր մարդը, չարուշ նակից աւելի՛ ուժգին թափով մը.

— Սրբազա՛ն, անա՛ կ'ըսեմ, եթէ վազը չերթաք Եըլտըզ, այսուհետև Գում-Գաբու ոտք չեմ կոխեր, ո՛չ ալ Ղալաթիա...։

ԺԵ.

Մայրաքաղաքին մէջ արհաւիրքը կ'աւելնար։ Այն, նախընթաց ոճիրներու արձագանգը կը հասնէր առ մէն օր. ոճիրներ, որոնք կը գործուէին կայսրութեան ներսերը, հեռաւոր անկիւններու մէջ։

Ոսմիկանութեան նախարարը Եըլտըզէն ստացած հրահանգի մը համաձայն, խստութիւնները կըրկնապատկած էր։ Կեդրոնական Բանտին մէջ տեղ չէր մնացած։ Բանտարկեալները, ամէնքն ալ հայ, անհրեւակայելի խոշտանգումներու կ'ենթարկուէին հոն, նորահնար տանջանքներ, որոնք Միջին Դարու

խաւրատակուած չըլլանին դահիճներն անդամ պիտի դողացնէին։

Բժշկական ուսանողին փախուստը տակաւին կը յուզէր միտքերը, թէ՛ Եըզտըզ, թէ՛ Բ. Դաւռը։ Սատար ախրութենանց մեծ դնապանները անդամ կը չահագրգռուէին այդ խորհրդաւոր փախուստով։

Եւ տակայն բոլոր խուզարկութիւնները, բոլոր մէջոցները չէին յանգած ո՛և է արդիւնքի մը։

Փախստականը կը մնար անյայտ։

Ուսախ, ոստիկանութիւնը, կատաղութեան կատարը հասած, գերագրգռուած ու ջղային վիճակի մը մատնուած, մայրաքաղաքին հայ բնակչութիւնը կը հալածէր. աչէն օր նոր նոր ձերբակալութիւններ։

Եւ ասոնց վերջը չէր գար։

Հիւնքեարին կամքը բացարձակ էր. — երկրիս երեսէն ջնջել հայութիւնը, չորցնել արմատը, հողի հաւասար ընել, փուչիկ վերածել այդ հսկայ կաղնին, պարա՛ր կաղնին։

Բայց ինչո՞ւ։

Որովհետև այդ ազգը, երկրին վաղեմի, ճշմարիտ բնիկը, արմնցած էր ու վերստանալ կ'ուզէր իր նախահայրերուն ժառանգութիւնը, ապրի՛լ կ'ուզէր, իբրև մա՛րդ ապրիլ։

Կարմիր Սուլթա՛նը, դարերուն Նոզհա՛նքը, Աբիւնի Դե՛ւը, Դժոխքին կո՛ճղը, Հայերուն Դահճապե՛տը... Չէր կրնար հանդչիլ, չէ՛ր կրնար ապրիլ մինչև որ ապրելէ չի դադրէր, չանհետանա՛ր հայ ազգը...։

Ուսախ, նոր հրամաններ՝ հալածելու, ձերբակալումներու և... ջարդելո՛...։

Լռեցի՛ն երգերը, լռեցին խաղախնջոյքները, լռեցի՛ն ազատ խօսքերը։

Հայ մանկիկը, օրօրոցին մէջ ձայնը կարեց, կը

վախնար, ոստիկանը կուգար կը տանէր... բա՛նտը։

Հայ մայրը, դադրեցուց իր մե՛ղմ, անուշիկ օրօրը, մանկիկը վախէն քնացա՛ւ, ալ ի՞նչ հարկ կար օրօրի...։

Հայ աղջիկը տո՛ւնը մնաց, տունին մէկ անկի՛ւնը, ասեղին հետ, կը կարէ՛ր, կը կարէ՛ր ու կը կարէր պատանք մը, մե՛ջը փաթթելու ծրարելու համար իր առաջին, իր անբիծ, իր հրեշտակային սէ՛րը...։

Հայ պատանին ա՛լ չէր խնդար, ա՛լ չէր խաղար, ա՛լ չէր երգեր, ծնողքին սիրտը՝ վէ՛րք էր, վէ՛րք... տունը սո՛ւգ էր...։

Հայ կինը՝ ձգեց արդուզա՛րդը, կը դողար, կը սոսկա՛ր իր գեղեցկութենէն. վարը, դուռին առջի՛ւ էր լրտեսը, կ'սպասէր դարանակալ, կ'սպասէր որ դուրս ելլէր իր մարդը, գրպիր, խանութպան կամ արհեստաւոր, որպէս զի բռնէր անոր օձիքէն, բանտ տանէր զայն, կեդրոնական Բա՛նտը, իրենները քովիկը և յետոյ տունը վերապահար, ու փորձէր իր... գազանը յագեցնել հայ կնոջ... միսին վրայ։

Ա՛հա՛ Պոլիսը, Սպահի՛լ Համիտի, Նազըմի Պոլիսը, ա՛հա՛ Հայերը, Աչըգեանի, Նուբեանի պաշտպատնած ժողովո՛ւրդը...։

Պոլիս, մէկ ծայրէն միւսը, մահաբաղա՛ք մըն էր, անհուն գերեզմանոցի՛ մը, ուր ողջերը կ'երերակային ուրուականներու պէս։ Ճշմարիտ գերեզման մը, որուն բոցերուն մէջ տապկուելու դատապարտուած էին Հայերը, մի՛ւս Հայերը...։

Այս անհուն գերեզմանոցին ծոցը կ'ապրէր սակայն ուրիշ ժողովուրդ մըն ալ, Ոճիրներու կատղապարին մէջ ու խմորովը չաղուած ժողովուրդ մը, որ հայ ժողովուրդին չարչարանքին ու վերջնական փճացման ու բնաջնջումին մէջ կը փնտռէր իր երանելի հին գոհացումը, իր տան խաղաղութիւնը,

իր ցեղին տեւականութիւնը։ Վտանգաւոր ու թուլ նաւոր գաղափարներէ առաջնորդուող այդ խուժանը, հաւատարիմ ու անձնուէր գործիք մըն էր Բարբարոսութեան նոր Ներկայացուցչին ձեռքին մէջ, որ իրեն յանձնուած, իր բարեբեր հողով ու առողջաբար կլիմայով հռչակուած այս լայնածաւալ գրաւքը՝ դժոխքի մը վերածելով, դեպի առոյգ կործանում ու վերջնական կորուստ կ'առաջնորդէր կայսրութիւնը, Մեծ Օսմանի թոռած, Մէհմէտ Յաղթողի զօրացուցած ու Հոյակապ Սիւլէյմանի ընդարձակած այս թանկագին ժառանգութիւնը...։

Ահա՛ քանի մը նմոյշներ հայրենիքի այս անկիրթ ու խորթ զաւակներուն նիստ ու կացին ու նախասիրած ժամանցի կերպէն։

Գաբար-Բաչայի նեղ, ազատ ու մութ գեհենին մէկուն անկիւնը, խարխուլ ու ձեղունը ցած գինետան մը մէջ հաւաքոյթ մըն էր. իրիկուան դէմ, աւանդական հաւաքոյթը՝ նաւահանգստի գործաւորներուն, որոնք օրուան տաժանքոտ աշխատանքէն ա՛լ ազատ, իրիկունը գիրար գտած են այդ իրենց ընտրած օրջին մէջ, որ թո՛ղն կը բուրէ։ ամենէն կեղտոտ, անխոտովանելի ախտերէ վարակուած, մարդկային զանգուածներու ապականած չունչովը ծանրաբեռնուած խեղդուկ մթնոլո՛րտ մը։

Հոն են, այդ գինետան մէջ, Համիտի կարմիր ծրագիրները գործադրելու առանձնուած այդ յորջ վայնէ ընտրեալները, հո՛ն է նաև փաթթոցաւոր մը, Եըլտըզի Համիտիյէ մզկիթին ազօթասացին աղտաքանչներէն աննշան խօճա մը, որ յետոյ Սրբինի Գիւբքին մէջ մանաւոր էջ մը պիտի գրաւէ իր... նախճիրներով...։

Խօճան կը խօսի, մինչդեռ ամէնքը մտիկ կ'ընեն երկիւղածօրէն։

— Ժողովո՛ւրդ, սիրելի՛ ժառանգներ և հարազա՛տ զաւակներ մեր բարերար և ամենազօր Խալիֆային, մտի՛կ ըրէք, ձեզի կարդա՛մ այսօրուան լուրերը, լա՛ւ մտիկ ըրէք։

Գինետան բնակիչներուն ականջները լարուած էին օրուան լուրերը կարդացող խօճային։

Սկսաւ կարդալ.

«Աչխարհի տիրապետ, միահեծան Փառիշահին անհուն երախտիքներուն չնորհիւ իրենց գոյութիւնը պահող, հարստացող ապերախտ Հայերը դարձեա՛լ կատղեր են...։

Ունկնդիրը ամբոխը մռլտալ սկսաւ, խօճային ձայնը դժուար կը լսուէր, այնքան բարձրացան դըժգոհութեան ու բարկութեան ձայները։

— կարդացէ՛ք, խօճա՛ էֆէնտի, չարունակեցէ՛ք, լսուեցաւ տիրական ձայն մը, գինետան մէկ խորունկ անկիւնէն։

Ու խօճան չարունակեց ընթերցումը.

«Այս չաբթուան մէջ ամէն անկեղծ և ջերմեռանդ Իսլամի զայրոյթը գրգռող դէպք մը տեղի ունեցեր է. — Կայսերական բժշկական վարժարան յաճախող հայ երիտասարդ մը, որ տարիներով մեր ամենասիրեցեալ Փառիշահին հացը կ'ուտէր և ձրի ուսում կ'առնէր, յանկարծ վարժարանը ձգեր փախեր է, հայ գօմիթաճիներուն մէջ է մտեր, և գացեր է նետրերը, ժողովուրդը գրգռելու ապստամբութեան, մեր վեհափառ Սուլթանին ամենատուրբ անձին և իր յաւերժական տէրութեան անբռնաբարելի իրաւունքը ներսուն դէմ...»։

Խուլ, երկարաձգուած մռնչիւն մըն է թնդացուց գինետունը. տգէտ ամբոխը տատանեցաւ, պարապին մէջ բռունցքներ կը տեղաւորուէին, անչուշտ այդ գօմիթաճիներուն գլխուն։

Մ՛լ կարելի չէր զսպել զիրենք։ Աբդէն մոլեռանդ և դիւրահաւան մարդիկ, իրենց տիտուէիինը չահագործող ու իրենց քով մեծ յարգ վայելող խօճայէն աւելի՛ ազդուած մ՛կ բառի կ՛ապաւէին, խըմե՛ բովին յարձակելու քրիստոնեայ բնակչութեան վրայ, թալլելու, քանդելու, այրելու և սպանելու, ի՛նչ որ քրիստոնեայ էր, ինչ որ մահաւանդ հայ էր։

Ահա՛ չղթայազերծուած մոլեռանդութիւն մը, որ լո՛կ լուցկիով մը բռնկած, կը ծաւալէր, կը զալարուէր, ու կը մոլեգնէր, սպառնալով մ՛կ րոպէի մէջ լափել ամէն բան...։

Իսկ Հիւնքեարը, Եըլտըզէն կը դիտէր իր հաւատարիմ հպատակները, որոնք իր բարձր կամքին գործիքներ, կազմ ու պատրաստ էին իրենց կեանքը զոհելու, առաջի՛ն կայսերական հրամանին։

ԺԶ.

Աչըգեան Պատրիարքը գացած էր Եըլտըզ, անսալով Նուբեանի վճռին, և ներկայացած էր Համիտի։ Մայրաքաղաքին թերթերը, հայ թէ թուրք, միայն երկու տողի մէջ յիշատակած էին Հայոց Պատրիարքին՝ Նորին կայսերական Վեհափառութեան ունկնդրութեան արժանանալը. ուրիշ ոչինչ...։

Հայ ուսանողին փախուստը դեռ չէր մոռցուած, արձագանգը բերնէ բերան կը պտըտէր տակաւին, ու այդ փախուստին անմիջապէս յաջորդող խմբովին ձերբակալումներուն չարքը դեռ չէր վերջ դտած, երբ ուրիշ ծանր դէպք մը եկաւ ցնցել մայրաքաղաքին բնակչութիւնը, մէկ ծայրէն միւսը։

Բարեկենդանի չաքմուան մէջ, բանտարկեալներու տէր ծնողքներուն ու ազգականներուն տուն-

ները սուգի մէջ, մէն մի հայու տունն մեռել մը կուլար։ Ամէնուն սիրտը վիրաւորուած էր, ո՛չ միայն մայրաքաղաքին մէջ գործուած անեզի հալածանքներուն, այլ մանաւանդ, Հայաստանի ու Կիլիկիոյ դանազան կէտերէն հասած վերջին արիւնոտ դէպքերու արձագանգներուն համար։ Ամէն կողմը՝ պատիւ և ինչքի դէմ՝ աննախընթաց ոճիրներու չարաբաստիկութիւն մը...

Եըլտըզէն վերադարձած՝ Աչըգեան Պատրիարքը, մխիթարող բա՛ռ մը չէր արտասանած, որ յոյս մը ներշնչէր իր չարչարուող ժողովուրդին։ Դժգոհութիւնը կ՛աւելնար երթալով, ճիւղեր կ՛արձակէր, զարհուրելի համեմատութիւններ կ՛ստանար ու կատաղութեան կը յանդէր ի վերջոյ։ Ժողովրդային, ընդհանո՛ւր էր զայրոյթը. վրէժխնդիր զգացումները կը չեչաուէին օրէ օր, անտարբեր, անճարակ և ստրկամիտ պատրիարքի մը դէմ։

Վերջապէս պայթեցաւ ան։

Բերայի նեղ ու մութ փողոցի մը վրայ, այրի պառաւի մը մոռցուած մէկ տունին մէջ, գաղտնի դէպքեր ժամուղով մը դումարուած էր երկու օր առաջ։ Հրնչակեան կուսակցութեան Պոլսոյ Մասնաճիւղի վարչութիւնը ժողովը։ Հոն, այդ գաղտնի, արտասովոր նիստին մէջ կարդացուած էին նոյն չաքմուան յեղափոխական սուրհանդակին բերած թղթակցութիւնները, կեսարիայէն, Եօզկատէն, Մարսուանէն, Սեմասկէն, Հալէպէն և Տարօնէն, արիւնով գրուած տեղեկագրեր ամէնքը։ Միտքերը ծայրայեղօրէն պեղարդուած, յեղափոխական վարիչները լարուած էին մասնաւորապէս Աչըգեան Պատրիարքին դէմ, որ Մաղաքա Սիմոն պէյի հետ, կրաւորական դերը ծիքը դարձած էր։

Րոպէն հոգեբանական էր։

Դեռ ա՛յնքան թարմ կախազանները չէին ջընջըւած մաքերէն. այդ կախազաններուն հանդէպ՝ Աչըգեան Պաարիարքին սառնասրտութիւնը կար, ան տարբերութիւնը, որ այդ ախուր վանականին վրայ հրաւիրած էր հանրային ատելութիւնը։ Բանաի խոբերէն հառնող հոգեվարքի հեծութիւններուն դէմ խցած էր իր ականջները, ո՛չ այրիներու լացը կը լսէր, ո՛չ ալ որբերուն աղաղակը...։

Ուսաի, վճռուեցաւ իր բաղդը։

Մահավճիռ մը արուեցաւ այն գիշերը, Աչըգեան Պաարիարքին դէմ. նոյն գիշերը նչանակուեցաւ նաև անաբեկիչը, գաւառացի խիզախ պատանի մը։

Կը մնար միայն այդ վճիռին գործադրութիւնը։

Տեղը, ժամանակը, ձեւը, այս երեքն ալ կանխաւ որոշուեցաւ։

Կէս գիշերը երկու ժամ անցած էր, երբ գիշերապահները սկսան։

Ուխտաւոր գաւազիրները մէկիկ մէկիկ դուրս կ'ելլէին այրի պատաւին խորհրդաւոր օթեւանէն ու քովի գեհենները մէջ կը սողոսկէին, երթալ կորսուելու համար մութին մէջ ու անդառնալիին տակ, որ այն գիշերը կը մոլեգնէր։

Փողոցները կը լեցուէին չառաչաձայն հեղեղներէն, որոնք կը զայրանային Բերայի հակայ չէնքերուն տանիքներէն վար ճռացող ջուրի սիւներէն ու երկինքէն անդադար իջնող անձրեւէն։

Լրտեսները քաշուած էին իրեն որջը։

Գողերու գիշեր, այդ անձրեւոտ ու խաւարաբոյր գիշե՛րը...։

Աչըգեանի անաբեկիչը, յաջորդ օրը կանուխ, այցելութիւնը կ'ընդունէր իր խմբապետին։

— Ընկե՛ր, ըսաւ Հնչակեան խմբապետը՝ նչանակալից ժպիտով մը, գիտե՞ս, այսօր նոր պաշտօն մը արուեցաւ քեզի։

— Ի՞նչ պաշտօն, հարցուց Յակոբ ցատկելով իր տեղէն։

— Անաբեկի՛չ ես, անաբեկի՛չ քեզի՛ ինկաւ այս գործը...։

Յնդումէն կը խենդնար Յակոբ։

— Ե՞րբ, ե՞րբ, որի՞ վրայ, չո՛ւտ ըսէ, ընկե՛ր, ե՞րբ պիտի գործադրեմ...։

Ու խմբապետը պարզեց իր ա՛յնքան կանուխ այցելութեան չարժառիթը, իրեն հաղորդեց գիշերապահ ժողովին որոչումը, սպաննելու Աչըգեան Պաարիարքը։

Յակոբ, երկու ձեռքերը զարնելով իրարու, ակըսաւ յառակոտել սենեակին մէջ։

Կէս ժամուան մէջ կարգի դրուեցաւ ամէն բան, յիշուեցաւ տեղը, ժամանակը և գործածուելիք զէնքը։

Խմբապետը կը չտապէր, խիստ կարեւոր գործով մը բռնուած կ'երեւար, ա՛յնքան կ'արտորար։ ուսաի, առանց վայրկեան մը կորսնցնելու, մեկնեցաւ։

Գաւառացի պատանին իր երջանկութեան գաղափարը հասած էր. իր հետապնդած փափաքը պիտի պահակե՛ր վերջապէս. գաւաճանի մը մահավճիռը յանձնուած էր իր ձեռքերուն, ինք իր ձեռքով պիտի պատժէր Հայոց Պաարիարքը, որ կ'արտաւորէր Ներսէսեաններու Աթոռը...։

Ոտքի ելաւ, կղպեց դուռը, սկսաւ չափչփել իր փոքրիկ, նեղ սենեակը, ըղեղին մէջ պտըտցնելով իր ձեռքի մահավճիռին գործադրութեան ծրագիրը։ Յեղափոխութեան նոր մկրտուած զինուոր, ուխտեց արժանի ըլլալ իր գրկած գործին, իր անձնուիրութեան գործնական ապացոյցը տալով այս մահափորձին մէջ։

Յետոյ հագուեցաւ, բեվօլվերը վրան առաւ և առանց ո և է կասկած մը ներշնչելու անցքիներուն, դուրս ելաւ։

Բերայի մեծ պողոտային երկայնքը. երթեւեկող երկաթե ամբոխ մը ճեղքելով անցաւ Պալըզ Բազարի փողոցը, մտաւ Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին ներս, ուղղուեցաւ տաճարը, ուր առաւօտեան ժամերգութիւնը սկսուած էր։ Բանի մը խաչ հանուց երեսը, քանի մը ծունկ ազօթք ըրաւ ու տաճարէն դուրս նետուեց ինքզինք. բակին մէջ կը սլթսային չաս մը գաւառացի ազաք. ցնցուտներու մէջ, ու ժամասէր պառաւներ։ Առանց չուրջը նայելու և առանց ուշ չդրութիւն հրաւիրելու իր վրայ, դուրս ելաւ ու փողոցի անցորդներուն մէջ խառնուելով կտրուեցաւ։

Աչըգեան Պատրիարքին վրայ ապաննութեան փորձը կատարելու կ'երթար Յակոբ, ուղղելով իր քայլերը դէպի Գարա Բէօյի կամուրջը, և անկէ դէպի Գում-Գափու, Պատրիարքարանի Մայր Եկեղեցին, ուր Մեծ Պահոց քարոզ մը պիտի խօսէր Աչըգեան Պատրիարքը։

Այս մահափորձին մանրամասնութիւնները կ'արտագրենք հոս, որոնք ժամանակին հրատարակուեցան ՀՆՉԱԿի և զանազան թերթերու մէջ, մեծ յուզում առաջ բերելով եւրոպական մամուլի աչխարհին մէջ։

Կ. Պոլիս, 15 Մարտ, 1894

«Մարտ 13/25ի կիրակի առաւօտուն Աչըգեան Տէրն Պատրիարք, Գում-Գափուի Մայր Եկեղեցին իջած էր Մեծ Պահքի առթիւ քարոզելու։ Եկեղեցականներ արարողութիւնը աւարտելէն յետոյ Պատրիարքը այցելութիւն տուաւ տեղւոյն նորընտիր Թաղական Խորհրդին և չնորհաւորեց անոնց պաչտօնը։ Այն ինչ Խորհրդարանէն դուրս կ'ելլէր՝ Մայր Եկեղեցւոյ բակին և փողոցին արտաքին դրան ներքնոցքին մէջ՝ քսան տարեկան վառվռուն երիտասարդ մը իր դէմ ելաւ, ճամբան կտրեց և երկվայրկեանի մը մէջ գործադրեց իր ոճրագործութիւնը։ Ատրճանակի երկու կրակոցներ արձակեց Պատրիարքին վրայ, որ ետ դարձաւ և ուզեց ներս մտնել։ Ոճրագործը ետեւէն հասաւ և երրորդ կրակոցը արձակեց։ Գնդակը Պատրիարքին ականջին տակէն անցաւ և ետեւի կողմէն դուրս ելաւ։ Ոճրագործը ձեռքի զէնքը նետեց և ուզեց փախչիլ, բայց ամբոխը զինքը շրջապատեց և ծեծի ենթարկեց։ Ոճրագործը ձերբակալուեցաւ։ Ան Ռուսիոյ հպատակ Յակոբ Մելքոնեան է, Ռուսիոյ Էջմիածնի Ներսիսեան Դպրոցի շրջանաւարտ։ Ան Պատրիարքին ետեւէն եկած է Կ. Պոլիս, ուր ինքզինքը ներկայացուցած է իբրև Պատրիարքարանի Տեսուչ։ Ան ունի նաեւ Ռուսական Կայսերական Հպատակութեան վկայական մը։ Ան ինքզինքը Ռուսիոյ հպատակ կը կոչէ, բայց ծնած է Կ. Պոլսոյ մէջ։ Ան ունի նաեւ Ռուսական Կայսերական Հպատակութեան վկայական մը։ Ան ինքզինքը Ռուսիոյ հպատակ կը կոչէ, բայց ծնած է Կ. Պոլսոյ մէջ։

բառաղի խուճապ վերջնարուածեան մը ուղղելով ճակատին՝ բլդակը քաչեց... Այս միջոցին եկեղեցւոյ բակը գտնուող բազմութիւնը արտայայտ և տենդոտ լռութեան մը մէջ արձանացած կը կենար։ Հրացէնը սակայն կրակ չտուաւ և երիտասարդը երկրորդ և երրորդ անգամ բլդակը ուժգին քաչեց. վերջնարուածեանը չարունակ կը յամառէր կրակ առնել, որովհետեւ մոռցած էր երկաթը մէջէն հանել։ Երբ խնդիրը հասկցաւ երիտասարդն՝ ա՛լ ուշ էր. այն ժամանակ քրտինքի կայլակներ սկսան հոսել նորա յուսահատ ճակտէն ու այտերէն՝ որ ջղաձգական չարժումով մը հրացէնը առաւ նետեց ժողովուրդին մէջ, առիւծի մռնչիւնով մը գոռալով. «Անիծեա՛լ զէնք. ամբողջ աւիւնս, ամբողջ իտէալս քար ու քանդ ըրիր։ Գիտակ՛ր, ո՛վ պատրիարք դաւաճան, որ այս ապերախտ զէնքին գնդակներէն առաջինը քեզի և երկրորդը ինձի համար է...» Հազիւ այս խօսքերը վերջացուցած էր և ահա ոստիկանները հասան և երիտասարդին թեւերը ետին պրկելով ու կապելով՝ հոն, տեղւոյն վրայ նախնական հարցաքննութեան մը ենթարկեցին։

— Ո՞ր տեղացի ես,

— Կիպրոսցի։

— Ինչո՞ւ Պոլիս եկար։

— Պատրիարքը սպաննելու համար։

— Նա քեզ ի՞նչ բրած էր։

— Ինծի անհատապէս ոչինչ, բայց ամբողջ ազգին վնասած, Հայրենիքին դաւաճանած էր, ազգին առաջին մահնիչն է անիկա...։ Ափսո՜ս որ չը յաջողեցայ...։

Ոստիկանները այսչափը բաւական համարեցին և աճապարանօք անուն իսկ մոռցան հարցնելու և ուղղակի Եըլտըզի պալատը փոխադրեցին իրենց զոհը, ուր Սուլթանը անձամբ պիտի հարցաքննէ...։

Սպին ուրիշ տեսարան. երբ Պատրիարքը իր ճակտին վրայ զգաց վեցհարուածեանի փողին պատ զուխինը՝ ետ ետ ընկրկելու, գաւազանը ձեռքէն ինկաւ ու կատ կատ եղաւ և ինքը նուազելով կռնակի վրայ վար ինկաւ. սթափեցուցին և ուզեցին Պատրիարքարան փոխադրել, բայց ինքը սարսափահար , մերժեց և նախամեծար համարեց Թաղ. Խորհրդի անդամներէն Աբգեան Մանուկի տունը ապաստանիլ։ Կէս օրուան կառախումբով վերադարձաւ իր բնակարանը Մարքիզիզ, իր ապաստարին, Պատրիարքարանի մէկ բարեպաշտին. Աբգեան Մանուկի և ուրիշ Թաղականի մը ընկերակցութեամբ։

Անմիջապէս հեռագրաւ իրեն կանչուց Քաղ. Ժողովի գաւաճան առենապետ Մազուտ Սիմոն պէյը, և անոր յայտարարեց թէ՝ պատրիարքութենէ վերջնապէս կը հրաժարի...։

Գիշերը Պատրիարքը չատ անհանգիստ անցուց. երկու անգամ ջղաձգութիւն ենաւ վրան և հարկաւ դրուեցաւ բժիշկ կանչել։

Երկի մինչև երեկոյ Գում-Գաբուի թաղը ողողած էր անհամար լրտեսներով, ասպիսաններով, պինուարներով և հեծելազօրքով...։

Սպանութեան այս յանդուգն մահափորձին լուրը ամբողջ քաղաքին մէջ՝ նոյնիսկ ամենէն հեռաւոր անկիւնները ու արուարձանները, ժամուան մը մէջ տարածուեցաւ, մարդկային բնթացներ հեռագրի տեղ կը ծառայէին։ Տիրող հետաքրքրութիւնը և սրտաբոյզութիւնը անկարագրելի է...։

** Ալէքսեեան Տ. Գրիգորիս եպիսկոպոս, որ Սկիւտարի Ս. Յակ եկեղեցիին քարոզիչ էր, վարդանոյշ հանդիսին օրը քարոզ մը խօսած էր, որ մասնիչ Մամբրէի կոզմէն խեղաթիւրուելով կատաղութեան տեղեկագրուած էր, Տ. Գրիգորիս Սըրբազան աքսորի դատապարտուեցաւ. տեսնենք Պատրիարքարանը ի՞նչ անօրինութիւն պիտի ընէ...»։

Կ. Պոլիս, 22 Մարտ 1894

Պատրիարքը գրեթէ բնաւ տունէն դուրս ելած չունի. իրիկուններըը չատ անգամ ջղային տագնապ կ'ունենայ և կը հարկադրուի գիշերանց բժիշկ կանչել. մէկ անգամ Եըլտըզի պալատը գնաց իբր թէ հրաժարական մատուցանելու, բայց Սուլթանի քարտուղարը զինք ապահովցուց, թէ տակէ վտանգ անցած է այլևս և թէ իր անձը չրջապատուած է լըրտեսներով։ Պատրիարքը այս յայտարարութեան հաստատած կ'երեւայ։ Սպանութեան փորձին օրը, սպանութեան փորձն ընողին ձեռքերը բռնելով հարցը պրկողը առաջին անգամ Հայ մը եղած է, ճանկ ատնունով, որ հակայ և քաջ մէկն է, անկեղծ-ու բարի բայց տպէտ, և իր ըրածին նշանակութիւնը ըմբռնելու անկարող։ Աստիճան Սպ. Հիւանդանոցին յիմար բաժանն էր և հիմա պարապ կը պարտի. Պատրիարքը 30 ոսկի պարգև տուեր է իրեն։ Եթէ այս մարդը չըլլար՝ յանդուգն երիտասարդը կրնար փախչիլ, ու բովհետև ասպիսանք բաւական ուշ հասած են։ Ես բիտասարդին անունն է Ճակոբ, Տիգրանակերտցի, և կիպրոսցի ըլլալու մասին ըրած յայտարարութիւնը կեղծ է. հարցաքննութեան պահուն բաւական քաջ պատասխաններ տուած է և ըսած է թէ՝ Հնչակեան է և եթէ ինքը չյաջողեցաւ, իր ընկերները պիտի ապահովապէս յաջողին սպաննելու Պատրիարքը որ ազգը դատապարտեց.

Այժմ կեդրոնական բանտը կը գտնուի, առանձին խցիկի մը մէջ, երկու պահակներով։ 30—40 անձինք ձերբակալուեցան այս առթիւ. բայց կառավարութիւնը չյաջողեցաւ իր փնտռած Հնչակեանները գտնել և հարկադրուեցաւ ձերբակալածներուն մեծ մասը արձակել, յանձնարարելով որ երթան թաքուն կեանքը հաստատ պահեն։»

ԺԷ.

Երկար հեռագրուած էր Աչըգեան Պաղրիարքին վրայ փորձուած սպանութեան լուրը. ոստիկանութեան նախարար Նազըմ պէյի կողմէն։ Ապահով Հաստիա իսկոյն իր թիկնապահներէն մէկը զրկած էր Մաքրիգիւղ, Պաղրիարքին բնակարանը, տեղեկանալու համար աւելի առողջական վիճակին։

— Այսօր Աչըգեանին, վաղը՝ ինծի, կ'ըսէր ինքնիրեն Երկարլի Մենահեացը։ Ուսած կը բազմապատկէր լրտեսներուն թիւը։

Իրեն հետ անբաժան կ'ապրէր կասկածը. մէն մի քայլին՝ վտա մը կը տեսնէր իր ոտքերուն տակ, մէն մի դուռի հետ՝ ծուղակ մը, մէն մի ներկայացողի մէջ՝ դաւաճան ոճրագործ մը. մարդի մէջ՝ սուրերու շաչիւնները նշմարող իր արիւնոտ աչքերու՝ քունը չէր այցելեր։

Իպրալի ու Սայիմի դիպուածութիւնը կատարող բժիշկներէն Տօքթ. Տիգրան Փէչտիմալճեանի տեղեկագիրը մեծ յուզում առաջ բերած էր պալատական շրջանակներուն մէջ։ Տարաբաղդ Ալպանուհին պարզապէս խեղդամահ եղած էր. իր գեղեցիկ մարմինին վրայ կապոյտ երակներ կային. յայտնի էր թէ՝ խեղդուելէ առաջ՝ երկար ատեն խոչտանգուած ալ էր. խարազանի հարուածներու հետքեր կը տեսնուէին տակաւին իր մարմինի զանազան մասերուն վրայ։ Իսկ ներքինի Սայիմ գնդակահար ինկած էր։

Երկու ոճիրներ, մէկ դիշերուան մէջ, Երկարլի ծոցը գործուած, ու իրենց խորհրդաւոր գրոչմը դեռ պահած, չատ դէշ ազդեցին Հիւնքեարի ըղձերուն, որ արդէն հալածախտի ենթակայ, կը թուներ աւելի կեանքը...։

L. MARKARIAN
CHEMISERIE
49, Rue Sellman Pacha

Տարակոյս չկար, կ'ըսէր ինքնիրեն Հաստիա՝ իմ ծո՛ցս կ'ապրին ու կը սնանին ոճիրները, և՛ եմ ոճիրներուն գործիքը, մարդասպաններո՛ւն հայրը, բայց ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ այդ երկու ոճիրները կը գործուին հոս, պալատին մէջ, ու ես տեղեկութիւն չեմ ունենար...։ Ո՞վ է հեղինակը...։

Այսպէս կը մենախօսէր ու կը չարչարէր իր ըղձերը։

Լրտեսները գործի վրայ էին գուբաը։

Սամաթիոյ, Նարլը Գարուի, Եէսի Գուլէի, Խասգիւղի, Սկիւտարի, Գում-Գարուի, Կէտիկ բաշայի, Գալաթիոյ և Բերայի մէջ, մինչև անգամ Գատըգիւղ ու Վոսփորի գիւղերը, նաև Կղզիները, խումբ խումբ ձերբակալութիւնները կը յաջորդէին իրարու, օրէ օր աւելի մեծ համեմատութեամբ։

Եւ սակայն Հաստիան սիրտը չէր հանգարտեր, ու աչքերը քուն չէր մտներ։

Բժշկական վարժարանի հայ ուսանողին խորհրդաւոր փախուստին հետ, Աչըգեանի մտերիմներն պարապանները մէկ կողմէն, Մուշի, Սասունի, Սեբաստիոյ, Եօզկատի, Ամասիոյ, Թոքատի, Կեսարիոյ, Հայ Լեռնի ու Կիլիկիոյ միւս մասերուն մէջ երեցած ապստամբական չարժումներուն նկատմամբ, ներսի մերձաւոր թէ հեռաւոր գաւառներէն տեղացած հեռագրական ցնցող լուրերը միւս կողմէն, Հաստիան մէջ ջղայնութեան դերագրգիռ վիճակ մը ստեղծեցին, այնպէս որ ա՛լ անկարող կ'զգար ինքզինք կառավարելու։

Հայկական յեղափոխութիւնը՝ անտառին մէջ ձգուած կայծ մըն էր, որ կը ծաւալէր ու կ'սպառնար լափել ամբողջ անտառը, հզօր մըն էր ան, որ կը խորտակէր ամէն թումբ ու ամբարտակ։

Ի՞նչ ընել պէտք էր։

Լրտեսները թիւը բազմապատկել, և եթէ կա-
րելի ըլլար, բովանդակ ժողովուրդը լրտես մկրտել,
եղբայր՝ եղբօր դէմ, զաւակը՝ հօրը դէմ պինդել, մի՛
միայն ապահովելու համար իր կեանքը, հաստատե-
լու, ամրապնդելու համար իր՝ ախթապետութիւնը՝
մարդկային աւերակներու վրայ։

Լրտեսները, իր կայսրութեան պահապան հրէշ-
տակները թէև, չպիտի կրնային ակայն պլուխ հլ-
լել հայ յեղափոխութեան հետ, որ նոյն տարին աւե-
լի՛ սպառնալից ու սուր փուլի մը մէջ կը մտներ։
Մայրաքաղաքին մէջ աւերներ գործելէ ետքը, պիտած
էր սպրդիլ ու տարածուիլ նահանգներուն մէջ։ Սասո՛ւն,
Սա-
սո՛ւն, հրաբուխին բնիկները, խառնարա՛նը։ Մարի՛լ
պէտք էր այդ հրաբուխը։

Հիւնքիարը յանկարծ զուարթացած.

— Պիտի մարի՛մ այդ հրաբուխը, բացատրեց,
Աբիւնի Ծովի մը մէջ պիտի խեղդեմ այդ հրդեհը, և
վազը ափերէքը ականատես պիտի ըլլայ դարաւոր-
ջիկ Զրհեղեղի մը, ի՞նչ կ՚ըսեմ, Արեան Հեղեղի՛ մը։

Մինչդեռ այսպէս, Եըլտըզի Մենաստանը իր Որջը
քաշուած, կը չարչարուէր, և կարմիր հրազներու
հոսանքին յանձնուած՝ կը բանտապատէր, անդին,
իր արարածները՝ մեզուի գործունէութիւն մը ցոյց
կուտային...։

Նաղըմ պէյ գալ ու գացած չուներ, ամէն տուն
չէր վերապահուած իրիկուններուն, պէյերները չա-
նումամ պաշտօնատունը կը պահէին, մօտէն հսկելու
և երբեմն ալ ինքզինքը անձամբ վարելու համար կարե-
ւոր հարցաքննութիւնները կարգ մը Հնչակեաններու,
որոնք ոստիկանութեան Գուռը բանտարկուած
կը մնային, ձերբակալուած ըլլալով հայ ուսանողին
վախուտաին ու, մանաւանդ Աչըգեանի մահափորձին
հետևանքով։

Իսկ Եըլտըզի մէջ աւելի հրատապ ու տենդոտ
գործունէութիւն մը կը տիրէր։ Հոն, Հիւնքիարին
նախագահութեան տակ հարցաքննութիւններ առաջ
կը տարուէին պէյերները։ Իպպալի և Սայիմի խոր-
հըրդատուր ապանութիւնը՝ չզայնացուցած էր։ Պա-
լատրները, ներքինապետէն ու մեծեպատէն ըս-
կսեալ մինչև յետին ծառան, կարգա հարցաքննու-
թեան քաշել կուտար։ Մանաւար Աահան մըն ալ
կազմել տուած էր Չարէմին մէջ, Վալիտէ Սուլթա-
նին նախագահութեան տակ, գարձեալ Իպպալի ու
Սայիմի սպանութեան հեղինակները երեւան հանե-
լու նպատակով։

Գարձեալ, Եըլտըզի մէջ, քարտուղարներու դի-
ւանատունը, անօրինակ չարժում մը կը տեսնուէր։
Սիւրէյա բաշան, ոտքի վրայ, իր քարտուղարներուն
կը յանձնէր յաջորդաբար նոր տեղեկագրութիւններ,
որոնք նոյն օրը մաքրութեան պիտի քաշուէին՝ Համիտի
մատուցուելու համար։ Այդ տեղեկագրութիւնները գը-
րեթէ ամփոփոյքներն էին եւրոպական և մասնաւո-
րապէս հայ յեղափոխական թերթերէ մկրտուած
թղթակցութիւններու։ Ատոնք պէտք էր օրը օրին
հաղորդուէին Համիտի, որ երբեք չէր ուզեր անտեղ-
եակ մնալ արտասահմանի մամուլին մէջ իր չուրջը
չարուցուած աղմուկին ու իրեն դէմ բարձրացած
պայծղթի աղաղակներուն դէմ։

Եըլտըզի անձնական հետապրատուները նոյնպէս,
պէյեր ցերեկ կը բաներ։ կայսերական պալատի, այ-
սինքն իրական իրատէներ փոխադրելու համար
կայսրութեան գանազան կէտերը, մասնաւորապէս
Հայերէն բնակուած նահանգներու կուսակալներուն
ու Դ. Զօրաբանակի Մխչիր Զէքի բաշային, թէև
անդիէն, Բ. Դրան պետական հետապրատուները յայտ-
նի, այսինքն կեղծ իրատէներ կը հասցնեէր այն

ծածկագիրներուն համեմն, որոնք անմիջապես կը հրատարակուէին մայրաքաղաքի թերթերուն մէջ, պաշտօնական գիտցողներով, եւրոպան խարելու համար...

Ու եւրոպան կը խաբուէր, պառնի՛կը պատա՛ռ, Հանօթօյի ու Լոզանօֆի՛ եւրոպան...:

Այսպէս, անհուն կայսրութիւնն մը ամենափոքր ցեղին բնաջնջման գիտնական գործը, քայլ առ քայլ և աստիճանաբար, բայց չարունակ կ'առնէր իր ճամբան...: Թագակիր Մարպասպանի մը աւերիչ կամքը միայն պէտք էր գործադրել. ուստի. Անոր մեծ ու պզտիկ ախտոտուար գործակալները զարմանալի մոլեգնութիւն մը կը պարզէին, այն նուիրական կամքին կէտ առ կէտ ու անթերի գործադրութիւնը մէջ, որոնք քաջալերուած եղլտզին, իրենց բոլոր ազդեցութեամբ կ'ուզէին արժեցնել նորահնար միջոցներով, դիւանի՝ անդգա գաղտագրութիւններ վիժեցնելու, անմեղութիւններ պատուհասելու, մէկ խօսքով՝ դեպի վերածնունդ ու դեպի յարութիւն ու նոր կեանք ձգտող ազնիւ ցեղի մը, զարերէ ի վեր իր կրօնը, իր լեզուն, իր պատմութիւնը պահող, հին Թանոս Սախայ անթափանցելի աղջամուղջին մէջ՝ Բիւզանդիոնեան ու Խալաքակրթութեան Ջահը բռնող հայ ցեղին ատոյգ, վերջնական, անկանգնելի անկումը, անհետացումը, բնաջնջումը փութացընելու...:

Ինչո՞ւ սակայն այս հայահալած մենամարտութիւնը Համիտի, Օսմանցի Փաթիշահի մը մէջ. չէ՞ որ բոլոր Օսմանեան փաթիշահները սիրած ու հովանաւորած էին այս ցեղը՝ առածի կարգ անցած իրենց հաւատարմութեան, ազնուական ճարտարամտութեան, վերջապէս իրենց վարչական և ուրիշ ձիւղերու մէջ ցոյց տուած անժխտելի ձիրքերուն ու կարողութիւնն

ներուն համար: Ինչո՞ւ ուրեմն Համիտի այս տխմար բացառութիւնը, այս գժբաղդ չեղումը՝ իր հայատեր նախնիքներուն չիտակ չափիլէն...: Ո՞վ էր թուլ նաւորը իր ըզիզը, ո՞ր չարաչուք թուականէն ի վեր հոն մուտ գտած էր հայահալած գաղափարը. ո՞վ էր արդեօք իր Ջար Ոդին...: Սակայն, ո՛րքան ապուշ պէտք է ըլլայ մարդ, նոյն իսկ վայրկեան մը կասկածելու համար թէ այդ պատուհասը, այդ Համիտ ըսուած Հրէշը, ներշնչուած ըլլայ երկրորդէ մը...: Սոփիա նախատիպը մը պիտի ըլլար դէպքերուն իրականութեան հասկնալու...: Իր ձգտումները՝ հանակ ոճիր ու բարբարոսութիւն, և իր քաղաքականութիւնը՝ լո՛կ իր սրբազան(?) անձին պահպանումը, հոգ չէ թէ բովանդակ կայսրութիւնը ծուէն ծուէն պատռտուէր: Ինչ հարը՝ ջրհեղեղ...: Անա՛ Համիտի սիրական մտածումը:

Եղլտզի փոքրիկ աչխարհն մըն էր, ուր կարենալ ապրելու համար՝ ամէն բանէ կազմ ու պատրաստ ըլլալու էր մանաւանդ: Հոն, բռնաւորի այդ Որջին մէջ Լրտեսը միայն կրնար ապրիլ և յաւիտենական կասկածին բացառիկ չնորհները վայելել: Մէկ ժուռնալ, որ կ'պղտչացնէր Հիւնքիարը մուխին մէջ իրեն դէմ լարուած գաւէ մը, հանգոր էր ձեռք բերուած պիւանագիտական յաջողութեան մը, և նոյն իսկ ընդվզող ցեղախումբի մը նուաճման: Ուստի, ժուռնալ ժուռնալի վրայ, ամէն կողմէ, ամէն պահակէտի անհատներէ կը տեղալ Եղլտզ, ուր մասնաւոր պիւրօն մը հաստատուած էր, ընդունելու, կարդալ դնելու և թուադրելու համար զանոնք: Այս ժուռնալները՝ այս կամ այն անձը մահացոյց կ'ըսնէին իրեն պատճառ, Խալիֆայի սրբազան անձին դեմ մխին պատ մը պատրաստող, այս կամ այն կուսակալը կամ նախարարը կ'ամբաստանէին՝ եւրո-

պայի կեդրոններուն մէջ ապաստանած փախստական գժգոհներուն, երիտասարդ Թուրքերուն կամ հայ յեղափոխականներուն հետ պատանի ու մանրիմ յաբաբերութիւններ մշակող, Եւրոպայի մէջ հրատարակուող զանազան պրպռիչ թերթերուն նիւթ մատակարարող կամ անոնց հրատարակութիւան ծախքը հոգացող, եւն.։

Լրտեսային գրութիւնը ճանչցուած էր իբրեւ միակ փրկութեան միջոց. երկիրը յանձնուած էր լրտեսներու բացարձակ իշխանութիւանը, որոնք անմեղներուն արիւնովը կը մնանէին և իրենց ծակ գրպանները պարարտացնելու համար անխտիրաւանելի միջոցներու կը դիմէին ու դիշեր ցերեկ կը վազվզէին։ Լրտեսապետը, Ապտիւլ Համիտէ անմիջապէս հաքը, առաջին պաշտօնատարը կը նկատուէր...։ Ներքինապետ, սեռնկապետ, Ա. Քարատաղար, արաբոզապետ, մեծ ու փոքրիկ համիանները, կը տակայինն ամէնքն ալ լրտեսապետէն, որուն մէկ բառը վայրկեանապէս կրնար վտանգել ատոնց կեանքը, և յեղաշրջել Եըլտըզի մէջ ահրոյ կարգ ու սարքը...։

Լրտեսապետէն հաքը ուրիշ երկու կարեւոր դէմքեր ալ կային, որոնք քիչ մէ չատ ազդեցութիւն կը բանեցնէին Համիտի ըղձքին վրայ. մէկը՝ Աբդուհաց միւշիր Ղազի Օսման բաշան, որ գեռ կը վայելէր Բէյհանայի գժբաղդ հերոսի իր համբաւը, ուր ներ իր նշանակութիւնը՝ կայսերական Անձնապահ բանակի հրամանատարի իր հանգամանքով, և տակաւին կը յարգուէր Հիւնքիարէն, որ իր յաւերժական աէրութեան ամուր սիւնը կը յորջորջէր զայն և որ իր համակրանքին ու յարգանքին իբրեւ գործնական պրատական, իր աղջիկը հինութեան տուած էր աղուն, բարձրացնելով զինք կայսերական տան փեսայութեան։

Միւս դէմքը՝ չանագրպիւ դէմքերէն էր, Սիւրիոյ անապատի բոյսերէն, էսիւլ-Հիւտա, Հալէպի Իւլիպ պաշտակէն, Թափտաչրջիկ չէնը, գալ ու թմբուկ ծեծելով Անթաքիոյ պիւղերուն մէջ՝ իր խեղճութիւնը պարագնող այդ երազատես մուրացիկը, որ արեւելեան ժողովուրդներու ընկերային տանդուխին առաջին աստիճանէն, յանկարծ բարձրացած էր արքունի դատաիարակ-աստղաբաշխի վերին աստիճանը, իր կեանքին բովանդակ բաղդատութիւնը պարտական ըլլալով երազի մը, զոր կը պատմէին թէ՝ տեսած էր Համիտի գահ բարձրանալէն մէկ քանի օր առաջ, երազ՝ որուն համեմատ իբր թէ այդ Իւլիպցի չէնին ի վերուստ յաղորդուած էր այս մեծ դէպքը, և Իւլիպի չէնը նոյն երազը Համիտի հետագրած էր ճիշդ ժամանակին։

Այս երկու դէմքերը, Ղազի Օսման բաշա և Իւլիպ-Հիւտա, երկու զօրութիւններ էին, առաջինը՝ ֆիզիքական, երկրորդը՝ հոգեկան. առաջինը՝ զինուորական սանձը կը բռնէր, իսկ երկրորդը՝ երկնային, իմա՛ գժոխային, հոգիներու հետ կը տեսակցեր, երկինքին ծածուկները(?) կը պեղէր, ապագային վարագոյրը կը պատռէր ու Հիւնքիարին ճակատագիրը կը կարդար ու կը վարէր...։

Ահա՛ Եըլտըզի աշխարհը, իր մանր մունր գնաչիչներով, առհասարակ մակաբոյծներ, որոնք Մեծ Միքրոպին չուրջը համախմբուած, տապալումը կը պատրաստէին Օսմանի ձեռքով տնկուած Հակայ Կաղնիին, որ կը կոչուի Օսմանեան Կայսրութիւն։

Այ՛լ պիւրին է հասկընալ, Համիտ իր մարթը փըրկելու համար էր ուրեմն որ կը պահէր լրտեսներու բանակ մը, որոնք իրենց կարգին, լո՛ւկ իրենց բեռը բռնելու համար, որ կը չարունակէին քանդել ընտանեաց օճախներ, ատելծել նոր նոր գաւեր, անա-

բեկել իրենց աչքը. ասիկա կը հասկնանք, բայց ինչ չո՞ւ այս անվերջ հալածանքը հայ ցեղին դէմ, ինչ չո՞ւ, ինչո՞ւ...։

Հո՛ս է հարցը։

Ու այս հարցը լուծելու համար, պէտք է վերլուծել քաղաքական ներքին թէ արտաքին կարգ մը պէտքեր, որոնք նախորդներին համիտեան չէջանին. պէտք է սկզբնապատճառները փնտռել այն յեղաշրջման մէջ, որ տեղի ունեցաւ ռուսիոյ թուրք պատերազմին (1878) վաղորդայնին, պէտք է դանել այն անիծեալ ձեռքերը որ այս իրամատոյ բաները թուրք կառավարութեան ու հայ ազգին միջև։ Առանց այս խղճամիտ և անաչառ փիլիսոփայական հարցախուզութեան, անկարելի՛ է մեկնել ո՛չ հայ մեռնան երեսուներեք երկա՛ր տարիներու հայ Տաճառազանքը, ո՛չ հարատևարութեան ու կեղեքումներու չդիտցաչար յաջորդութիւնը, ո՛չ հայ յեղափոխութեան զանազան ձևերը, ո՛չ մայրաքաղաքին մէջ ու դուրսերը պարբերարար փայլատակած Ընդվզումի Ցույցերը, ո՛չ արիւնոտ ընդհարումները, ո՛չ կախաղանները, ո՛չ Սասունի Զարդը, ո՛չ Հայկական բնդհանուր Զարդերը, ո՛չ Զեյթունի Ապստամբութիւնը, ո՛չ Աբտուլհամիտի հայ զազութներուն մերթ ընդ մերթ արձակած կենդանութեան նշոյլները, ո՛չ ալ Եըլտըզի Պօմպան...։

Եւ այս հարցը լուծելո՛վ է որ պիտի կրնանք մօտենալ մեր նիւթին և պիտի յաջողինք լուսաւորել մթութիւնները, բոլոր փուլերը, ուրկէ պիտի անցնէր հայ մարտիրոսութիւնը։

Եկո՛ւր ուրեմն, սիրելի՛ ընթերցո՛ղ, թողո՛ւնք հիմա Վոսփորի մէզի ու վաւաչատ լանջքը, հետևե՛նք այս մահաբաղաքին, երթանք Մուշի Դա՛շտը և տեսնենք թէ հոն ի՞նչ կ'ընէ Զէքի բաշան...։

ԺԸ.

Եըլտըզի Սասունի ընթերցողները պէտք է յիշեն Եըլտըզին քաչուած չարաչուք հետապիրը՝ «Փա՜ր ը թ է ա մ ի ը»ը, որուն վրայ Զէքի բաշան մեկնած էր Երզնկայէն դէպի Բաղէշ, Սասունի Զարդը կազմակերպելու նպատակով։

Զէքի բաշան գործի վրայ էր։

Եըլտըզի Բռնատիրը, որ իր արիւնոտ թաթիերուն մէջ առած էր դէպի պահավէժ կործանումը վազող կայսրութեան մը ոտնձգ. Ան՝ որ պահելով իր բոլոր սարսղելիները Սուլթանի, Խալիֆայի և Հաւատաց ցնորներու Պետի, իր ոտքը բերած էր Բ. Դուռը, իր բոլոր նախարարներով, Ան՝ որ իր կառավարութեան գլխավորը, մանաւանդ Արտաքին Գործերու Նախարարը կը մնար միշտ, Պերլինի Վեհաժողովի Դաշնագրին մէջ մտցուած 61րդ յօդուածը կը նկատէր անտանելի նախատինք մը՝ նետուած իր երեսին, բայց երեսպիները փրկելու և ինքը մէջ պառակտուած Եւրոպայի աչքին փոշի ցանելու համա՛ր էր որ Հայաստանի նահանգները զրկած էր նախ Շաքիր բաշան, յետոյ Զէքի բաշան, իբրև Ընդհանուր Քննիչ? Անհաւատալի՜... Այ՛, Անհաւատալի, որովհետև Համիտի հալածող գեղը եղած էր ՀԱՅԱՍՏԱՆ բառը. ա՛խ, այդ անիծա՛լ բառը, որ Համիտը բառարանին մէջ գոյութիւն չունէր. ու գժբազդաբար, կը տեսնուէր տակաւին աշխարհագրական քարտէսներու մէջ։

Պերլինի Դաշնագիրը, և անոր հռչակաւոր 61րդ յօդուածը՝ որ թուրանցաններու յետադրջումով մը Սան Սթեֆանոյի դաշնագրին 16րդ յօդուածին տեղը գրաւած էր։ Սան Սթեֆանոյի 16րդ յօդուածին տրամադրութեան համաձայն, Բ. Դուռը յանձնառու կ'ըլ-

լար Քրիստոնեայ հայ բնակչութեան ինչքը, պատիւը, կեանքը ապահովելու Չերքէզներուն, Քիւրտերուն և ուրիշ հօտարած, վայկատուն և թափառաշրջիկ ցեղախումբերու հարստահարութեանց դէմ, ուայս յանձնառութիւնը մինչև որ չի գործադրուէր, այդ հայկական նահանգները չպիտի պարպուէին ռուսական զրաւող բանակէն։ Այս յօդուածը՝ Մեծ Դուքս Նիքոլային ձեռքէն յաջողած էր կորզել Մեծ Պատերազմին վրայ...։

Դիտական անժխտելի ճշմարտութիւն մը կայ, որ հիմը կը կազմէ ազգերական ներգործնականութեան. ազգերուն կազմակերպութեան մէջ նոյն օրէնքը կը տիրապետէ. այս օրէնքը յաւիտենական է, անդիզլի է, անբռնաբարելի է.— Բնութեան օրէնքը։ Ամէն իրողութիւն, բնութեան մէջ, իր գոյութեան պատճառովը կը մեկնուի, ամէն բնաբեւոյթ՝ արդիւնք է աղդակի մը. ակզբնապատճառի մը. ասիկա՝ ֆիզիքական աշխարհին համար, նո՛յն է օրէնքը, ամէն տեղ, ամէն ժամանակ, ընկերային կեանքին մէջ ալ. ո՛չ մէկ չարժում, ո՛չ մէկ փոփոխութիւն ալ՛ինչ կարելի է իրագործել առանց պատճառի. ո՛չ մէկ գործ, առանց չարժառիթի, առանց պատճառի. դիպուածը, ճակատագիրը, բաղդը, բառե՛ր են, բառեր, լոկ հիւանդ երեւակայութիւններ օրօրելու, խանդարուած ըղեղներու անունդ ծառայելու առնմանուած վանդակաւոր բառեր...։ Այսպէս ուրեմն, դեպքի մը վերլուծումը կարենալ ընելու համար, պէտք է նախապէս մօտենալ, ծանօթանալ պատճառին, պէտք է ուսումնասիրել այդ դէպքին ծնունդ առող չարժառիթը, անոր ծագումը պէտք է դիտնալ. ա՛յս է ճշմարիտ դիտութիւնը, ա՛յս է քննադատութիւնը։

Թող ներին ուրեմն ընթերցողները, երբ, Սան Սթէֆանոյի Դաշնագրին 61րդ յօդուածը՝ վերի խորհրդածութեան հոսանքին մէջ տարաւ ձգեց ԵՐԿԻՏՂԻ ՍԱՄՈՒԻՆի գժբաղդ պատմագիրը։ Թո՛ղ ներին, այո՛, երբ կ'սահիպատնիք իր տեղը թողուլ Զէքի բաշան, Անատօլիի նշանաւոր Քննիչը?, թողուլ իր ազատ, իր եղեռնագործ գանձի գերին մէջ։

Սատուռնի Չարպերէն առաջ՝ ինչե՛ր գործուեցան, ինչե՛ր...։ Անհրաժեշտ է, այդ Չարպերը պատմագրելէ առաջ, անդրադառնալ մօտիկ անցեալի մը վրայ, ուր յաջորդաբար աշխարհի բեմին վրայ եկան հայկական մարտիրոսութեան արիւնոտ գրուագները, որոնք գարերու Տառապողին Հայգիրքը կարմիր էջերով լեցուցին, որոնք ազգերական խղճմտանքը պիտի արթնցնէին, եթէ խղճմտանքը մնացած չըլլար Քաղաքակրթութեան սրտին մէջ...։ Ու այս բոլորը՝ Պերլինի Դաշնագրին 61րդ յօդուածին պարգե՛ւը...։

Սատուռնի Չարպէն առաջ յայտարարութիւն մը կար, պատերազմական վիճակի յայտարարութիւնը, Բաղէշի ու Վանայ նահանգներուն մէջ, մասնաւորապէս Մշոյ Դաշտէն սկսեալ մինչև Սատուռնի լեռները. վիճակ մը, որուն մէջ կը տապկուէր հայ ժողովուրդը, բռնադատուած մնալու արգելափակուած իր նեղ շրջանակին մէջ որ երթալով կը նեղնար, պաշարող շղթան հետզհետէ սեղմուելով։ Հաղորդակցութեան բոլոր ճամբաները խափանուած, երթեւեկը դադրած, կարաւանները չէին բաներ՝ ապրանքներ փոխադրելու համար Տիգրանակերտի հրապարակը և փոխանակութիւններով ճարելու համար ժողովուրդին ապրուստը։ Այդ կարաւաններուն յաջորդած էին ուրիշ կարաւաններ, հուղկառարներուն հրոսախումբերը, որոնք այս ընդարձակ ամայութիւնները կ'սպասասակէին, սովահար դիղջուկին բերնէն յափշտակելու համար չոր ու սև հացին պատառը։

Ու այս անտեսական հալածանքին ենթարկուած ժողովուրդը, սովի ճիրաններուն մէջ ինկած, յուսահատ դէպի սարերը, ձորերը և անտառները կ'ապաստանէր, փախչելով Համիտիկներու գնդակներուն առջեւէն։

Ամեն այսպէս, կ'ինային սարեր ու ձորեր, ապրուստ, կեանք կը հայցէին մայրենի հողէն, որ սակայն կը պատրաստ սալ պատառ մը հաց իր այդ անժառանգական զաւակներուն, որոնք վաղուան Զարեհին նահատակմանեակ գոհերը պիտի ըլլային...։

Զարդէն առաջ՝ բանտերը կային, ուր հարիւրներով, հազարներով, ամէն օր կը բերուին ու ներս կը նետուէին մի'չեւ Հայեր, ապահով իրենց գահակալութեան, որ կանխաւ որոշուած էր արդէն՝ ձերբակալման րոպէին...։ Զարդէն առաջ՝ նօգիատի կախազանները կային, ժիրայրներու, Ծառուկեաններու, Կիւլպէնկեաններու կախազանները, համիտեան բարբարոսութեամբ բեզուն այդ մահուան ծառերը... Քանի՛ քանի թանկագին պտուղներ պատուած էին իրենց վիզէն...։

Զարդէն առաջ՝ Տօրթոլի կղերուն վրայ բացուած արիւնոտ վէրքը կար, Չիլինկիրեան Շարժումը, Ընդվզումի ցնցումները կային ու այդ ցնցումներուն յաջորդ ձերբակալումները, մասնաւորականներուն ու հոգեւորականներուն բանտարկութիւնները կային։

Զարդէն առաջ՝ Ցոյցը կար, Գում-Գափուի ցոյցը, նոր Բիւզանդիոնի լանջքին վրայ բռնկող հայկական հրաբուխին անպրանիկ երեւումը, մթնեցուած վրէժխնդրու պայմ՛ումը կար։ Ու Ցոյցէն առաջ՝ Մուսա պէյին ու Կիւլպարի ահեղերանդակ գա՛ղը կար, որ առաք հանեց Եւրոպան, Կլատսթընի Ալբիոնը, և որ, վերջացաւ եղեռնական կատակախաղով մը...։

Առանցմէ առաջ՝ Ազրիպասեաններ՛ը կային,

վասպուրականի առաջին պարիզնը կար, ու Խրիմեան Հայրիկը կար, իր փարոզներով, իր հրատարակութիւններով ստեղծած ու զարգացրած մեծ ցնցած նոր Հայաստանով մը. Փորթուգալեանը կար իր «Արմենական» խումբովը, Հնչակը կար, Հընչակը կար, որ ա՛յնքան պէտ կը հնչէր Համիտի ականջին։ Տնտեսա՛նը կար, եղիա Տնտեսա՛նը, որ բանտին խոնաւ խորչերուն մէջ կը քաւէր, Ազգասիրութեան հրատարակելու իր... ա՜ճ՛րը. Ու այս ամենէն առաջ՝ կարինը կար, իր առաջին ընդվզումի ազազակը, երբոր «Զայնը հնչեց Էրզրումի Հայոց լեռներէն» արձագանգը պիտի երկարաձգուէր ու խռովուէր երկրագունդի վրայ ցանցնուած բոլոր հայորդիներուն սրտին խորքը...։

Ու այս բոլորին հետեւական արտայայտութիւնը, մարմնացումը կար, նոր, պատկառելի, գեղեցիկ ու բարեբեր Այժ մը, որ յանկարծ երեւան եկած, կը տեղաւորուէր կայսրութեան կեդրոնին մէջ. Այժ մը, որ հետզհետէ կը ցցուէր, կը բազմապատկուէր, կը ծառանար, ճիւղեր կ'արձակէր իր բոլորտիքը, առկա ապառնալիք կը պառնար։ Այդ այժը, Պերլինի Վեհաժողովէն չա՞ռ առաջ արդէն սկսած էր ցոյց տալ իր գլուխը, որ սակայն, արուած ըլլալով միջազգային խաւարակուռ ապիրատութիւնը, աննշմարելի կը ճնար տակաւին, մինչեւ այն չարաղետ թուականը, ուր ծնունդ առաւ Սան Սթեֆանոյի 16րդ յօդուածը և քիչ յետոյ, Պերլինի 61րդը. Այդ այժը՝ հայ Միտքը, հայ Ըղձանքը, հայ հոգին արտացոլող այժը՝ Եելտզի խաւարասէր բնակիչը սկսած էր անարեւ կել, սաոր գլխի պատյտ պատճառելու աստիճան։

Այդ այժը՝ մէ՛կ նպատակի չուրջը միացած, մէ՛կ մարմին ու մէ՛կ հոգի կազմած էր.— Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնները, Արարատեան, Արեւելեան Դըպ-

բոցաթրաց,— կիլիկեան երբեմն ընկերութեանց համաձուլումովը զօրացած այդ ոյժը, մէկ նպատակ ունէր ու մէկ նպատակ.— տարածել լո՛յսը, կրթութիւնը, ընդհանրացնել պատմութիւնը ցեղի մը որ դարերու հալածանքին տակ, ծնծուած երկար մի պէս ամուր, առասպանքներու մէջ տապկուած, կը բաղձար դէմ այդ կեղտով, ուսեալ, զարգացած սերունդ մը պատրաստելով ծառայել օգտակարապէս հասարակաց հայրենիքին, միևնոյն ժամանակ պահելով իր անհատական ինքնուրոյն, անկախ դոյութիւնը՝ իբրև ազգ, իբրև անդամ մը մարդկային ընտանիքին։

Հայասանի խորհուրդը, քիւրտ հայրենակիցներն ալ կ'ակռեին չհասկրգուելով այս կրթական չարժումով, հայ լեզուն, հայ պատմութիւնը կ'աւանդուէր, և քիւրտ պատանին՝ հայ պատանիին քովիկը նստած, միևնոյն նստարանին վրայ, կը սովրէր հայերէնը և աւանդուած բոլոր առարկաները։

Գաւառներուն այս զարթուքը, թիւր պիտի չը գար Համիտի, որուն «Հաւատամք»ը՝ կոյր ու ապէտ պահել էր իր հպատակները, նոյն իսկ պինդը խալիֆա գաւառով բովանդակ իսլամ տէրերը. իրեն դէմ հայհոյանք մըն էր ասիկա։ Ինքը՝ խաւարի իշխան, աւերակներու թագաւոր մնալ կ'ուզէր։ Իր աչքերը, բնական էր որ պիտի խոցոտուէին ճառագայթներու սլաքներէն, որոնք կ'արձակուէին Միացեալի վառարանէն։ Երբ տեսաւ որ նոր սերունդ մը կը ծնէր Միացեալէն, դառնապէս զղջաց իր յիմարութեան վրայ, ողբաց թէ՝ ի՛նչպէս ազատ ձգած էր դպրոցը իր անդորր գործունէութեան ու հակայաքայլ յառաջդիմութեան մէջ...։ Սկսաւ մտմտալ, ա՛խ, ոճի՛ր է ազգ թողուլ այդ օձը, ջախջախի՛ր պէտք է անոր գլուխը. որպէս զի միանգամ ընդ միշտ արգիլէր անոր

թոյնը ազդակելու իր ապուշ, ապէտ, կոյր, մոլեռանդ հպատակներուն երակներուն մէջ։

Ուստի, փակեց վարժարանները, մարեց լոյսերը։ Բայց սա՛վ ալ չէր վերջանար, վտանգը վտանգ կը մնար միշտ, քանի որ անդին նոր սերունդ մը կար, Միացեալի պատրաստած սերունդը, որ տարեէ տարի կը մեծնար ու աւելի՛ ազատական, փուչի պէս կը ցցուէր Համիտի աչքին դէմ։ Այս սերունդը բըռնելած էր Ազատութեան ախտէն, որ համաճարակի պէս տարափոխիկ, կը տարածուէր երկրին միւս մասերուն մէջ։ Համիտի միակ վախը՝ այդ սերունդէն էր. հետեւաբար, իմաստուն թիւն էր ջնջել, արմատախիլ ընել զայն, որպէս զի չելլէր արմնդնէր իր միւս հպատակները, որոնք թէև կը խորտկային մէջ նապարեան քունի մէջ։

Ա՜հա՛ թէ ինչու Համիտ կ'ատէր Հայերը, թէ ինչո՛ւ կը հալածէր ու կը չարչարէր մասնաւորապէս Հայերը...։

Սան Սթեֆանոյի 16րդ յօդուածը գամոկլեան սուր մըն էր իր գլխուն վերև, որ սակայն Անգլիոյ ձեռքովը փչրուեցաւ, հաւատարապէս փշրելով իրեն հետ հայկական բաղձանքներուն թեւերը։

Սան Սթեֆանոյի չաշխրպեց սակայն Պերլինի 61րդ յօդուածը, այս անգամ Մեծ Տէրութեանց առարաջորդութիւնները կրող, ու Մեծն Բրիտանիոյ երաշխաւորութեամբ գործադրութիւնը ապահովուած, որ ո՛չ նուազ մատնոգութեան առիթ կ'ընծայէր Համիտի։ Ո՛վ պիտի քանի՛ քանի անպատիներ, չի լսուած անէծքներ ու լսատանքներ տեղացած էր վարժարանի ու Երիմեանի հասցէին, որոնք սանձած պահանջի ու Երիմեանի հասցէին, որոնք սանձած էին այդ կնճիռներ...։

Ամփոփելով ըսե՛նք որ ուրեմն թէ՝ Սատունի Զարդին գործիքները՝ տարիներ առաջ պատրաստուած

էին Եըլտըզի ձուլարանին մէջ, վարպետ մեքենագործներու ձեռքով, որոնց չատերը յատկապէս յանձնարարութեամբ բերուած էին Եւրոպայէն, և ուսկից ճիշդը Փերմանիայէն։

Ո՞վ էր յանցաւորը։

Յանցաւորը՝ գարձեալ Հայն էր, Հա՛յր, որ պատմական աչխարհագրակա՛ն սիրոյ, ի՜նչ միայն քրիստոնէութիւնը կը գաւանէր, միլիոնաւոր տարբեր կրօնքէ ցեղերու մէջ. Հայը՝ որ ասիական անապատներու մէջ օվասիս մը, արեւելքի մէջ կը չանար տպրիլ արեւմուտքի զաւակի մը պէս, քաղաքակրթութեան բարձրագոյն աստիճաններու թեւակոխելու խիզախ ձգտումներովը։

Յանցաւոր էր, այո՛, որովհետև տաղանդաւոր էր, որովհետև խաղաղասէր էր...։

ԺԹ.

Մուշի կառավարչական պաշտօնատունը տակաւին հանդարտութիւնը կորսնցուցած է. անոնց վար չարժում մը, իրարանցում մը կը տիրէ հոն... հասխոսում մը կայ, որ երթալով կ'սաստկանայ, հակառակ ամառուան տապին, որ կ'այրէ։ Մարդկային ալիքներ գիրար կը հրմշտին պալատի հրապարակին մէջ, որ կը լեցուի հետզհետէ գեղի հոն խուժող ամբոխէն։

Ինչո՞ւ այս ոգեւորութիւնը...

Բազէշի կուսակալը Մուսթաֆա քաչան, քննական պատճառով եկած է Մուշ, իր նահանգին պատկանեալ գաւառը։

Պալատին անդուխներէն վեհաչուք տատանումով

ներով վար կ'իջնեն Մուշի ու Դաշտին խալամ երեւելիները, քուրդ ցեղախումբերու պետերը, որոնք առաջուընէ, գաւառին համար խիստ կարեւոր գործի մը վրայ խորհրդակցութեան հրաւիրուած էին հոն, կուսակալին կոչմէն։

Սանդուխէն վար իջնող չեխերէն իւթաքանչիւրը չրջապատուեցաւ իր ցեղախումբի մարդիկներով, ամէնքն ալ զինուած, որոնք հրապարակին ամբոխը կը կազմէին, զանազան վայրերէ, իրենց չեխին ընկերացած՝ մինչեւ Մուշի կառավարական պալատը։

Կէս ժամ առաջ ցրուած էր ամբոխը։

Քիչ յետոյ մեկնեցաւ կուսակալը, Մուշի կառավարիչին ու իր հետեւորդներուն հետ։

Հապա թէ պալատին դուռը հասած, կուսակալը դուրս պիտի կլլէր, զիմացէն երեւցան անպէն, ցընտիներու մէջ, արիւնլուայ երկու ձերուկներ, ոռընք կ'առաջանային դէպի պալատը։ Կուսակալը կանգ առաւ դուռին առջեւ, հետաքրքրութենէ մըղուած, դիտելով այդ երկու ձերուկները։

Պալատին դուռին առջեւ, երկու ձերուկներէն մէկը մօրուքը թաթխուած արիւնի մէջ, գետին ծռեցաւ, երկրպագեց ու փաթուեցաւ կուսակալին ոտքերուն, մինչդեռ հետեւորդները կը փորձէին հեռացնել զայն։

Կուսակալը չկրնալով անտարբեր մնալ, գետնէն վեր առնելու համար ձերուկը, բռնեց թեւէն, որ կարմրը ներկուած էր։

— Ծերո՛ւկ պապա, հարցուց, ի՞նչ կայ, ի՞նչ է այդ վիճակդ։

Ծերուկը վիշտին հարուածին տակ, դողդոջ ձայնը խեղդուած, հազիւ կրցաւ ըսել քանի մը կտկտուր բառեր, որոնցմէ կուսակալը բան մը չի հասկցաւ։

— Դո՛ւն ըսէ, ծերուկ, գարձաւ ըսաւ կուսակալը մեւս մարդուն, որ նոյնպէս արհնելուայ, կը դողար, գո՛ւն պատմէ նայիմ, ի՞նչ էր ձեր գաւը։

— Ո՞ր մէկը, բայա՛ էֆէնտի, պատասխանեց մարդուկը, մինչդեռ մեւս ծերուկը, գեաին ինկած, ղուր կը ջանար ինքզինք չակել, ոտքի ելլելու, ա՛յնքան ընկճուած էր, բայա, ո՞ր մէկը պատմեմ մեր ամէն օր քաշածներուն,

Պատմէ՛, պատմէ՛, բայց կարճ կապէ։

— Բայա՛ էֆէնտի, ես Հայկերտէն եմ. գիւղիս մէջ. մանգալիս հետ էի իմ երեք լաճերովս, ցորենը կը քաղէինք։

— Ի՛, ընդմիջեց վաչի բայան։

— Հարսները տունը կ'աշխատէին աղջիկներուն հետ... վերջին բառը գեռ բերանը. պալատին փողչէն, տուաւ ամբոխ մը մօտեցաւ «հուհա՛, հուհա՛, հուչա՛» վայրենի ազազակներով։

Պալատին դուռին առջև կեցողներուն ուշադրութիւնը դարձաւ այն կողմը. ամբոխը կը մօտենար։

Անմիջապէս գեանէն վեր առին ծերուկը և իր ընկերոջը հետ առաջնորդեցին պալատին պահակատունը, չարուճակելու համար իրենց հարցաքննութիւնը. իսկ կուսակալը, իր հետեւորդներուն հետ, դուռը կեցած կ'սպասէր այս նոր ամբոխին։

Յանկարծ, ծաղկնկար մեսաքսէ հագուստներով ու խաատուաիկ գտակով, բարակ, երկայն մազերը հիւսուած, հակայ մը դուրս նետուեցաւ ամբոխին ծոցէն ու ելաւ արձանացաւ կուսակալին դիմաց։

Զիլանցի աշիրէթին պետը՝ Շեխ Մեհմէտ էր, որ իր մարդիկը ձգած հոն ու մէջերնին առած երիտասարդ մը, որ տրտում ու երեսկախ կ'երեւար, կուսակալին ի պատիւ սարքած էր այդ վայրենիներու թափորը։ Մօտեցաւ, երեք անգամ խոնարհեցաւ մինչեւ գետին ու ըսաւ.

— Վալի՛ բայա, Զիլանցի աշիրէթին պետը չեխ Մէհմէտ՝ ե՛ս եմ, եկած եմ իմ աշիրէթովս ձեր առջը դնելու իմ հաւատարմութեան և անձնուիրութեան ապացոյցներս, և այս ապացոյցներուս մէկ գործնականն ալ այդ ծերուկը տուած ըլլալու համար, ահա՛ ձեզի կը բերեմ կը յանձնեմ հայ ֆէտայի մը, գոմիթաճիներուն պետերէն, որ իր փախստականներով լեռները քաշուած, մեր գիւղերը կ'իջնէր երբեմն ու կը նեղէր մեր խաղաղասէր ժողովուրդը...։

— Ապրի՛ք, ապրի՛ք, չեխ Մէհմէտ, ըսաւ կուսակալը։ ո՞ւր է այդ երիտասարդը, տեսնեմ։

Ու տրտում, երեսկախ երիտասարդը բերին կուսակալին առջև, մինչդեռ հոսէն «հուհա՛»ները կը բարձրանային։ Ձեռքերը կապուած ու վիզին սարիք մը, այդ վիճակին մէջ ներկայացաւ կուսակալին, որ ոտքէն մինչև գլուխը լաւ մը զննելէ յետք, առանց ո՛եէ հարցուփորձի, գարձաւ ըսաւ ոստիկանապետի փոխանորդ, հարիւրապետ Հաճի Ցէհիմի.

— Առի՛ք վար գրի՛ք, հազորդակցութիւնէ գրկեցէ՛ք գինքը, ցուռը վրան ամուր մը կղպեցէ՛ք, թո՛ղ մնայ մինչև վաղը։

Շեխ Մէհմէտ իր մարդիկներով ու խնդամոլ աղաներով, բաժնուեցաւ կուսակալէն, վաղը գարձեալ ասոր ունկնդրութեան արժանանալու խոստումը ձեռք բերելէ յետք։

Ուշ էր ժամանակը, կուսակալն ու կառավարիչը իրենց հետեւորդներով մեկնեցան պալատէն, որուն մէջ ուրիշ երեք բնակիչներ ալ ասկից. արի՛ գլուխայ երկու ծերուկները, որոնք պահակատունը գրուեցան, և երիտասարդը, որ առորեակրեայ խոնաւ խուցի մը մէջ բանտարկուեցաւ, երկաթէ նեղ դուռը վրան կղպուած։

Այս երիտասարդը, Մելքոն Խուբյեան ընկերանե-

բէն, Առաւաւինչ գիւղացի Սոզօ անունով ծանօթ կարիճ մըն էր, Հնչակեան մկրտուած յեղափոխական պինուար մը։ Հոն, նկուղին մէջ, կ'սպասէր որ յաջորդ օրը դուրս հանէին զինք և կատակային առջև հարցաքննէին։

— Պիտի հասնի՞մ արդեօք այդ երջանիկ ժամանին, կ'ըսէր ինքնիրեն, թող անոնք ու հակինան թէ Տարօնի առիւծները չե՛ն մեռնիր, քանի՛ գեռ կ'սպրի Սասո՛ւնը, քանի՛ կենդանի է Հանդուկի Աստուա՛ծը...։

Ի.

«Կ'ուզէ՞ք արդարութիւնը պարծապրիլ, առիւծագնչիք անհաւատներուն կինեին ու աղջիկները, ինչպէս որ կ'ընէին մեր պանծալի նախնիքները։

«Կ'ուզէ՞ք աստուածահաճոյ գործ մը կատարել և վերջին դատաստանին օրը պարզերես ներկայանալ երկնաւոր դատաւորին, անհաւատները կաղոպտեցէ՛ք և իրենց ինչքը գրաւեցէ՛ք։

«Կ'ուզէ՞ք ալլահի արքայութիւնը ժառանգել, թուրք անցուցէ՛ք անհաւատները. ձեզի՛ կ'ըսեմ, ձեզի՛, ձեր սպաննած անհաւատներուն արեան կաթիլները պիտի հարբուրին վերը, և սոսկ թիւով հուրիներ պիտի տրուին ձեզի ճենէթին յաւիտենական երանութեանը մէջ...»։

Այս երեք պատուէրները գոց ըրած, աշխրէթներու պետերը վերադարձան իրենց տեղերը։ Իւրաքանչիւր չեխ, մօլլաներու և խօճաներու ընկերակցութեամբ սկսաւ քարոզել իր աշխրէթներուն թէ ժամանակը հասած է վրէժխնդրութեան, թէ իր մէջ

ապրող անհաւատներէն պիտի մաքրուի իրենց բնաշխարհը։

Այս գրգռիչ քարոզներուն վրայ, բոլոր աշխրէթները, բնազդով արդէն առիւծանգելու, թալլելու և սպաննելու քաջալարժ, սկսան համախմբուիլ և ըսպառազինուիլ նորագոյն զէնքերով, որոնք օրեր առաջ, չեխերուն միջոցաւ բաշխուած էին լոկ իսլամ տարրին, Մուշի զինուորական մթերանոցէն։

Դրօշակներ պարզուեցան ամէն կողմէ վերև և մանեակներ հանուեցան ամէն կողմը, ուրանք գիշերն երը կը կանչէին.— «Փառիշահին հաղթական և սիրեցեա՛լ հպատակնե՛ր, ելէ՛ք, ելէ՛ք. առէ՛ք զէնքերնիդ, և իջէ՛ք սուրբ պատերազմի ասպարէզը. լսեցէ՛ք, Սասունը կառավարութեան դէմ ապստամբե՛ր է. Եըլտըզի Բէօշկէն հրաման եկած է, Խալիֆային բարձր հրամա՛նը, Սասունը պիտի նըւաճենք և մոխրակոյտ պիտի վերածենք զայն...։

Եւ գործ աշխարհի խուժանը, Համիտիյէ գունդերուն հրամանատարներէն առաջնորդուած, եկան ամէն կէտերէն, կեդրոնացան ընդարձակ մեծատարած հարթավայր մը, թմբուկներով, փողերով ու պատերազմական գործիքներով, խաժամուժ ամբոխ մը վարպետացած հրէշային հաւաքածոյ մը, Պէթլիսի նահանգին ու Տիգրանակերտի չորսկայքը թափառող, ապստամբող աւազակներու, մարդասպաններու վոհմակի մը։

Հոն, այդ ընդարձակ դաշտավայրին մէջ բանակ դրին մեծ ու փոքր աշխրէթները. քիչերը տեղական չափահասներով զինուած, շատերը կառավարութեան բաշխած մարթինիներովը։ Այս պատերազմական բանակը, հանդիսաւոր կերպով ուխտեց քալել Տալորիկի վրայ, որ նկատուած էր հայ յեղափոխականներուն և Սասունի ապստամբներուն ապաստանարանը։

բէն, Առաւաւինչ գիւղացի Սոզօ անունով ծանօթ կարիճ մըն էր, Հնչակեան մկրտուած յեղափոխական գինուոր մը։ Հոն, նկուղին մէջ, կ'սպասէր որ յաջորդ օրը դուրս հանէին գինք և կուսակալին առջև հարցաքննէին։

— Պիտի հասնի՞մ արդեօք այդ երջանիկ ժամուան, կ'ըսէր ինքնիրեն, թող տեսնան ու հասկնան թէ՝ Տարօնի առիւծները չե՛ն մեռնիր, քանի՛ գեռ կ'ապրի Սասո՛ւնը, քանի՛ կենդանի է Հանդոկի Սասուա՛ծը...։

Ի.

«Կ'ուզէ՞ք արդարութիւնը գործադրել, տեսնա՛ք եղէ՛ք անհաւատներուն կիներն ու աղջիկները, ինչպէս որ կ'ընէին մեր պանծալի նախնիքները։

«Կ'ուզէ՞ք աստուածահաճոյ գործ մը կատարել և վերջին դատաստանին օրը պարզերես ներկայանալ երկնաւոր դատաւորին, անհաւատները կողոպտեցէ՛ք և իրենց ինչքը գրաւեցէ՛ք։

«Կ'ուզէ՞ք ալլահի արքայութիւնը ժառանգել, թուրէ անցուցէ՛ք անհաւատները. ձեզի՛ կ'ըսեմ, ձեզի՛, ձեր սպանած անհաւատներուն արեան կաթիլները պիտի համրուին վերը, և ատոնց թիւովը հաւրիներ պիտի տրուին ձեզի ճէննէթին յաւիտենական երանութեանը մէջ...»։

Այս երեք պատուէրները դուց ըրած, աշխրէթնե՛րու պետերը վերադարձան իրենց տեղերը։ Իւրաքանչիւր չեմ, մօլլաներու և խոճաներու ընկերակցութեամբ սկսաւ քարոզել իր աշխրէթներուն թէ՝ ժամանակը հասած է վրէժխնդրութեան, թէ՝ իր մէջ

սպրող անհաւատներէն պիտի մաքրուի իրենց բնաշխարհը։

Այս գրգռիչ քարոզներուն վրայ, բոլոր աշխրէթները, բնազդով արդէն առեւանգելու, թալլելու և սպանելու քաջալարժ, սկսան համախմբուիլ և բազպատառազինուիլ նորագոյն զէնքերով, որոնք օրեր առաջ, չեխերուն միջոցաւ բաշխուած էին լոկ իսլամ տարրին, Մուշի գինուորական մթերանոցէն։

Դրօշակներ պարզուեցան ամէն քուրդ գիւղերու վերև և մուեզիկներ հանուեցան ամէն կողմը, ուրնք պիշերն երը կը կանչէին.— «Փատիշահին հրազատ և սիրեցեա՛լ հպատակնե՛ր, ելէ՛ք, ելէ՛ք. առէ՛ք զէնքերնիդ, և իջէ՛ք սուրբ պատերազմի տասպարէզը. լսեցէ՛ք, Սասունը կառավարութեան դէմ ապստամբե՛ր է. Եըլտըզի Բէօշկէն հրաման եկած է, Խալիֆային բարձր հրամա՛նը, Սասունը պիտի նըւաճենք և մոխրակոյտ պիտի վերածենք զայն...։

Եւ քուրդ աշխարհի խուժանը, Համիտիէ գունդերուն հրամանատարներէն առաջնորդուած, եկան ամէն կէտերէն, կեդրոնացան ընդարձակ մեծատարած հարթավայր մը, թմբուկներով, փողերով ու պատերազմական գործիքներով, խաժամուժ ամբոխ մը վարազացած հրէշային հատաքածոյ մը, Պիթլիսի նահանգին ու Տիգրանակերտի չորչակայքը թափառող, ապստամբող աւազակներու, մարդասպաններու վոհմակի մը։

Հոն, այդ ընդարձակ դաշտավայրին մէջ բանակ դրին մեծ ու փոքր աշխրէթները. քիչերը տեղական չափամասլըյով գինուած, շատերը կառավարութեան բաշխած մարթինիներով։ Այս պատերազմական բանակը, հանդիսաւոր կերպով ուխտեց քալել Տաւրոսի վրայ, որ նկատուած էր հայ յեղափոխականներուն և Սասունի ապստամբներուն ապաստանարանը։

— Տալւորիկ, դեպի Տալւորիկ... կ'աղաղակէին բոլոր բնակիչները, և Մեծ Մարզպէնին վրայ ուխտեցին չի վերադառնալ, առանց հինգհազար քանդելու այդ հայաչատ կեդրոնը, ուր Սասունի կարիճները, ապստամբութեան դրօշը պարզած էին, Պոլսէն դեռ նոր հասած Մուրատ անուն երիտասարդի մը հրամանատարութեան տակ։ Այդ երիտասարդը, նոյնինքն Համբարձում Ղարիպ-Պօյաճեանը, կայսերական բժշկական վարժարանին հայ ուսանողը պիտի ըլլար, որուն փախուստը այնքան մեծ աղմուկ յարուցած էր,

Աւելորդ չէ յիշել թէ՝ համիտեան կառավարութեան աչալուրջ հսկողութեան չնորհիւ և լրտեսներու բանակին հետապնդումներուն հակառակ, Մուրատ յաջողած էր չորինուէն դուրս ելլել իսկէնտէրուն, և երթալ Հալէպ, ուր պարտաւոր զգացած էր ինքզինք ապահով ժամանակ մը, կարենալ անակնկալելու համար նոյն տարին նահանգին կեդրոնական բանտը գտնուող Զէյթունցի քանի մը կարեւոր բանտարկեալներուն հետ։ Նոյնպէս պէտք է յիշել թէ, Մուրատ իմացած ըլլալով Հնչակեան գործիչներէն Մելքոն Խուբյեանի բանտարկութիւնը, յանկարծ անհետացած էր, հրաժարելով ուսանողութենէն, որուն վերջին տարին կը բոլորէր։

Ու հիմա, Սասուն անցած՝ Տալւորիկի անառիկ դիրքի մը մէջ քաշուած, դէմ առ դէմ պիտի գտնուէր քուրդ աշիրէթներէ հաւաքուած հեծելազօրքերէ և կանոնաւոր զինուորներէ բաղկացած վիթխարի բանակի մը, որ կը քալէր Տալւորիկի վրայ, զայն հիմնովին քանդելու և բնակչութիւնը բնաջինջ ընելու հատուած ուխտով։

1893 Յունիս 14ին կ'սկսի պաշտպօզուգ կանոնաւոր զօրագունդերուն յառաջխաղացումը դէպի

Տալւորիկ։ Յաջորդ օրը, անխուսափելի էր ընդհարումը, որովհետև կայծակի թեւերով հասած էր հարաբար կիլիկէ-կուզան և Շէյխք, երկու հայաչատ գիւղերը, ուր անմիջապէս, երիտասարդութիւնը զէնք առած, օգնութեան վազած էր դէպի Տալւորիկ, և իրօք, Յունիսի 15ին, տեղի կ'ունենայ առաջին հանդիպումը, երկու անհաւասար ուժերուն։ Հայերը թէև սակաւաթիւ, ժայռերու ետին դիրք բռնած, իսկ քուրդերը՝ անբաղդատելիօրէն աւելի թիւով մը, մարախի պէս կը թափին ամէն կողմէ։

Կռիւը կ'սկսի կաւաղի, յուսահատական. մեկ Հայու դէմ քանի քուրդ։ Քանի մը ժամ անընդհատ հրացանաձգութենէ ետքը, քուրդերը տեսնելով Սասունի առիւծներուն կատաղաբար յարձակումը, կը սկսին կամաց կամաց նահանջել, զգուշանալով անձի կորուստէ։ Ձամբան կը հանդիպին աւելի թիւ, գինեալ ամբոխի մը, որ դեռ նոր կուգար Տիգրանակերտի դաշտերէն, իրեն գլուխ ունենալով հռիփսիմեան Իօմէր աղան, ծպտեալ ոստիկաններով։ Երբ այս բազմութիւնը կը տեսնեն, զարձեալ ետ կը դառնան աւելի՛ վայրագ յարձակումի մը դործելու նպատակով, ա՛լ վառած ըլլալով իրենց թուական առաւելութեանը, որ հինգ հազարի կը հասնէր, մինչդեռ Հայերը՝ երկու հարիւր կռուողներ միայն ունէին...։

Եւ սակայն զարձեալ սկսուեցաւ նահանջել այդ անպին գինեալ ամբոխը, փոքրաթիւ հայ ռազմիկներու գնդակներու տարափին տակ հազիւ կարենալով փախչիլ...։

Ու ի՜նչպէս փախուստի չը դիմէին, հակառակ իրենց անպին թիւին, երբ իրենց դէմ ունէին յուսահատութեան գերագոյն նոպային մէջ գալարուող ու հայրենիքին գոյն ու չգոյն կռիւը մղող գիտակից,

անկեղծ ու անձնազոհ հերոսներու ընտրեալ գունդ մը, որ սակայն իրեն նշանաբան ըրած էր «Մահ կամ Ազատութիւն»ը։

Ու այդ հերոսներու փոքրիկ գունդը կ'աղաղաւ կէր ժայռերու գագաթէն. «Օր մը չէ՛ օր մը պիտի մեռնինք, ասիկա բայարձակօրէն ճշմարիտ է, հե՛ռ աւելաբար, թող այսօ՛ր ըլլայ մեր մահուան օրը. մենք Հայաստանի ազատագրութիւն արշալո՛յսը պիտի բանանք, մենք մեռնի՛նք քաջարար, դեմ առ դագաղ սերո՛ւնդը թո՛ղ ազատ ապրի...»։

ԻԱ.

Հեռագիրները դուժեցին սև բանակին պարտութիւնը։ Մուշի կառավարիչը սարսափահար քաշուեցաւ իր գաւառին կեդրոնը, գժբաղդ եղելութիւնը հեռագրով հաղորդեց Բաղէշի կուսակալին որ դեռ նոր վերադարձած էր Մուշէն։ Սակայն ի՞նչպէս պիտի հաղորդէր այս առաջին ամօթալի պարտութիւնը՝ Դ. Զօրաբանակի մխիչիրին...։

Հեռագիրը չուտով գուժած էր քուրդերուն, հայ միսիոներներու և կայսերական ծպտեալ գինուորներու ամօթալի պարտութիւնը՝ Պիթլիսի վալի Մուսթաֆա բաշային։ Սա անմիջապէս հրաւիրեց նահանգին գինուորական հրամանատարը, կացութեան ծանրութեանը հանդէպ նոր միջոցներ ձեռք առնելու մասին խորհրդակցութիւն մը կատարելու համար։

Հրամանատար ու վալի, երկո՛ւքը մինակ, շըրխում գլխի, բաւական երկար խորհրդակցութեան մը մտան։

L. MARKARIAN
CHEMISERIE
49, Rue Soliman Pacha

— Հրամանատա՛ր բաշա, կ'ըսէր վալին, ես արդէն գիտէի թէ այս ձախորդ եղբը պիտի ունենար այսքան տարաժամ գինուորական գործողութիւն մը. բայց ի՞նչ կրնայի ընել, երբ ընդհանուր Գնդիչ միւշէր Զէքի բաշային կուգար հրամանդը, ես կըրնա՞յ առարկութիւն ընել, երբէ՛ք. ուստի, իր հրամանները Մուշի կառավարիչին անձամբ հաղորդելու և աշիրէթներուն պետերը խորհուրդի կանչելու համա՛ր էր որ մեկնած էի կեդրոնէն, իբր թէ քընացական պատճառ եղած ըլլայի։ Երանի՛ թէ գացած չըլլայի...։

Հոս վալին քիչ մը կեցաւ, ու երկա՛ն չուռչ մը քաշեց։

— Վալի՛ բաշա, յարեց հրամանատարը, ի՞նչ կայ, ի՞նչ պատահած է, ինչո՞ւ այսքան չուարած կ'երեւիք, նոր բա՞ն մը պատահած է արդեօք։

— Զէ՞ք տակաւին իմացած, հրամանատա՛ր բաշա, դուք հեռագիր չառի՞ք։

— Ո՛չ, ի՞նչ հեռագիր...։

Սակայն վրայ, վալին հրամանատարին երկնցուց կարմիր թուղթի կտոր մը՝ Մուշի կառավարիչին կողմէն քաշուած, իրենց պարտութիւնը գուժող հեռագիրը...։

Հրամանատարը թուղթին վրայ ծռած, անիմաստ նայի բառեր մը կը մռլտար համիտիէներու գօրագունդներուն հասցէին, թերևս յիշողներ Մուշի կառավարիչին դէմ, իր անճարակութեան համար, որ յայտնի կը տեսնուէր այս գործին մէջ։

Հեռագիրը վերադարձուց վալիին ու ինքնավըստահ չեչտով մը։

— Վալի՛ բաշա, ա՛յս բոպէիս հեռագիր մը պէտք է քաշենք մեր միւշիրին ու կացութիւնը հաղորդենք առանց ծածկելու իրականութիւնը, ի՞նչ կ'ըսէք։

— Չի՞ զայրանար, չը՞ դառապարանք արդեօք մեր ընթացքը, այսքան հազիվով կատարուած գործ ողջութեանց համար, որոնք այսքան ձախորդ ու ցաւալի արդիւնք մը տուին։ Իրաւունք չունի՞մ այսպէս խորհելու։

— Այդ ալ ճիշդ է, բայց մինչև ե՞րբ պիտի կրնանք իրմէ պահել իրազեկութիւնը. կը կարծէ՞ք թէ Մուշ ու Սասուն գտնուող յեղափոխական վարիչները այդքան ապուշ ու միամիտ ըլլան որ իրենց յաղթութիւնը մութի մէջ պահեն. կը կարծէ՞ք թէ անմիջապէս հաղորդած չեն օտար ակրութիւններու կայացուցիչներուն իրենց տարած յաղթանա՛կը...։

— Այո՛, այո՛, յարեց վալին անպիտակցօրէն, իրաւունք ունիք, այդ դառաճաններէն լուռ չեն մնար, և չատ հաւանական է թէ նո՛յն րոպէին հեռագրած ըլլան Պոլիս՝ բոլոր դեսպաններուն ալ...։

— Աւտր տարակո՞յս կայ, մենք պարապ տեղը դափ ու թմբուկ ծեծել տուինք Մելքոն Խուրշիտի ձերբակալման համար, պարա՞պ տեղը զինքը պահենք այդ վարժարանը. ի՞նչ օգուտ, իր տեղը նոր մը դրկուած է, հնարաւոր, վարպետօրէն, կրակուց քոյ երիտասարդ մը, որ մայրաքաղաքի կայսերական բժշկական վարժարանին ուսանողութեան վերջին տարին անանկ թողած փախած և հոս եկած է...։

Վալին յանկարծ վեր ցատկեց, առանց գիտնալու փուչի մը վրայ նստող մէկու մը չարժուձևովն։

— Հէ՞, բացագանչեց, բժշկական ուսանողը հո՞ս եկած... անկարելի՛ է...։

— Կարելի՛ է, կարելի՛, ընդմիջեց հրամանատարը ժպտելով, հայ գոմիթաճիներուն համար անկարելի բան չկա՛յ...։

Մուսթաֆա բաշան առաւ մտմտուքը, հրամանատարին հաղորդած լուրը ցնցեց իր ըղեղը. վայրկեանէս յիշեց Եըլտըզէն քաշուած ծածկագիրը, ուրով, Սուլթանին Ս. Քարտուղարը կ'ազդարարէր իրեն՝ հայ ուսանող Համբարձում Ղարիպ Պօյաճեան անուն երիտասարդի մը յանկարծ անյայտացումը, և կը յանձնարարէր այդ փախստականին հետքը գըտնելու համար ամենաթիւռ միջոցներ ձեռք առնել Պիթլիսի նահանգին ամէն կողմերը, որովհետև այդ փախստականը Սասունի կողմերը գացած է, ապըստամբութեան հրահրելու համար հայ լեռնականները ևլն.։ Ու հիմա, երբ իր նահանգի գինուորական հրամանատարին թերնէն կը լսէր այդպիսի յայտարարութիւն մը, ա՛լ կարելի է երեւակայել իր հոգեկան տագնապը։ Մուսթաֆա բաշան՝ կեղնքելէ, տարտամ հարելէ ու կաշառակերութենէ աչք չէր կրցեր բանալ՝ որ ժամանակ ունենար հետեւանք տալու Եըլտըզի հեռագրական ազդարարութեան։

Վալին քրտինքի մէջ կը լողար։

Գանգը կ'այրէր։

Վազը Զէքի բաշան պիտի իմանար այդ գոմիթէչին պահին ներկայութիւնը՝ իր նահանգին մէջ և անտարակոյս պիտի կատղէր իր անհոգութեան դէմ, որով չէր կրցած ժամանակին տեղեկանալ այդ յեղափոխականի մուտքին իր սահմաններուն մէջ։

— Ի՞նչ կը խորհիք, յարեց հրամանատարը, նըշմարելով վալիին մտատանջ ալեկոծութիւնը, տեղեկութիւն չունէի՞ք թէ այդ փախստականը Սասունն մտեր է

— Զենէ՛ կը լսեմ հիմայ, երբէք լսած չէի. կը տեսնէ՞ք Մուշի սա ապո՛ւշ կառավարիչը, քանի՛ քանի անգամներ, ամիսղաբար կրկնած եմ իրեն, հոգ տանիլ նահանգին սահմաններէն ներս չմտնելու մ'ևէ կասկածելի մարդ...։

— Անհոգ եղէ՛ք, վալի բաշա, ես ժամանակին

հաղորդած եմ միւչիրին. գրած էր ինծի, հակել ա-
նոր չարժուձիներուն, և պատեհ առիթին ապատել,
զանի ծուղակը ձգելու համար։ Գիտէք որ պատեհ
առիթը ներկայացած էր. ես կը յուսայի թէ՝ մեր ա-
չիրէթներու առաջին ընդհարումին՝ պիտի գերի բըռ-
նուէր այդ յանդուգն ուսանողը, բայց եթէ գոռ այս-
պէս ազատ պըռնի, ինչո՛ր, ի՛նչ գարեր պիտի ազա-
մեր կառավարութեան գլխին։

— Սակայն, հիմայ ի՞նչ պիտի ընենք... պիտի
մտան՞ք այս պարտութիւնը։

— կարելի՞ բան է, գոչեց հրամանատարը, մե-
ռա՞ծ է ուրիմն մեր իշխանութիւնը... ո՛չ, ո՛չ, այդ
ամօթը պէտք է արբել տալ չուտով։

— ի՞նչպէս...։

— Շարունակե՛լ կռիւը։ տասնապատակել զոպո-
զական միջոցները, չախչախե՛լ պէտք է օձին գը-
լուխը, Տալորիկը քանդե՛լ պէտք է ամէն գնով,
ո՛և է գժուարութեան առջև ընկրկելու չէ՛, մինչև
որ նուաճենք այդ ապստամբ տեղը... Ուրիմն, հե-
ռագրեցէ՛ք Մուշ և տեղեկացէ՛ք երկրորդ յարձակում
մը գործել տալ։

Վալին ու հրամանատարը միասին խմբագրեցին
հեռագիր մը, Մուշի կառավարիչին հասցէին։

Այդ հեռագրին մէջ, վալին իր ցաւը կը յայտներ
առաջին ընդհարումին ձախորդ հետեւանքին համար
և տեղեղաբար կը հրամայէր երկրորդ յարձակում
մըն ալ, որ առաջին պարտութեան սխալը յիշատակը
մոռցնել տար։ կը չեշտէր նաև կարեւոր կէտ մը.—
ողջանդամ գերի բռնել նորեկ յեղափոխականը, որ
Մուրատ անունով, արհաւիրք կը սփռէր իր բոլոր-
տիքը, այն որ Տալորիկի մէջ հիւրընկալուած, ա-
պստամբութիւնը կը վարէր այնքան ճարտարու-
թեամբ ու արիութեամբ։

ԻԲ.

Մինչդեռ Հայաստանի ներսերը՝ Համիտի հայա-
ջինջ քաղաքականութիւնը օրէ օր կը լայնցնէր ու
կը խորտակէր հոն ապրող քուրդ ցեղերու միջեւ
բացուած խրամատը, մինչդեռ Զէյթի բաշայեն բա-
նակը՝ աշիրէթներու կրօնամոլ չեխերուն առաջնոր-
դութեամբ յարձակումներ կը կազմակերպէին խաղա-
ղասէր ու պարկեշտ գիւղացիներուն դէմ, ասդին,
Եըլտըզի մէջ, Համիտի քարտուղարները, սենեկա-
պետները, ներքինապետ ու ներքինիները խուճապի
մէջ էին։

Միւչիր Զէյթի բաշայեն մէկ քանի ծածկագիր հե-
ռագիրներ հասած էին, որոնց վերծանումը վերջա-
ցած և խմբաւոր պարզուած, Սիւրէյա բաշան կը պատ-
րաստուէր մատուցանել զանոնք Հիւնքեարին։ Սա-
կայն, այդ հեռագիրներէն զատ, և թերևս առանցմէ
ա՛լ աւելի մտահոգութիւն առթող եւրոպական թըղ-
թակցութիւններէ քաղուած կարգ մը թարգմանուա-
ծի տներ ալ կային։ Ս. Քարտուղարը մօտէն ծա-
նօթ՝ իր սերտ չլախտաւոր խառնուածքին ու պար-
բերական նոպաներուն՝ կը մտածէր, կը վարանէր
այդ թղթակցութիւնները նոյնութեամբ հաղորդելու
անոր։ Եւ սակայն միւս կողմէ, կը խորհէր թէ՝ մէկ
բան չպիտի կրնար զազանի թողուլ, Եըլտըզի աշ-
խարհը լրտեսներու կաղաղ մըն էր։ Ուստի, հոգին
բերնին մէջ ու մահը՝ ճակատ առած, զգուշաւոր քայ-
լերով, կոճկուռլով, առանց չուրջը նայելու, մտպէյ-
նի կողմը կ'ուղղուէր բաւական հատ ծրար մը թեւ-
ին տակ։

Սիւրէյա դեռ ոտքը գահլիճէն ներս չի գրած,

հանդիպեցաւ Սրիճի պէյին, որ Սուլթանին քովէն կ՚վերադառնար։

— Աղէկ հանդիպեցաք, բաշա՛, ըսաւ Սիւբէյա բաշային, զարձեալ կառվե՞ր է, ձեզ կ՚ուզէ տեսնել։

— Ինչո՞ւ կառվեր է զարձեալ, ի՞րը է արդեօք իր հանդարտ վայրկեանը, չերթա՞մ ուրմէն։

— Ի՞նչ կ՚ըսէք բաշա՛, չերթա՞ք՛. ՛. ՛. չեմ գիտեր ի՛նչ եղեր է, կը պռոայ կը կանչէ, կը հայհոյէ, ա՛լ կարելի չէ խօսիլ իր առջև, ես անդամ մըն ալ չեմ կրնար իր քով վերադառնալ առանց ձեզ հետս տանելու։

Սիւբէյա երերցուց գլուխը, չէր տեսեր Սրիճի պէյ, մինակը չպիտի կրնար երթալ, ուստի համակերպեցաւ իրեն ապառող բազդին, որ ո՛վ գիտէ ի՛նչ տեսակ չանթի մը պայմուշը պիտի ըլլար իր գլխուն վրայ, իր հէ՛ք գլխուն, որ ա՛լ սկսած էր տատանիլ իր ուսերուն վրայ...։

Սրիճ ու Սիւբէյա միասին ուղղուեցան դէպի Համիտի առանձնատեղեակը։

Հիւնքեարը մեն կուգար սենեակին մէջ։

Սիւբէյա մօտեցաւ, սովորական երկրպագութենէն հետքը, սենեակը մտաւ, ծրարը մէկ ձեռքին մէջ և միւս ձեռքը՝ հորիզոնական ուղղութեան մը մէջ։

Հիւնքեարը նստաւ կեդրոնի սեղանին գլուխը, թաւշապատ թիկնաթոռին վրայ։

Սիւբէյա ոտքի վրայ, դողդոջ ձեռքերով սկսաւ բանալ թղթածրարը, որուն վրայ Հիւնքեարի աչքերը յառած էին անթարթ։

— Կարդա՛ նայինք, Սիւբէյա, ի՞նչ նոր լուր կայ ներսերէն։

— Վեհափա՛ռ Տէր, միւշիր Զէքի բաշայէն հեռագիր կայ։

— Կարդա՛ նայիմ, հրամայեց Հիւնքեարը։

— Բայց, կիկմաց Սիւբէյա, ուշադրեր հեռագիրը մը չի հասկնար։

Համիտ պռոաց իր ընդունելները, սենեակին մեծ նեղտրաը զարձեալ ամպռոտեցաւ, մօտալուտ փոթորիկի մը պայմուշը կը կարդացուէր անոր գունատ դէմքին վրայ։ Սենեակին մէջ վերսկսաւ երթալ գալ, ձեռքը ժօրուքին տանելով և ուսերը թօթուելով... յետոյ, զարձաւ ըսաւ Սիւբէյային.

Դուն կարդա՛, տոպ չէ՛... նայինք ի՞նչ է հեռագրերը...։

Սիւբէյա կարդաց հեռագիրը։ Զէքի բաշան կը դանդաղէր եւրոպական թերթերու թղթակիցներէն, որոնք Սասունի կռիւները կը թափառէին ու դէպքերը խեղաթիւրելով կը հեռագրէին արտասահման. կը խնդրէր մանաւանդ որպէսզի իրեն արտօնութիւն տայ երկրին տեղեկատուներէն գործ վառելու անպէտական թերթերու թղթակիցները, որոնք իրենց հետաքրքիր թեմաներ կը յօդուէին ամէն ծակուծուկ տղոսկիլ, պետական գաղտնիքներ կորզել նոյնիսկ ատոր, կառավարութեան պաշտօնեաներէն։ կը թախանձէր եըլըտըզէն որ հարկ եղած հրամանները արուին մայրաքաղաքին ու ծովեզերքի քաղաքներու անցագրի ուղեղամասողի պաշտօնեաներուն, որպէս զի ամէն ջանք ի գործ դնէին, կասկածելի ո՛ւէ մէկը չթողլու որ անցնէր ներսերը։ Հեռագիրը կը վերջանար գրեթէ հետևեալ տողերով.— Աշիրէթները չահեցած են. Սասունի մէջ գեռ անպատիժ կը գործէ հնչակեան նորեկ պետ մը. Մուրատ ըսուածը, որ նոյնինքը բըժշկական վարժարանի փախստական ուսանողը կը կարծուի ըլլալ։ Առաջին արիւնոտ ընդհարում մը տեղի ունեցաւ, բայց դժբազդաբար, աշիրէթներուն պարտութեամբը վերջացաւ, հակառակ Հայերուն մինչեան քիչ թիւին, մէկ հատու դէմ քանի քուրդ,

չը հաշուելով մերինները... Երկրորդ յարձակման մը հրամանը հաղորդուած է Մուշի կառավարիչին, վճռական հարուած մը տալու Սասունի ապստամբներուն...»։

Սիբէյա քաշա լայն չունչ մը քաշեց, երբ նըշմարեց թէ՝ ընթերցումը զգալի այլայլութիւն մը չի բերաւ առաջ, գոնէ դրական իմաստով։

— Այդչա՞փ է միայն, հարցուց Համիա, եթէ այ՛ս է, բա՛ն մը չէ՛, ըսել է Զէքիա անպատճ չէ՛ նաեւ...

Սիբէյա առանց պատասխանելու, նշանակալից նայուածք մը ղրկեց իր ախրոջ։

Համիա վարժուած էր կարդալու իր քարտուղարին նայուածքները. հասկցաւ թէ՝ ուրիշ ծանրակըշիռ լուրեր ունէր ան հաղորդելու, բայց թէ՝ ապահովութիւն կ'ուզեր իրմէ, ընթերցումը կարենալ անվտանգ եւ առանց անախորժ միջադէպի շարունակելու համար։

— Զը խօսի՞ս, հարցուց մեղմ ժպիտով մը, ուրիշ լուրեր չունի՞ս... սա եւրոպական մամուլին ի՞նչ նորութիւն քաղեցիր։

— Եւրոպական մամուլին մէջ, վեհափա՛ռ, այս անգամ ընդարձակ յօդուած մը կայ, որ թերեւս քիչ մը նեղութիւն պատճառէ...

— Ի՞նչ յօդուած է, ո՞ր լրագրին մէջ է։

— Լոնտոնէ՛ն է, «Ուէսթմինսթր Կազէթ»ի մէջ հրատարակուած է։

— Լա՛ւ, լա՛ւ վար դիր, յետոյ ես աչքէ կ'անցընեմ... Սիբէյա՛, աղէկ միտքս ինկաւ, սա մեր Տօքթ. Տիգրանի տեղեկագրին ի՞նչ կ'ըսես, հաւա՞նք, ընդունի՞նք թէ խեղդամահ իպալ հանելի վիշին վրայ կնոջ մահներու ճանկռտուքի հետքեր գտած ըլլայ ինքը... կը հաւատա՞ս... ի՞նչ է այս մասին կարծիքդ

— Վեհափա՛ռ Տէր, պիտի ներէք անչուշտ, եթէ ըսեմ որ այս կարգի խնդիրներու մէջ ի՞նչ կ'արժէ քարտուղարի մը կարծիքը, ասիկա մասնագէտներու կը վերաբերի, եւ կարծեմ թէ Տօքթ. Փէչեմիալճեան մայրաքաղաքի միւս բոլոր բժիշկներն ալ կը գերազանցէ իր մասնաճիւղի կարողութեամբը, մանաւանդ տեղեկագիրը պատրաստելու իր խղճամիտ եղանակով ես չեմ երբէք կարծեր թէ՝ պարզ քննութեամբ մը պատրաստած ըլլայ իր տեղեկագիրը, այսպիսի փափուկ գործի մը մէջ։

Համիա խորասուզուած, իրաւունք կուտար իր քարտուղարին, երբ սա կը գնահատէր հայ բժիշկի տագնապը։

— Ուրեմն, յարեց Համիա համոզուած չեչտով մը, չե՞նք կրնար այդ տեղեկագրի եղրակացութեան վրայ հիմնուած, քառ այնմ վարել Հարէմին մէջ բացուած քննութիւնները. այդ տեղեկագրէն պարզապէս կը հետեւի թէ՝ իպալ սպանուած է կնոջ մը ձեռքով, կնոջ մը մասը կայ այդ խորհրդաւոր ճգիրին մէջ, եւ թէ հետեւապէս, «կինը փնտռէ՛» ֆրանսացկան առածը՝ չատ աղէկ կը պատշաճի այս գործին։

— Այ՛, վեհափա՛ռ Տէր, Տօքթ. Փէչեմիալճեանի տեղեկագիրը կարելի է հիմ բռնել այս գործին քննութեան։ Ես ալ համոզուած եմ թէ՝ չատ բարձր առաքեանի վրայ գտնուող կնոջ մը կոզմէն կամ ի՛ր իսկ ձեռքով սպանուած է հէք Ալպանուհին։

Սիբէյա կը նշմարէր իր ախրոջ ներսիդին յուզուող փոթորիկը, կ'զգար թէ՝ Ան, ճգիրներով բեռնուն իր գլխուն մէջ, անսովոր բան մը կը ծեծէր. իպալի բուն մարգասպանը կը փնտռէր։

— Վեհափա՛ռ, Տօքթ. Փէչեմիալճեանին տեղեկագիրը չատ մը մութ կէտեր ալ պիտի կրնայ լուսա-

ապահանել. եթէ քննութիւնները խնամով ու խղճմտաւորէն կատարուին։

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզես...

— Ըսել պիտի ուզէի թէ՝ Հարէմին մէջ փնտռտուք ընելու է իպտալի ապահնիչը։

— Շա՛տ ապէկ, ո՞վ կը կարծէ որ եղած ըլլայ։

— կարծեմ թէ, Վնհափա՛ռ, Վալիտէ-Սուլթանը պէտք է պիտցած ըլլայ ամէն բան։

— Վալիտէ-Սուլթանը, մրմնջաց Հիւնքիարը աւելի՛ հատատուտելով իր կատիճներուն մէջ, այո՛ Սիւրէյա, իրաւո՛ւնք ունիս, այս պալանիքին բանալին անոր ձեռքին մէջ է։

Սիւրէյա վերապարձաւ յետոյ թարտուպարնիերուն քով. և Հիւնքիարը մնաց առանձին, աչքը չի հեռացընելով սեղանին վրայ դրուած թուղթէն, որ կը պարունակէր «Ուէսթմինսթր Կազէթ»ի յօդուածին թարգմանութիւնը։

ԻԳ.

Դալաթիոյ հրապարակին վրայ, կաւեայ կանոն առջև, դէպի Բարաքիօյլի կամուրջը գացող ու կամուրջէն դէպի Բէրայի կողմ անցնող հազարաւոր մարդկային ահռելի յանկարծ կանգ առած էին. հոն, այդ նեղ հրապարակին վրայ կուգային կը միային և ամբոխը տակաւ աւելցած, կը խափանէր անցքը,

Մեծ դէպք մը տեղի ունեցած էր հոն։

Ու այս Դէպքը, մայրաքաղաքին եւրոպական թաղի մը մէջ կատարուած, առնմանուած էր անուշ վար յուշամ մը առաջ բերելու ո՛չ միայն կէդրոնը, ո՛չ միայն ներսի պատառները, այլ նաև, ու մանաւանդ, եւրոպայի մէջ։

Հետզհետէ խռնող բազմութիւնը ցրուել անկարելի էր, անցնողը կը միար հոն, դէպքին վայրը։ Ոստիկան պինուարներ, հեծեալ թէ հետեւակ, դէպի հոն կը վազէին, և կը փորձէին ցրուել ամբոխը որ աւելցած ծովի մը պէս կը ատատանէր։

Անցորդները չտատած, իրարու կը հարցնէին այդ անուռոյր համախմբումին պատճառը։

— Մարդ մը զարկին, կ'ըսեր մէկը։

— Մեծ Հայ մը սպանուեցաւ, կ'ըսէր ուրիշ մը։

— Պետական մեծ անձնաւորութի՛ւն մը... կ'ըսէր երրորդ մը։

Եւ հետաքրքրութիւնը կ'աճէր երթալով։

Անհաւատի՛կ, թէ ոյն օրը ի՛նչ կը հետապրէին գործակալութիւնները —

«Ակօսը, երեքշաբթի, 10/22 Մայիս, 1894, առաւօտեան ժամը 3ի(Ը. Թ.) և 10.30ին (Ը. Թ.) միջոցները, երկու անծանօթ մարդիկ, բեռնակիր հազուստներով. Գալաթիոյ հրապարակին վրայ, հաւասար յանի մօտ, յարձակեցան Հայոց Պատրիարքարանի Գաղ. Ժողովոյ Ատենապետ ՄԱԳՍՈՒՏ ՍԻՄՈՆ ՊԷՅի վրայ. յարձակողներէն մէկը՝ գաշոյնով վերաւորեց անոր կուրծքը, իսկ միւսը՝ բեվոլվերի հարուած մը պատրեց. գնդակը պատ ապտրէն քիչ մը վեր երեք անծանօթ բեռնակիրները, երկո՛ւքն ալ երիտասարդ, ոճրախումբէն հեռքը սկսան փախչիլ, բայց բռնուեցան ու տարուեցան անմիջապէս ենթարդ։ Սիմոն պէյ գետին պառկած էր արիւնլուայ։ Անագին ամբոխ մը խռնուեցաւ դէպքին վայրը. Սուլթանը անմիջապէս իր լրտեսապետը և բազմաթիւ լրտեսներ, ոստիկաններ, կառավարական բարձրաստիճան պաշտօնատարներ փութացուց գործողութեան վայրը։

Լուրը խիստ մեծ և խոր տպաւորութիւն մը թողած է բոլոր չրջանակներուն վրայ»։

Ընդհանուր էր յուզումը մայրաքաղաքին մէջ։

Անմիջապէս զօրանոցան բանտերը, երիտասարդ սպաներ, ոստիկաններ ու լրտեսներ սպսպցին հրապարակը։

Եըլտըզի մէջ Աբդիւլ Համիտ սարսափահար, անգ մը հանդիստ չէր կրնար ընել։

Կատղած էր։

Ոստիկանութեան նախարարը կանչեց պալատ, երեսն ի վեր պառալու համար իր անճարակութիւնը։

Արքունի լրտեսապետը դողդն ու սարսափէն, ինքզինք կը պահէր, չէր համարձակիր երիտ, ա՛նը քան բարկացած էր Միւտաւորը։

Եւրոպական բոլոր կեդրոնները նոյն օրը հեռագրած էր լուրը. նախկ պատասխանէ՛ն միայն պատնի պահանջաւ դէպքը, որպէն հոն գոյութիւն ուն նեցող և հետզհետէ ծաւալող յուզումներն ու խռովութիւնները չը քաջալերելու համար։

Մայրաքաղաքին մէջ, Սիմոն պէյ Մպասուան մը վրայ մահափո՛րձ մըն էր որ կը կատարուէր, անգին, Եօղիատի արիւնահեղութեանց հետեւանքով, քանի՛ քանի Հայեր կախաղան կը հանուէին։

Եըլտըզի սարսափը կ՚աւելնար ամէն։

Սուլթանը վտանգուած կ՚զգար իր փափուկ մարմինը, և իրաւունք ալ ունէր դողալու. երէկ Հայոց Պատրիարքը, այսօր Հայոց Վարչապետը, վա՛ղն ալ ինքը...։

Մպասուա Սիմոն պէյին վրայ ի գործ դրուած ոճրագործութիւնը կը զուգադիպէին Եօղիատի կախաղանները։ Տասնըվինգ Հայեր մահուան դատապարտուած, որոնց գլխաւորը՝ ԴԱՆԻԷԼ ՄՕՐՈՒԲԸ՝ կախաղան հանուած էր արդէն, մնացեալ տասնըչորսին դատավճիռները՝ վերաքննութեան համար Պոլիս անցած ըլլալով։ Գալուստա Մօրուքը կախաղանէն դեռ վար

չառնուած, նոյն պիտիքը կախաղան հանուած գտնուած էր թաղաթի մը ֆիթիին, որուն կուրծքին վրայ փակցուած էր «ՓՈՒՆԱՊԱՐՁ ՀԱՏՈՒՑՈՒՄ» խոչոր տառերով մտամաճիթար։

Բ. Դուռը չտարած էր, ի՞նչ պիտի ընէր Հայկական Յեղափոխութիւնն դէմ, որ ամէն կողմը սրսփուած էր իր անարկիչնե՛րը...։

Հայ մարտիրոսութիւնն պատմութիւնը դրպէ մը համար՝ ամենէ՛ն աննչան կարծուած դէպք մը մեծ նչանակութիւն ունի, իսկ Մպասուա Սիմոն պէյի մահափորձը՝ պատմութիւնն մէջ ա՛չ նուազ կարեւոր դէպք մըն է, ուստի կ՚արժէ ծանրանալ անոր վրայ և չմոռնալ իր բոլոր մանրամասնութիւններովը ներկայել զայն ԵՐԼՏՐՉԻ ՍԱՄՈՒԵԼի ընթերցողներուն։

Ահա այն՝ ժամանակի հրատարակութիւնները.—

Կ. Պոլիս, 12 Մարտ, 1894

Նախորդ նամակաս խոստացած էի ձեզ գրել Մպասուա Սիմոն պէյի սպանութիւնն փորձի մասնրամասնութիւնները. ներկայիս կը գամ հաղորդելու զայն։

Մպանիչներն են Սաւիփան և Թաքուր, երկու Սկրտտացիներ (անգլիան թերթերը սխալմամբ Թաքուր պէտս գրած են)։ Նպատակ պէյը լուր առածին պէս, սպանութիւնն վայրը փութացած և հոն Մպասուաի ճակատը համբուրած է...։ Հոն խանութէ բազմութիւնն պատնառով՝ Նպատակ պէյը չափազանց դժուար է Մպասուա Սիմոն պէյին հանձարը։ Նպատակ այդ ծառայ Մպասուա Սիմոն պէյը նոյն պահուն հատուցելով՝ իր եղբօրը Սեպուհ պէյին կատկ ըրած է, որ բնաւ ապացոյցներով չը բացուի և ինքզինքը օրինակ ցոյց տուած է, թէ ինչպէս պոհ կ՚երթայ ապրին։

Մարտուսի վիճակն այնչափ ծանր չէ, հաւանօրէն կ'ազատի. թէպէտ իր ցաւերը այնչափ զինքը կը չարչարեն, որ երանի՛ թէ, ըսեր է, մէկ հարուածով զիս ողանդէին փոխանակ այսպէս չարչարելու»։

Սիմոն պէյ ուղած է, այս դէպքին վրայ, բոլոր հայ հաստատութիւններուն և հայ պաշտօնական անձանց հետ իր յարաբերութիւնները խզել։ Իր ազան, որ Ազգ. կեդր. վարժարան կը յաճախէ, տուն կանչած է և հրամայած, որ այլևս հայու վարժարան չերթայ։ Երէկ ուղած էին երկու ողանդիչներն իրեն ցոյց տալ, որպէս զի առանց նոյնութիւնը հաստատուն (թէպէտ անոնք ուրացած չէին), բայց Սիմոն պէյ չէ ուզած զանոնք տեսնել։ Նպատակ պէյը հայ լրտես մը զրկած է Մարտուսի տունը, անոր որպիսութիւնը հարցնելու. Սիմոն պէյ պէտք ընդունելուս թիւն ըրած է անոր։

Պատրիարքը՝ ողանդութեան փորձը ի Մարթիզիզ իր տան մէջ լսելով, այլայլմէ եղեր և չատ յուզուելով նուազումներ ունեցեր է...։

Մարտուսի վիրաւորուելովը Բազ. ժողովը և իրեն հետ միաւոր միւս օժանդակ ժողովները կը քաշէին ասպարէզէն։

Բազաքս վերջին ծայր յուզուած է։ Ամբողջ ասիականութիւնն ասոր վրայ է, լրտեսները ամէն կողմ կը վխտան. քանի մը ձերբակալութիւններ եղան. կառավարութիւնը երկիւղ ունի նորանոր դէպքերէ...»։

(Կացին)

*** ԴԱՏԱՎՃԻՌ ՄԱԳՍՈՒՏ ՍԻՄՈՆ ՊԷՅԸ ՎԻՐԱՒՈՐՈՂՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ՄԵՂՍԱԿԻՑՆԵՐՈՒՆ

Կ. Պոլիս, 23 Մայիս, 1893

Դադարեալ Բազ. ժողովի առնուազն և ազդային նշանաւոր դատճան Սիմոն պէյ Մարտուսը վի-

րաւորող Սեբաստացի Սահիանի և Թագւորի և իրենց մեղսակից համարուող Սեբաստացի Համբարձումի և կ. Պոլսոյ կաթոլիկ Բազէցի ոսկերիչ Սահիանի հրապարակային դատավարութիւնը սկսաւ Մայիս 18ի չորեքշաբթի օրը և վերջացաւ հինգշաբթի 19 Մայիս։

Հարցաքննութիւնը չատ կանուխ սկսաւ որպէս զի ժողովուրդը ներկայ չի գտնուի. այսու ամենայնիւ, դատարանը լի էր ունկնդիրներու լի բազմութեամբ։ Դատավարութիւնը, որուն ատկէ գատ ամէն անուն կրնայ տրուիլ, տեղաճեպով և առանց օրէնքի տրամադրութեանց յարգուելուն վերջանալով, դատաւորք հակիրճ խորհրդակցութիւն մը կատարեցին, որմէ յետոյ նախագահը կարդաց դատավճիռը։ Սոյն դատավճռին համեմատ, Սեբաստացի Սահիան և Թագւոր դատապարտուեցան հարիւր մէկ տարուան բերդարգելութեան։ Ամբաստանեալ Հնչակեաններէ ընթացքը գեղեցիկ էր, պատասխաններնին հակիրճ ու համարձակ։

Օրէնքը երբէք չի տրամադրեր այսչափ խիստ պատիժներ, գործուած յանցանքին համար, զի Մարտուսի մահուան վտանգն անցուցած է, և մեղսակից համարուածներուն մեղսակցութիւնը վերջնապէս չէ հաստատուած։ Բայց կառավարութիւնը գիտմամբ խիստ միջոցներ կը տնօրինէ, որպէսզի Հնչակեան յեղափոխականներն ահաբեկէ։ Պարա՛պ աշխատութիւն և ցիմա՛ր յոյս։ Թող գիտնայ ուրեմն թուրք պատչըպօղուք կառավարութիւնը թէ՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը գիշատչական եօթնագլխեան վիշապին կը նմանի, երբ մէկ գլուխն կտրես, տեղն եօթը հատ կը բուսնի...։

Մարտուս Սիմոն պէյի ողանդութեան փորձը, կրկին ապացուցեց Հնչակեան կուս. օրութիւնը...

ԻԲ.

Կացաւթիւնը հետզհետէ կը ծանրանար մայրաքաղաքին մէջ։ Մատուռա Սիմոն պէտ մ՛ել չէր համաձակիր գալ իր ապարանքէն։ Աչքգիան Պատրիարքը Մաքրի պիւղի մէջ փակուած, ամէն օր բռնադատական պրոթիւններ կ՛առնէր Հնչակեաններէն։ Քաղաքական ժողովին անդամները նոյնպէս անապահով մնացած, ամէն երթալ ժողովի կրօն. ժողովի անդամները նոյնպէս։ Ամբողջ նկեղեցասէրն մէջ պատրաստ էր Աչքգիան Պատրիարքի անուան յիշատակութիւնը պատարագի միջոցին։

Մեծ կոմէ, մերձաւոր ու հեռաւոր պատճառներէն հասած նամակները, անձնագրերը, բազմութիւնը կը պիտէին Պատրիարքարանի պիւրոներու սեղանները վրայ, յետոյ մուտքի տոմսակը նեւռուելու համար։ Այս պատճառական թղթակցութիւնները առանց բացատրութեան, վերջին արիւնհեղութիւններու, հաւատքական ձերբակալութիւններու, անհետացած հալածանքներու, պատուի բռնաբարութիւնու, խուճապին յարձակումներու, սպառի, թալանի, բռնագրաւումներու ազնիւ մանրամասնութիւնները կը պարունակէին ամէնքն ալ վատերակատ ապրիլէ։

Գում-Գափուի Պատրիարքարանին երկու վազելի սիւները, Բարթող Թէլեան և կարապետ Եսայեան էֆէնտիները այդ օրերը մեծ ապտնապի մը մէջ էին. այդքան ոտուար թղթածրարներու մէջէն գտնել պէտք էր կարեւորները... բայց ո՞րը կարեւոր չէր. ամէնքն ալ հայ մարտիրոսութեան գանազան դրուագները կը ներկայացնէին...։

Սակայն ո՞վ պիտի աչքէ անցընէր, ո՞վ պիտի կարդի դնէր գանոնք. ո՛չ պատրիարք կար, ոչ վար-

չապետ, ո՛չ կրօնական ժողով կար, ո՛չ ալ քաղաքական ժողով։ Իսկ Ազգ. Երեսփոխանական ժողովին պատրանական խօսած էր արդէն Խրէն Աչքգեան պատրիարքը...։

Միայն երկու պիւտաքեանները, յարութեանեան Թէլեանն ու Խաչատուրեանը կը մնային Պատրիարքարանի մէջ՝ ուրիշ գանի մը փոքր գրագիրներով, որոնցմէ մէկը Խորիւզին, ամէն օր Մաքրի պիւղ կ՛երթար կոպար, Աչքգեան Պատրիարքին փոխ, կատարելու պարտեզու համար։ Գուրսի գործ կը թողուէր, բարապաններու խիստ հսկողութեան ատակ, անձանօթ մը ներս չը թողուելու համար...։

Փողոցին երկու ծայրերը, ինչպէս նաև Մայր-Եկեղեցիին դուրսի պատը, լրտեսներու խումբ մը կը ալքատար միշտ, որ պիչերները մանուանդ, անընդհատ պտըտնէութիւն մը կը ցուցնէր, փոքրիկ արձարանի ներսէն մէջ նայող թաղթի խազալով... մինչեւ առաւոտ նարկիլէ քաշելով, և ամէն վայրկեան անմիջապէս հայ մը ձերբակալել տալով։ Այդ փողոցը կարծես թէ անիծուած ըլլար Աչքգեանի ոճրափարձէն և յետոյ, Մատուռա Սիմոն պէտ վիրաւորուելէն ի վեր. ո՛չ ոք կը յանդգնէր անցնիլ այդ կողմերէն։ Այդ փողոցը տեսակ մը կիրճ էր, թաղ՛րդ մը, ուր ինկողը կը մնար, ուր մեռնողը՝ ո՛չ էր կրնար ինքզինք գուրս հանել. լրտեսներուն ճանկին մէջ կը բռնուէր...։

Հետեւաբար, Պատրիարքարանին չորս կողմը, փակ բոլոր, բնակարանները, պրացի խանութները, ամէնքն ալ կատածելի նկատուած, հետզհետէ կ՛աղմայանար այդ թաղը։ Գում-Գափուի Հայերը՝ ստիպուելու Գուրսը միշտ քաղ պահելու, կերդնուած Բանաք չէն գնելու համար միայն գուրսի հասցուցած այդ տարաբաղդ ընտանիքները, իրենք զիրենք լրտեսներու աչքէն հեռու պահելու համար, կը ձգ-

գէին իրենց բնակարանը՝ առանց զգալի ընելու, և մէկիկ մէկիկ կը քաշուէին ուրիշ թաղերու մէջ, իրենց ազգականներուն առուները, վաճառի գիւղերը կամ արուարձանները։ Այս կերպով Գում-Գարուն գրեթէ կը պարպուէր իր հայ բնակիչներէն և Մայր Եկեղեցին կը մնար միայն իր քահանաներով ու քանի մը վարպետներով, որոնք կիրակի օրերը բուռ պէս կը կուգակային, իրենք իրենց ազօթելով ու պատարագելով։

Պատրիարքարանէն ներս ամայութիւն մը. միայն Դիւանապետը կ'ապրէր հոն. երկու դիւանապետները միայն չէին կրնար բաժնուիլ իրենց ախոռներէն, չէին կրնար թողուլ իրենց հօրը տունը. իրենց օճա՛խը...։

Պապիւզլի գրպիրը, որ ամէն օր Մաքրի գիւղ կ'երթեւեկէր Աչըգեան Պատրիարքին տանիլ հաղորդելու համար Բ, Գուռնէն հատած պաշտօնական զրոյթիւններըը, կամ Եըլտըզի հրամաններըը, և անկէ առնելու համար պատասխանը, նոյն օրը կը վերադառնար Մաքրի գիւղէն՝ կարեւոր նամակներով, որոնք պիտի յանձնուէին դիւանապետ Թէլեան Էֆէնտիին։ Կարապետ էֆէնտին, որ թղթածրարներու դէղին վրայ ինկած կարեւորները կը զատէր, գլուխը վեր առաւ և քիթին վրայ թափող ամիրայական ակնոցին տակէն նայեցաւ, իր մաւ ընդունելութեան տակ պլպլացող զոյգ մը խոշոր աչքերովը։

— Ի՞նչ ըսաւ Սրբազանը, Գառնի՛կ էֆէնտի, հարցուց Բարթող էֆէնտին՝ Պապիւզլի գրպիրին, որ նամակներու ծրարը կը պնդէր սեղանին վրայ։

— Սրբազան Պատրիարքը բա՛ն մը չըսաւ ինծի, միայն այս նամակը առաւ ձեզի յանձնուելու համար։

Ու ճաքէթի ներսի գրպանին մէջէն նամակ մը հանելով, երկնցուց զայն Բարթող էֆէնտիին։

Դիւանապետը մէկ չռնչով լափեց զայն, մինչդեռ կարապետ էֆէնտին անդադար կ'ապահէր որ բերանը բանար Թէլեան էֆէնտին։

— Բաչառուրեան էֆէնտի, ըսաւ Թէլեան, նամակը կարապետ էֆէնտիին երկնցնելով, առէ՛ք կարդացէ՛ք, ա՛լ յայտնի եղաւ, վերջնական է, անդառնալի՛ է հրաժարականը։

Թուբլերէնի դիւանապետը անգամ մըն ալ չըսաւ իր ակնոցը, աջ ձեռքին մէջ առաւ նամակը, ձախը ծունկին վրայ ձգած անչարժ, և սկսաւ քալել. յետոյ բացագանչեց.

— Մի՛ հաւատաք, մի՛ հաւատաք, վերջնական չէ՛, պատճառաբանեա՛լ է հրաժարականը, Բարթո՛ղ էֆէնտի։

— Ի՞նչպէս... ո՞ր կէտէն կը հասկցուի թէ վերջնական չէ հրաժարականը։

— Անա՛, անա՛. դիտեցէ՛ք, յարեց Պաչառուրեան, մատը տպի մը պրած։

Թէլեան էֆէնտին ձեռքէն առաւ նամակը և ուշադրութեամբ կարդաց. յետոյ, երերցնելով գլուխը.

— Իրաւո՛ունք ունիք, իրաւո՛ունք, ես չէի նըշմարած, թէական՛ է, թէական՛...։

— Է՛, յարեց կարապետ էֆէնտի, ըսել է թէ պաւեչառախապը դեռ չա՛ռ պիտի առնէ։

— Այո՛, դեռ չա՛ռ պիտի առնէ այս հրաժարականի գործո՛ղը...։

Ու գայրացած, շրմունքին երկու եզերքները պինդ մը միացուցած, շարունակ երերցնելով գլուխը և թօթուելով ուսերը, տեղը նստաւ։

Պաչառուրեան թղթածրարներուն վրայ ծռած, կը շարունակէր իր գործը. մէկիկ մէկիկ կը զատէր ու մէկդի կը դնէր անոնց մէջէն կարեւորները, որոնք նոյն շրջանին թղթակիրով հասած էին պատրիարքարանը։

առնելէն. կը մնար գանգը թուազրել և մատնաւոր տեղերէն մը մէջ անցընել, յետոյ պատրաստել անոնց ամփոփոցը, որուն պատրաստութիւնը երկար ժամանակի կը կարօտէր։

Թէլեան էֆէնտին առաւ բոլոր այդ գաղտնի կարդերը, մէկիկ մէկիկ թուազրել ու անցընել արձանագրութեան մէջ, թուականով, անդամը, թուաձեռագրութեան տեսակ, քաշուելիքա մէկ կողմ ու սկսաւ համառօտակի ամփոփել իւրաքանչիւր պրոֆիւն մէկ քանի տպերու մէջ։

Իսկ Երլոզլի Դեւը, հայհոյած սխտոյ վարակած, գալ ու գացած չէր տար իր արիւնոտ դահճութիւններուն։ Մարդկային գանկերու վրայ հանդիպած իր գործն վրայ վհատութենէն բռնուած, Հարիւրմին մէջ գործուած էնթրիկներէն ու սճիրներէն զզուացած, իր դահլիճներուն, իր արտաքին բանտապահ ուրիւնութենէն ալ ձանձրացած, օրէ օր կը զարգանար եղեռնագործութեան պատիւ բակութեան մէջ, հարուածահարութենէ ու բարբարոսութենէ ներքնացած նորաձեւութիւնները մտցնելով իր լայնածաւալ կայսրութեանը մէջ, ժամ առաջ գլուխ հանել ու իրագործելու համար իր մեծ երազը — Հայ Ցեղին Բնաջնջումը։

Այս մտածումներէն չարչարուած, իր առանձնատեղեակ միացութիւնը կը վրդովէր իր մոլար քայլերով, երբ պրէն քալելու չշուկ մը լսուեցաւ։

Արիֆ պէյ կը սլքատար դահլիճին մէջ. Հիւանդութիւնը մոռցաւ անոր, և

— ի՞նչ կայ, Արի՛ֆ պէյ, հարցուց։

— ի՞նչ պիտի ըլլայ, վեհափա՛ռ Տէր, Հայոց պատրիարք Խոսէն էֆէնտին գալը կ'ուզէ... ի՞նչ հրաման կ'ընէք։

— Գնա՛ ըսէ իրեն թէ՝ Հիւանդութիւնը վերջացէց ընդունելու իր հրաժարականը, զինք պատասխանատու գործիչներուն ձեռքէն։ այսպէ՛ս ըսէ իրեն։

— Ուրի՞շ, վեհափա՛ռ, խղճ ըսած՞ թէ մեկնի։

— ի՞նչ պիտի ըսած, ա՛լ ի՞նչ կ'ուզէ։

— կարծեմ թէ... պատրիարքութենէ քաշուելէ ի վեր չա՛տ...

— Հասկցա՛յ, հասկցա՛յ, ընդմիջեց Համիտ, հանրին ոսկի ալ պիտի չնորհենք անձնական պրպանէս, այսպէ՛ս ըսէ իրեն։

ԻԶ.

Աչըգեան պատրիարքին հրաժարականը վերջնականապէս ընդունուած էր և Սուլթանը անզգաստի ընտրութիւնը հրամայած էր, բայց Սպղ. կեդրոնական վարչութիւն կոչուած մարմինը՝ յեղափոխականներուն բուռն ընդդիմութեան հանդիպելով, չէր համարձակած նիստ գումարել ու կատարել այդ ազօրինաւոր ընտրութիւնը։

Պատրիարքարանը տակաւին անիշխանութեան մէջ, պատուհներէն ամէն օր հատած բազուքի տեղեկագիրները, ծրարներով կը ճնշային հոն չաքաֆնեներով և յետոյ կը տրուէին լէթեան գետ հոսանքին։

Ջերբակալութիւնը կայն միշտ։ Մատուռա Սիմոն պէյին ու Աչըգեան պատրիարքին վրայ իր գործ դրած ոստիկանութեան երկու փորձերուն իրը հեղինակած ներ կամ մեղսակիցներ ամբաստանուած չատ մը հայեր տակաւին կեդր. Բանտին մէջ կ'ոտքէին իրենց վճիռին. ատոնց դատավարութիւնը դեռ չէր վերջացած...։

Այդ օրերը, մայրաքաղաքի կարեւոր թերթերը կ'իմացնէին թէ Ռուս նշանաւոր նիհիլիստներէն Շմաւոն կեղծ անունով ուսանող մը, ձերբակալուած բերուած է մայրաքաղաք և յանձնուած ռուսական մեծ դեսպանին։ Այս անիշխանական օտարանպատակ երիտասարդը՝ մայրաքաղաք եկած էր Ցերանոպէն, Հայոց Պատրիարքարանին մէջ, 1890ի Յունիսին տեղի ունեցած Տխուր Դէպքէն մէկ չաբաթ առաջ և Դէպքէն հաքը՝ անցայտ եղած էր։ Անատօլուի մէջ, Սամսոնի, Մարզուանի, Ամասիոյ, Թօքաթի, Սեբաստիոյ Հայերը՝ Վեհ. Սուլթանի կառավարութեան դէմ ապստամբութեան դրդելէ և խռովարարական նպատակի արարքներուն մէջ գտնուելէ հաքը՝ գացած էր Խարբերդի կառավարութիւնը սակն ու վրայ բնակուելու։ Ներկայ նիհիլիստը՝ Ալարկիերի Հայոց վարժարանին մէջ վարժապետութեամբ պարապելով, ժողովուրդը յեղափոխութեան մղած էր, ապստամբական հրամաններ կազմելով, ապրուստի թղթատարին վրայ յարձակումներ գործել, կարաւաններ կողոպտել, խաղաղ բնակչութիւնները կեղեքել վերջապէս երկրին անկարգութիւնը խանգարող ամէն կարգի վարպետութիւններ գործադրել կատար իր ծրագիրները։ Այս վտանգաւոր անիշխանականը, քանի մը անգամներ ոստիկանութեան ձեռք ինկած և յաջողած էր փախչիլ։ Բայց այս անգամ, Վեհ. Սուլթանին չնորհիւ և Նորին բարեխնամ կառավարութեան ձեռք առած միջոցներով, վերջնականապէս ձերբակալուած էր։ Իր հարցաքննութիւնը տեղի պիտի ունենայ ռուսական դեսպանատան մէջ, ուր բանտարկուած պիտի մնայ...։

Ո՞վ էր այս անիշխանականը?։

Կովկասի ծնունդ, բարեկեցիկ ընտանիքի մը զաւակ, ի ծնէ յեղափոխական, իր քնաւորութեան նախա-

կրթարանին մէջ ազգային գաղափարական ըմբռնումներով ոգեորուիլէ ետքը, ռուսական միջնակարգ վարժարանէ մը չրջանաւարտ, կը մեկնի Բարիզ, ուր կը հետեւի ընկերային գիտութիւններու (Սիանս Սօսիալ)։ Հոն կը ծանօթանայ ընկերվարական վարդապետներու մեծ վարդապետներուն, որոնք այդ հայ երիտասարդին մէջ ապագայ յանդուգն յեղափոխական կը տեսնեն։

Երբ համիտեան բռնապետութիւնը կը ծանրանայ մանաւանդ հայ ցեղին վրայ, երբ Թուրքիան փառ գժոխքի մը կը վերածուի, ռուսահայ ուսանողը կ'ուզէ ինքզինք նետ զգալ արիւնի մէջ, կը մտադրէ խոզուլ համալսարանի տեմը, կ'ուխտէ ինքզինք նուիրել ՍՈՂՈՄ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ։

Այդ խուռնականէն կը պայթի կարնոյ ծանօթ դէպքը, որուն պիտի յաջորդէր Գում-Գափուի Յոյցը։ Ռուսահայ ուսանողը կը նետուի Թուրքիոյ մայրաքաղաքը։ Հնչակեան Մասնաճիւղը կազմուած կը գտնէ հոս, ինքը որ՝ նոյն կուսակցութեան հիմնադիրներէն էր։

Անո՛ր այս յեղափոխականն է որ 1893ի Հոկտեմբերի սկիզբները Մարզուանի մէջ կը ձերբակալուի վերջին անգամուան համար, և այդ քաղաքէն, իբրև ռուսահպատակ կը փոխադրուի Պոլիս և կը յանձնուի ռուսական մեծ դեսպանին, կը տեսնուէր մայրաքաղաքի կարեւոր թերթերու մէջ երեւցած պաշտօնական զեկոյցէն։

Ռուսական դեսպանը ինք անձամբ կատարելէ ետքը նախնական հարցաքննութիւնները, խիստ հսկողութեան տակ կը ղրկէ զայն Բեթրոպուրկ, ուր պետական բանտը կը պրսի իրեն անիշխանական։

Անտաւաիկ Մարզուանի հարցաքննիչ գատաւորին առջեւ ընկերը Շմաւոնի տուած հարցաքննութեան մանրամասնութիւնները։

— Ի՞նչ է ձեր անունը։

Շմաւոն։

— Ա՞յդ է ձեր բուն անունը։

— Այո՛։

— Ձեր մականո՞ւնը։

— Մականուն չունիմ։

— Առնակ բան կ'ըլլա՞ր, ո՞ւր տեսեր էք առանց մականունի մարդ։

— Անտառի մէջ, մականուն չունիմ։

— Շա՛տ լաւ, ո՞ւր է ձեր ծննդավայրը։

— Կոմիա՛ս։

— Ի՞նչ ազգէ էք։

— Հա՛յ եմ։

— Հի՞ն, կամ նո՞ր, թէ բողոքական։

— Ես հայ եմ, ա՛յ կամ նոր եմ. ա՛յ ալ բողոքական, ճշմարիտ հայ մըն եմ։

— Ձեր կրօ՞նը։

— Հզօիս ապաւինիլը։

— Ի՞նչ էք գաւանանքով։

Ընկերվարական եմ։

— Ընկերվարակա՞ն... ի՞նչ ըսել է։

— Դիտաւորութիւն մըն է, որ հոս կարելի չէ ըմբռնելի ձեւով. այդ դիտաւորութիւնը տակաւին պէտք է, մէկ երկու բառով չեմ կրնար ձեզի բացատրել։

— Շա՛տ լաւ, ձեզի թող ձգեմ այդ դիտաւորութիւնը, ըսէ՛ք հիմա, ուրկէ՞ եկած էք այս կողմերը։

— Ես պարզ ուսանող մըն էի Բարիզ, համալսարանը կը յաճախէի, ընկերային դիտաւորութիւններու կը հետեւէի, երբ լսեցի այս մասերուն մէջ ապրող իմ ցեղիս զաւակներուն չարչարանքները... անմիջապէս Բարիզէն ելայ, Մարսիլիոյ ճամբով Պոլիս եկայ։

— Պոլիս ո՞րքան մնացիք։

— Կարճ միջոց մը, մինչեւ որ յայտնեցայ ծանօթ

L. MARKARIAN
CHEMISERIE
40, Rue Soliman Pacha

Թանալ հոն ափրազ կարպերուն, ի՞նչ կ'ըսեմ, անկարպուտիւններո՛ւն։

— Յետո՞յ։

— Յետոյ մեկնեցայ Փոքր-Հայք։

— Ո՞ւր է Փոքր-Հայքը։

— Ձեր լեզուով Անատոլի կը կոչուի։

— Հա՛, ըսել է թէ Անատոլու եկաք։

— Այո՛, Սամսոն եկայ։

— Որո՞ց հետ ծանօթացաք։

— Եւ ո՛չ մէկու. արդէն երկայն ժամանակ մը չի մնացի հոն։

— Յետոյ ո՞ւր գացիք։

— Մարզուան։

— Ըսել է թէ՝ ուրիշ անգամ մըն ալ հանդիպած էք այս կոզմերը։

— Անշո՛ւշտ, բայց մէկ օր միայն կեցած եմ, յետոյ Սամսոնի՝ և առէք Սեբաստիա գացեր, յետոյ Խարբերդի ճամբով Արաբկիր։

— Ի՞նչ ընելու։

— կարծեմ թէ հարկ չկայ կրկնելու, ես ձեզի ըսի թէ ընկերվարական մըն եմ։

— Բայց չըսիք թէ ի՛նչ պաշտօնով կը պտըտէիք այս կողմերը։

— Շա՛տ լաւ. հասկնա՞լ կ'ուզէք, պատմեմ ձեզի։ Ես Հնչակեան Սոց. Յեղ. Կուսակցութեան պատգամաւորներէն մէկն եմ. Թուսականէս մօտաւոր բաղէս երեք ու կէս տարի առաջ, Անատոլի եկած եմ նոյն կուսակցութեան գաղափարները տարածելու համար Թուրքիոյ մէջ։

— Զարմանալի՛ բան, գուք ուուս, ի՞նչ գործ ունիք Թուրքիոյ մէջ։

— Մոռցա՞ք, չըսի՞ ձեզի թէ իմ ցեղիս զաւակ-

ներքան առաջադրանքները դիս բերին ձգելին այս կազմերը. սակայն, ուրիշ ճիշդը խօսի՛մ, միայն Հաւ յերը չեն առաջադրները, Թուրքե՛րն ալ կը կեղեքուին, անո՛նք ալ հաւատարակէս զրկուածներ են՝ կառավարութեան անխիղճ, ագահ պաշտօնեաներուն կողմէն։

— Զգո՞յշ, կը նախատեք կառավարութիւնը։

— Ո՞ր կառավարութիւնը.

— Վեհափառ Սուլթանին...

— Զարմը կ'անցընէք, միւսի՛ւ։

— Ես չարմը չեմ անցըներ ճշմարտութիւնը կը յայտարարեմ...։

— Է՛, չարուհակեցէ՛ք, յետո՞յ։

— Թուականէս գրեթէ երկու տարի առաջ, անգամ մը Տէրսիմի կազմերը բռնուեցայ, Մամիւրէթիւլ-Ազիզ բերուեցայ և հարցաքննուեցայ։ Այն առանց հարցաքննութեան, մէջ ծածկեցի այս կազմերը թաքնելուս նպատակը. չըսի թէ յեղափոխական քաղցէի պաշտօնով եկած էի այս կողմերը։

— Հիմո՞ւ ալ չպիտի ըսէք...

— Ո՛չ, ալ հարկ չկայ ծածկելու. պիտի խոստովանիմ ամէն բան։ Ահա հոս, ձեր առջև կը յայտարարեմ, ինչպես առաջին, նոյնպես երկրորդ անգամ, միեւնոյն նպատակով եկած էի Թուրքիա, յեղափոխութիւնը քարոզելու...

— Ազէ՛կ, ազէ՛կ, Արաբկիրի մէջ կարծեմ թէ քանի՞ան ժամանակ մնացիք էք, այնպէս չէ՞։

— Արաբկիրի Հայոց կեդր. վարժարանին ուսուցիչները մէկիկ մէկիկ հրաժարելով՝ հեռացած էին. հայ հասարակութիւնը զի՛ս հրաւիրեց այն տարին անդամութեան պաշտօնը առանձնելու, ես ալ ընդունեցի այդ հրաւէրը։

— Ե՛ւ եղաք վարժարանին անօրէ՞նը։

— Այո՛, ինն ամիս կեցայ հոն, և այդ պաշտօնը վարեցի։

— Ինչո՞ւ ձգեցիք յետոյ, ինչո՞ւ չը շարունակեցիք այդ պաշտօնը։

— Խարբերդի կուսակալը կողմնակի կերպով հրաւիրեց զիս քաղաքին պիտ քաղաքել հեռանալ իր նահանգին սահմանները։

— Ո՞վ էր կուսակալը։

— Նախընտի պէտ, ազատամիտ քաղաք մը, որ միակ բացառութիւնը կը կազմէ ձեր բռնապետական կառավարութեան մէջ։

— կուսակալին հրաւիրին հետեւութիւն տուի՞ք, հեռացա՞ք Արաբկիրէն։

— Այո՛, Արաբկիրէն մեկնեցայ, կուսակալին հրաւիրը կատարելու համար. Տէրսիմի ճամբան բռնած նպատակ սահմանները գաղտ երթալու. բայց նպատակ նահանգին սահմանները գաղտ երթալով՝ Մամիւրէթիւլ-Ազիզի կեդրոնը բերուեցայ, Խարբերդ, ուր երկուք ուրիշ ամիս բռնատարուած մնալէ ետքը, ոստիկան ու կէս ամիս բռնատարուած մնալէ ետքը, ոստիկանապետին և ուրիշ պաշտօնեաներու հակողութեան տակ ճամբայ դրուեցայ դէպի Պոլիս։

— Ըսել է թէ՝ ուրիշ անգամ ալ գացեր էք Պոլիս։

— Ո՛չ, Խարբերդէն մինչև Սամսոն անվտանգ բերուեցայ, բայց հոն, զիս Պոլիս ուղարկելու պաշտօն ունեցող ոստիկանապետին և ընկերակիցներուն ուշ չալուբջ? հակողութեան չնարհիւ, յաջողեցայ փախչիլ։

— Ի՞նչպէս յաջողեցաք փախչիլ։

— Ըսե՞մ, ամբողջ յաջողութիւնս կը պարտիմ ձեր կատարած կառավարութեան ճարպիկ պաշտօնեաներուն։

Հարցաքննիչ դատաւորը կարմրեցաւ։

— Ո՞ւր փախաք Սամսոնէն։

— Դարձեալ Անատոլի։

— Ո՞րչափ ժամանակ մնացիք։

— Հինգ վեց ամիս ալ մնացի այն կազմերը, ինչ որ Ամէնք անցայ, պահականած կուսակցութեանս կեդրոնը։

— Բայց այսօր հոս կը գտնուիք, Ամէնքէ՞ն վերադարձած էիք։

— Այո՛, դարձեալ Անատոլի վերադարձայ, նոր հրահանգներով, և այս անգամ բռնուելայ։

— Լա՛ւ... բայց դուք չը բացատրեցիք թէ ի՛նչ է ընկերվարականութիւնը։

— Ընկերվարականութիւնը, պիտի ըսեմ մը է, և ինչպէս ըսի, անկարելի է որ ձենէ ըմբռնուի։

— Ինչո՞ւ...

— Որովհետեւ, գպրոցներուն մէջ աւանդուած միւս առարկաներուն չի նմանիր,

— Հոպ չէ՛, միւսի՛ւ, դուք բացատրեցէ՛ք, թէ ըհաս կը հասկնամ։

— Շա՛տ լաւ, բացատրեմ.— Ընկերվարականութիւնը պիտութիւն մըն է, որ Գրամագլխատէր աշխատաւորութիւնները կ'ապացուցանէ Աչխատանքին հանդէպ, և կ'ելրակացնէ թէ՝ օր մը չէ օր մը, պիտի տապալին արդի կարգերը, տեղի տալու համար ընկերվարական կազմակերպութիւնի մը, ուր պիտի տիրեն կատարեալ ազատութիւն ու հաւասարութիւն, թէ՛ քաղաքական թէ՛ անհատական։

Հարցաքննիչ գատաւորը, որ միայն կաշառքի լեզուն կը հասկնար, չատ կը նեղուէր Շմաւոնի քարոզած վարդապետութենէն. ուստի, փոխելով նիւթը, ըսաւ.

— Մեր երկիրը չունի՞ միթէ իր օրէնքը։

— Ճիշդ է, առանց օրէնքի ապրող ազգ մը չկայ, վայրենիներէն զատ, որոնք ազգութիւն ալ չեն կազմեր։

— Ուրի՞ն

— Ճաւալին այն է որ՝ նախ Օսմանեան օրէնքները չեն համապատասխաներ ժամանակի պահանջներուն. երկրորդ, կառավարութիւնն պաշտօնեաները գոնէ չեն հակացած գոյութիւն ունեցող օրէնքներուն խնամքը. երրորդ, ամէն նոյնիսկ հասկըցած ալ ըլլան, չեն ուզած գործադրել։

Հարցաքննիչը լուռ մտիկ կ'ընէր. Շմաւոն չարունակեց ասիւնով.

— Միա՞ւ կը խօսիմ. ամէն չէք հաւատար խօսքերուս, մտէ՛ք անգամ մը ժողովրդական ազքատ, հալածուած գաւակարգի խաւերուն մէջ, և պիտի տեսնէք թէ՝ ընդհանուր է գժգոհութիւնը՝ արդի տնորէն կարգերուն դէմ։

— Ագէ՛կ, ագէ՛կ, հասկցանք միւսի՛ւ, ամիսներ բաւ չի լինիար ձեր քարոզը. հիմա ձեզի ուրիշ բան մը պիտի հարցնեմ. Ամէ՛նք է ձեր կուսակցութեան կեդրոնը, այնպէս չէ՞. կրնա՞ք անուններըը տալ ձեր ընկերներուն։

— Ձեմ հասկնար, ի՞նչ օգուտ կրնայ ունենալ ձեր կառավարութիւնը՝ Ամէնքի մէջ արձակ համարձակ պարտող յեղափոխականներուն անուններըը լըսելով. այդ անուններըը ձեռք ձգելու համար անպատճառ իմ օժանդակութի՞ւնս կը կարօտիք։

— Միւսի՛ւ Շմաւոն, որո՞նք են ձեր մեծերը։

— Ընկերվարութեան հռչակաւոր անդամներն են Գերմանիոյ մէջ՝ Պէպել, Լիպկնեխտ, Զինկեր, Լէյն, Ֆրանսայի մէջ՝ Ժիւլ կէտ, Լաֆարդ, Ժօռէս, իսկ Ռուսիոյ մէջ՝ Լավրով, Բլեխանով։

Շմաւոնի ձերբակալութիւնը՝ իսրատէս յուզած էր յեղափոխականները, որոնք առաջին զայրացած էին մանաւանդ ռուսական մեծ դեսպան Մ. Նէլիւօֆի դէմ, որ Սուլթանին հաճելի ըլլալու համար, խիստ

— Ո՞րչափ ժամանակ մնացիք։

— Հինգ վեց ամիս ալ մնացի այն կոզմերը, յետոյ Ամէնք անցայ, պատկանած կուսակցութեանս կեդրոնը։

— Բայց այսօր հոս կը գտնուիք, Ամէնքէ՞ն վերադարձած էիք։

— Այո՛, դարձեալ Անատոլի վերադարձայ, նոր հրահանգներով, և այս անգամ բռնուելոյս։

— Լա՛ւ... բայց դուք չը բացատրեցիք թէ ի՛նչ է ընկերվարականութիւնը։

— Ընկերվարականութիւնը, պիտի ըսեմ մըն է, և ինչպէս ըսի, անկարելի է որ ձենէ ըմբռնուի։

— Ինչո՞ւ...

— Որովհետև, գաղտնութեան մէջ աւանդուած միւս առարկաներուն չի նմանիր,

— Հոգ չէ՛, միւսի՛ւ, դուք բացատրեցէ՛ք, թէ ըսա կը հասկնամ։

— Շա՛տ լաւ, բացատրեմ.— Ընկերվարականութիւնը գիտութիւն մըն է, որ Գրամատլխուն ապրուստի հարցերը կ'ապացուցանէ Աշխատաւորին հանդէպ, և կ'ելրակացնէ թէ՝ օր մը չէ օր մը, պիտի տապալին արդի կարգերը, տեղի տալու համար ընկերվարական կազմակերպութեան մը, ուր պիտի տիրեն կատարեալ ազատութիւն ու հաւասարութիւն, թէ՛ քաղաքական թէ՛ տնտեսական։

Հարցաքննիչ գատաւորը, որ միայն կաշառքի լեզուն կը հասկնար, չատ կը նեղուէր Շմաւոնի քաղաքական վարդապետութենէն. ուստի, փսխելով նիւթը, ըսաւ.

— Մեր երկիրը չունի՞ միթէ իր օրէնքը։

— Ճիշդ է, սակայն օրէնքի ապրող ազգ մը չկայ, վայրենիներէն զատ, որոնք ազգութիւն ալ չեն կազմեր։

— Ուրի՞ն

— Ցաւալին այն է որ՝ նախ Օսմանեան օրէնքները չեն համապատասխաներ ժամանակի պահանջումներուն. երկրորդ, կառավարութեան պաշտօնեաները գոնէ չեն հասկցած գոյութիւն ունեցող օրէնքներուն խմաստը. երրորդ, եթէ նոյնիսկ հասկըցա՛ծ ալ ըլլան, չեն ուզած գործադրել։

Հարցաքննիչը լուռ մտիկ կ'ընէր. Շմաւոն չդադրեցաւ ըսելէ.

— Սխա՞լ կը խօսիմ. եթէ չէք հաւատար խօսքերուս, մտէ՛ք անգամ մը ժողովրդական ազքատ, հալածուած գաւառացրի խաւերուն մէջ, և պիտի տեսնէք թէ՝ ընդհանուր է դժգոհութիւնը՝ արդի օրինաբար կարգերուն դէմ։

— Ազէ՛կ, ազէ՛կ, հասկցանք միւսի՛ւ, ամիսներով չի լմնար ձեր քարոզը. հիմա ձեզի ուրիշ բան մը պիտի հարցնեմ. Ամէ՛նք է ձեր կուսակցութեան կեդրոնը, այնպէս չէ՞. կրնա՞ք անուններըը տալ ձեր ընկերներուն։

— Ինչ հասկնար, ի՞նչ օգուտ կրնայ ունենալ ձեր կառավարութիւնը՝ Ամէնքի մէջ արձակ հանաձակ պտըտող յեղափոխականներուն անուններըը լըսելով. այդ անուններըը ձեռք ձգելու համար անպատճառ իմ օժանդակութի՞ւնս կը կարօտիք։

— Միւսի՛ւ Շմաւոն, որո՞նք են ձեր միծերը։

— Ընկերվարութեան հոչակաւոր անդամներն են Գերմանիոյ մէջ՝ Պէպել, Լիպկնեխտ, Զինկէր, Եւն., Ֆրանսայի մէջ՝ Ժիւլ կէտ, Լաֆարդ, Ժօռէս, իսկ Ռուսիոյ մէջ՝ Լավրով, Բլեխանով։

Շմաւոնի ձերբակալութիւնը՝ խորապէս յուզած էր յեղափոխականները, որոնք առաջին զայրացած էին մանաւանդ ռուսական մեծ դեսպան Մ. Նէլիւոֆի դէմ, որ Սուլթանին հաճելի ըլլալու համար, խիստ

հակազաթեան առակ Բեթլերապուրի զրկած էր իրենց թանկագին ընկերը, որուն բովանդակ կեանքը՝ ճըշմարիտ հերոսութիւններու չարք մը եղած էր։

Յեղափոխականները զերագրգռուած էին, այնպէս որ զարնուելի պայթուցի մը կ'սպասուէր։

Մայրաքաղաքի պետական չրջանակներուն մէջ, իրարու ականջի չսա մը գաղանիքներ կը փոխանին Եըլտըզի մէջ անցած զարձածներուն վրայ.— Բանաստարկուած կայսեր, Սուլթան Մուրատի փախուստի մասին զրոյցներ սկսած էին պաթալ։ Նոյնպէս, նուաճ ուսի Իզզէտտին էֆէնտին պալատը կանչուած է կ'ըսէին, և հոն վար զրուած է, ևլն.։

Հարէմական աչխարհին մէջ ալ չսա մը սճիրներ զործուած են, կ'ըսուէր, ալտանտի Իզզալի մանուան հեղինակը՝ Վալիտէ Սուլթանը պիտի եղած ըլլար. քննութիւններով հաստատուած էր թէ՝ Աբդուլ Համիտի անձին դէմ պատրաստուած սպրանքներէն մը գաղանիքը զուրս չի հանելու համար է որ սպաննել տրուած էր այդ հարէմի թագուհին։ Նոյնպէս, Տօքթ. Տիգրան Փէչտիմալճեանը կասկածներ սկսած էր ներչնչել իր վրայ, իբր թէ Եըլտըզի մէջ անցած զարձածները կը հաղորդէր մեծ տէրութեան մը դեսպանին, իբր թէ Սիւրէյա բաչան էր որ հայ բժիչկին կը հաղորդէր պալատին բոլոր գաղանիքները, իբր թէ Տօքթօրն ու Սիւրէյա բաչան գաղանի չարաբերութիւններ կը մչակէին Հարէմի կիներէն, ազատական գաղափարներովը չայտնի չերբէզուհիի մը հետ, որ ամիսը մէկ քանի անգամ. եւրոպական տարազով կը չաչուէր երթալ Բէյրա, սղոսկիլ ծառոթ օթելի մը մէջ, և հոն խորհրդաւոր տեսակցութիւններ ունենալ մայրաքաղաքի Երիտասարդ Թուրքերուն հետ, որոնք արտասահման հրատարակուած յեղափոխական թերթեր կը հայթայթէին իրեն...։

Զայրոյթը երթալով սասկացած, կատաղութեան կը փոխուէր, չկար մէկը նոյնիսկ լրտեսներու աչխարհին մէջ, որ ներքին, ճչմարիտ սանկութիւն մը տար Հիւնքիարին պէտ։ Իսկ ինքը, կը բազմապատկէր խոստութիւնները, կ'սանձէր նոր նոր ճիրներ, իսպառ անհետացնելու համար նոր սերունդը, որուն սկսած էին բողբոջել երիտասարդ սերունդին մէջ...։

ԻԶ.

Կէս գիչեր էր։

Եըլտըզի չրջակայքը լոյսերը գետ կը վառէին։

Երթեւեկը չէր դադրած սակաւին, լրտեսներու խումբեր կը ալբակային պալատի զրացի ապարանքներուն բոլորտիքը, ուր կը բնակէին Համիտի խորհրդական արբանեակները։

Ոսկիկան պինուարներուն անցուդարձը կը նըչմարուէր չարունակ, «Պէօյիւքտէրէ ճաատէսի» կոչմարուէր չարունակ, «Պէօյիւքտէրէ ճաատէսի» կոչուած պողոտային վրայ, կալանաւոր երիտասարդներ ամէնքն ալ անմեղներ, ձերբակալուած կը տարուէին Եըլտըզ, իրեւ հայ յեղափոխականներ կամ Երիտասարդ Թուրքեր, նեռուելու համար անոնց, անօդ ու խոնաւ նկուղներու մէջ։

Հեռաւոր հորիզոններէն կը հասնէին տարտամ ձայներ, Վասփորի եւրոպական ու ասիական եզերքներէն բարձրացած, Մարմարայի ալիքներուն մըրմունջին. մերձակայ անտառներու չունչին հետ խառնուած անհուն ներդաշնակութիւն մը, որ կուգար վրկովել գամբանային լռութիւնը՝ կէս գիչերուան անաւար ու սասկալի պահուն։

Երկինքը մութ կապոյտ, ամպի, քանի մը հա-
մառեստ-թխկնեներ միայն կը պլպլային հոն, այդ
անհուն ամպուխկնեներուն մէջ, համառատած ով-
կիանի մը վրայ լողացող լապտերներու պէս։

Պէյիկթաշի առջև, Վոսփորին երկայնքը, Մար-
մարան կը կայտռէր ու կը խայտար։

Այդ պիչերը խորհրդաւոր բան մը պիտի կատար-
ւէր, ո՛չ սակայն անոնցմով՝ մայրաքաղաքին համար,
այլ և նման այն բաներն, որ սովորաբար կէս գի-
շերուան պահուն տեղի կ՚ունենար...։

Ա՛հ այդ պահը...։

Խորունկ լռութեան մէջ, Եըլտըզի չրջափակէն
կառք մը կ՚առաջանար դէպի վար, «Պէօյիւքթէրէ
Ճատէսի» որուն երկու կողմը կարգով չարուած
էին «Եըլտըզեան դամարիլլաչէն» սպարապետ Բիյա
քաչային, Ապտիւլ Համիտի առաղաբաչխ-գուշակ Ի-
պիւլ Հիւսայի, Սրտալ Իզզէթի և ուրիշ հաւատարիմ
ու անձնուէր արքունեկիներուն սպարանքները։

Կառքը կ՚ընթանար արշաւակի, ձիերուն բերա-
նէն փրփուրը կը վազէր. կառքը վերջապէս հասաւ,
կանգ առաւ չքեղ սպարանքի մը դուռին առջև։

Էպիւլ Հիւսայի սպարանքին դուռը։

Կառքին մէջէն մարդ մը դուրս ցատկեց, «Օս-
մանլը սէթթի»ով, մինչև ականջները վար իջած հա-
միակէ ֆէսով, կռնակը քիչ մը կոր, կարճ հասա-
կով մարդ մը։ Մօտեցաւ դուռին, հրեց կոճակը և
քիչ մը սպասեց։

Դուռը բացուեցաւ։

Ծերուկ գռնապան մը դուրս եկաւ ու չուսով
ներս առաջնորդեց կէս գիշերուան այցելուն, մինչ-
դեռ կառապանը դուրսը կ՚սպասէր, առանց իջնե-
լու կառքէն։

Ծառաները տակն ու վրայ եղան։ Իրարանցումը

կատարեալ էր։ Հիւրը ծանօթ էր պալատէն։ Ամէնքն
ալ սկսան իրարու հետ նշանակալից ակնարկներ
փոխանակել։ Գիշերուան այս անսպասելի պահուն
ինչո՞ւ կուգար Եըլտըզի մարդը... սպասնավապէս
գիտէին թէ իրենց էֆէնտին կը կանչուէր պալատը։

— Համա՛ռ ազա, բսաւ այցելուն, լաւ տուէ՛ք
էֆէնտիին։

Ակնթարթի մէջ վեր եկաւ ծառան, մինչդեռ հիւ-
րը, էպիւլ Հիւսա էֆէնտիին ծառաներէն չրջապատ-
ւած, որոնք ոտքի վրայ բարեւ կը բռնէին, կը բազ-
մէր գամասկեան մետաքսէ քանափէի մը վրայ։

Էպիւլ Հիւսա գեռ նոր մտած էր անկողին, ու
քունը տակաւին չէր տարած. եկաւ անկողնէն, շուտ
տուշ հագուեցաւ, վար իջաւ, ու հիւրին հետ դուրս
ելլելով, նետուեցաւ կառքին մէջ որ հինգ վայրկ-
եան ետքը Եըլտըզի չրջափակէն ներս կը մտնէր։

Ուղղուեցաւ դէպի Հինգթաբին յարկաբաժինը,
վեր եկաւ մարմարէ սանդուխներէն, և հոն, սանդ-
ուխին պլուխը հանդիպեցաւ Արիֆ պէյին, որ աս-
պէն կ՚սպասէր իրեն։

Էպիւլ Հիւսա էֆէնտին առաջնորդուեցաւ Հիւս-
փաբրին առանձնասենեակը։

Համիտ քնաւ չէր պառկած, մինչև այն վայրկ-
եանը կը հսկէր. սասիկ կը սանջուէր իր ըղձերը
յաճախող կասկածներէ, որոնցմէ ինքզինք ազատե-
լու համար, պէտքը զգացած էր իր գուշակին իր
յարգելի գաստիարակին տեսնելու։ Երբ նըշ-
մարեց անոր մուտքը, դէպի դուռը գնաց, ողջագու-
րեց ու քերաւ զայն իր քովը նստեցուց թաւշապատ
թիկնաթոռի մը վրայ։

Առանձնասենեակը կէս մութ կէս լոյս, Համիտի
ու էպիւլ Հիւսայի համառօտ չուչուովը կը կեն-
դանանար։

— Է՛, էպիւլ Հիւսա էֆէնտի, ըսաւ Հաճիա խանըմակաթ գործվածքով մը, մօտեցէ՛ք դուխ։

Էպիւլ Հիւսա թիկնաթոռը մօտեցուց։

— Գիտէ՞ք, չարշանակեց Հիւնքիարը մտերմանան չեչոտով մը, ինչո՞ւ կանչել տուի ձեզ այս պահուս. պիտի, անհանգիստ եղար, բայց ի՞նչ ընէի, ձեռքս չէ՛, առանց ձեզի չեմ կրնար ապրիլ, մանաւանդ երբ կասկածները կը տանջեն զիս...։

— Վեհափա՛ռ Տէր, յարեց չեխը հեզասկ ու մեղմ ձայնով մը, ես, ձեր կեանքին երկարութիւնը, ձեր գահին փառաւորութիւնը ու ձեր յաւիտենական աչքառութիւնը պատճառելու համար պիտի ցնրիկ ու ղօմոզ ամէնանուաստս, ամէնահասարակ ծառան չե՞մ, ինչո՞ւ պիտի անհանգիստ ըլլամ. կեանքս, ինչքս, պատիւս, Ձեր Վեհափառութիւնն չե՞ն... խնդրեմ, ըսէ՛ք, հրամայեցէ՛ք և կատարեմ ինչ որ կրնամ, ինչ որ իմ մարդկային կարողութիւնէս կախում ունի... միայն հրամայեցէ՛ք Դուք։

— Սիրելի՛ պառաւարաս, չնորհակալ եմ քեզմէ, գիտե՞մ, վստահ եմ որ իմ տէրութեանս մէջ չունիմ քեզի չափ անձնուէր հպատակ մը, չա՛տ լաւ համոզուած եմ, թէ՛ գուն ինծի համար կեանքդ անդամ պատրաստ ես զոհելու. բայց, միայն անձնուիրութիւնը բաւական չէ՛... պէտք է փարատես կասկածները, լո՛յս մը չնորհես ինծի, որ խաւարին մէջ կը խարխափիմ մղձաւած ճամբորդի մը պէս. ասրեբուս առջև բացուած փոսեր կը տեսնեմ...։

— Վեհափա՛ռ Տէր, ինչո՞ւ այդքան սեւ կը տեսնէք, ի՞նչ կայ...

Բան մը չկայ, էպիւլ Հիւսա էֆէնտի, բայց չեմ գիտեր ինչո՛ւ այսպէս զարհուրելի յաճախանքէ մը կը չարչարուիմ։

— Խնդրե՛մ, Վեհափա՛ռ տէր, պատմեցէ՛ք, ի՞նչ է պատահեր։

— Լա՛ւ մարիկ ըրէ, պիտի պատմեմ։

Ու սկսաւ պատմել.

— Հարէմին նոր վերապարձած սովորականը պիտոյտս կ'ընէի գահլիճին երկայնքը, յերկուստեան պէսպէս տպաւորութիւնը տակաւին մտքիս մէջ, երբ գահլիճին խորէն խուլ հեծեծանք մը հասաւ ականջիս. քալեցի կեցուցի, ոտտեցի, նայեցայ հոն, ուրիկ կը կարծէի թէ կուգար այդ հեծեծանքը, խուռնակ լռութիւն մը, յետոյ պարձեալ միևնոյն խուլ հեծեծանքը... նայեցայ սարսափահար ուղեցի թափանցել գազանիքը... ո՛չ մէկ չտեսի, ո՛չ մէկ չարժուեցաւ. գահլիճը բացարձակ, անոնցի լռութիւնն մը մէջ ընկղմեցաւ պարձեալ... ուտած չարշանակեցի պատյաս. հաղիւ թէ մէկ քայլ նետած էի առաջ.— «կեցի՛ր, Դահի՛ճ» պոչը սրոտաց ականջիս, ու գիս սարսեցուց. գամուած մնացի գահլիճին մէջտեղը...

— Վեհափա՛ռ Տէր, կը զղա՞ս... յետո՞յ.

Ու Միհ Մենապարը չարշանակեց.

— Ես գամուած մնացի գահլիճին մէջտեղը. «կեցի՛ր Դահի՛ճ». . արձագանգը գետ կը հնչէր. Ո՞վ էր ականջս, այդ ոճրագործը, որ յաջողած էր ոտզակիլ յարկաբաժիններէս ներս, կրցած էր մտնել պալատիս գահլիճը և հիմա կ'ոտքառներ ինծի... Նայեցայ դէպի այն կողմը, ուրիկ կարծեցի թէ կուգար ձայնը... Աստուա՛ծ իմ, ի՞նչ տեսնեմ... երկու բուցավառ աչքեր, որոնք ինծի կը նայէին չեչոտակի, ոտտառնալից, ձի՛շդ աչքերուս մէջ կը նայէին։ Ձեռքս տատանիս հանեի գրպանը տարի և կը պատրաստուէի զարս հանել հրացէնս, երբ նոյն պոչը, այս անգամ աւելի՛ մոլեգին, թնդաց ու ցնցեց գահլիճը. կարծեցի թէ գետինը ահեցաւ տաքերուս տակ ու ես պարտիզին մէջ կախուած մնացի, նման շատ տերուն որոնցմէ կը տիշես անշուշտ, գեռ անցեալ

ներբը կախել տուած էր...։ «Տեզդ կեցի՛ր, մի՛ չարաժիր, Դահի՛ճ», կրկնեց գոչը, և երկու բոցավառ աչքերը, կարծես թէ նոյն պահուն ալացոզ ատուպներու պէս երեւցան աչքիս, աւելի մօտիկ...։ Ա՛լ անկարելի էր ճնշել հոն, դահլիճին արհաւիրքին մէջ. ուստի, փորձեցի փախչիլ. ոտքերս բռնուեցան. ինծի այնպէս թուեցաւ թէ անծանօթ, անտեսանելի մարմ մը բռնած արգիլած էր զիս. լեզուս բռնուեցաւ, ձկնի պոչա մը, ցեղոյ գազ մը. փուշ փուշ եղաւ մարմս. երեսիս վրայէն ցուրտ, մաղ մը սառնեցաւ... մահուան չունչը զգացի. ինքզինքս կորսընցուցած, ա՛լ չեմ գիտեր ինչ եղայ...։

Էպիւլ Հիւսա, որ անմարթ աչքերով, լուռ ու լարուած ուշադրութեամբ մը մարիկ կ'ընէր, յանկարծ ոտքի ելաւ ու բացագանչեց.

— Վեհափա՛ռ Տէր, բարի՛ է, բարի՛, մի՛ վախնար, երեւակայութիւնն խաղե՛ր են, ուրիշ ոչի՛նչ...

Հիւնքեարը, որ առաւօտն առտնասը կը կրէր իր պատմուածքին, բռնեց ասոզարաչխ չհին մեւէն, թիկնաթոռին վրայ նստեցուց իր փովիկը, ցեղոյ, անոր ձեռքը բռնելով.

— Էպիւլ Հիւսա՛ էֆէնտի, քաաւ լուրջ պէմբուվ մը, քիչ մըն ալ ոտտանգի՛ր, պետ չվերջացա՛։

Ու չարաճճիկց.

— Ա՛յտպէս քանի մը րոպէներ անցան, ու ես ինքզինքս չէի կրնար ամփոփել, ո՛ւր ըլլալս, ի՛նչ ըլլալս հասկնալ, ա՛նքան անաբնական էին այն երկու բոցավառ աչքերը, որոնք ինծի կը նայէին...։ Ձեւ ուզ պարտաւորուեցայ բոլոր ուժովս առաջանալ, մօտենալ, գէմ գիմաց գալ այդ կրակէ աչքերուն հետ. հազիւ թէ քայլ մը նետած էի դէպի դահլիճին այդ կողմը, Աստուա՛ծ իմ... աչքերը խաչաբցան աչքերս գիմացը և այդ երկու խարոյկներէն քիչ մը վար,

լայն մը բացուած կնոջական բերան մը մէջ ակռաներու կրճատումներէն հոգիս խչրատաց. ճիչ մը, պատռուի կոկորդէ փրթած ուռ ու բարակ ճիչ մը խուլ ցուց ականջներս ու գետին փռեց հասակս։ Ինկայ դահլիճին մէջ գիտակցատ և զգացի նոյն պահուն կակուղ գորգերը ճանկռտել եղունգներով։ Ծովին մէջ յանկարծ ինկած մարդ մըն էի. գերագոյն րոպէները կ'անցընէի ճգնաժամիս. դահլիճը լիճ մըն էր, ուր ես, անփորձ լուղորդ՝ զուր կը փորձէի մաքառիլ ալիքներուն դէմ, որոնց մէջ կը խեղդուէի՛... Ա՛լ կարելի չէր չարաճնակել մաքառումը. ընկճուած, յանձնուեցայ ճակատագրիս, յաղթահարուած՝ ինծի նայող խարոյկ աչքերուն չանթելէն ու գլխուս վրայ կախուած արիւնոտ սուրի մը չռդողումէն. բոլ պէտներս հառրուած էին. բազկերակիս վերջին բաբաունեներուն հետ պաղած արիւս վերջին արիւնուս ծիները կը լսէի... առաջ նայուածքիս մէջէն ընդունելի երկու սպիտակ ձեռքեր, կնոջական մատներով, որոնք կակոցս կը սեղմէին... Նայեցայ, սուտի մէջ փաթթուած կի՛ն մըն էր... Աստուա՛ծ իմ, կրնա՞մ ըսել, գեռ կարծես թէ ինծի՛ կը նային իր աչքերը, նոյնի՛նքն Վալիտէ-Սուլթա՛նը...,

Էպիւլ Հիւսա ցնցուած, չանթաճառ, վեր վեր նետուեցաւ ու փաթթուելով Հիւնքեարին առքեբուն, բացագանչեց սոսկումով.

— Վեհափա՛ռ Տէր, ա՛լ հերիք է, մի՛ պատմէք, կ'ապաչեմ։

Սակայն Հիւնքեարը, միշտ միեւնոյն տպաւորութեան տակ, միեւնոյն ահիւնով չարունակեց.

— Էպիւլ Հիւսա՛ էֆէնտի, յարգելի՛ գաստիարակս, ա՛վ գուն, երկնային սպիներուն մտերիմ բարեկամը, գո՛ւն որ կը խօսակցիս իրենց հետ, երբ որ կամենաս, մտիկ ըրէ՛, մօտ է պատմուածքիս վախ

ձանը, մարիկ բրէ՛ և յետոյ մեկնէ՛...։

— Շարունակեցէ՛ք ուրեմն, Վեհափա՛ռ Տէր, մարիկ կ՚ընեմ։

Հիւնքիարը չարունակեց.

— Նոյնինքն Վալիէ-Սուլթա՛նը, այո՛, երկու կմախք ձեռքերովը կոկորդս սեղմած, կը խեղդէ՛ր զիս, առանց գիմալու պաղատանքներուս...։

Հոս, Հիւնքիարը դող մը բռնեց ու սկսաւ արբշռիալ ամբողջ մարմինովը։

Երկարգի աստղաբաշխը ընդմիջելով.

— Վեհափա՛ռ Տէր, ըսաւ, հիմա հա՛ս եր զուք, Ձեր Վեհափառութիւնն անձնուէր ու հաւատարիմ ա՛ծ ղօթարարին ջով, մի՛ դադաք, ես հա՛ս եմ, իմ բոլոր բարի ոգիներուս հետ, որոնք փերիվրէնելու պէս իրենց լուսեղէն թևերով կը պարսպածածկեն ձեր սուրբ ածուածաչուք գէմքը, ինչո՞ւ այդքան կը դողաք, վեզիրիկ, հրաշալի՛ սեսիլք մըն է որ կը պատմէ... պիտի մեկնիմ հիմա...։

— Կը խեղդէր զիս, չարունակեց Հիւնքիարը ինքզինք զանելով, սակայն անոնցմէ պաղատանքներուն հնծծանքներուս, որուն սակայն մատներուն հպումը կ՚զգայի մորթիս՝ ու ճնշումը վիզիս վրայ, կոկորդիս սեղմումը, այնպի՛ս ուժգին, որ ձայնս կը խեղդուէր. այսպէս սանջուելս, խռչատնդուելս, հազար անգամ մեռայ ոգջացա՛յ, մինչև որ անհետացաւ կեր պարա՛նքը...։ Աբմնցա՛յ, պատկած գտայ ինքզինքս՝ գահլիճին անկիւնի քանաբէին վրայ, քրտինքի հետ զեղներուս մէջ, կատարած վրայ կատարիչ մը, կոկորդիս մէջ հրդեհ մը, ու գանկիս ներքև փոթորի՛կ մը։

Լռեց Հիւնքիարը, մինչդեռ էպիւլ Հիւսա երկու ձեռքերը սանելով երեսին, խորհրդաւոր չարժուսմով մը կը շփփեր իր ճակատը՝ խորտնկ, խրթին սկսնարիներ զրկելով Հիւնքիարին, որ լուռ մուռ, երես կիսազածօրէն կը կախուէր իր վհուկի բերնէն։

Ու էպիւլ Հիւսա էֆէնտին բացաւ բերանը։

Նախ՝ արարիէն անխմնամալի գաշնակաւար, նը մանաձայնութեամբ համիմուած կարճ ազօթքով մը սկսաւ, Սուլթանին արևչատութեան մաղթանքով վերջացնելով զայն. յետոյ ներչնչուած պատգամաւ խօս քարմի մը պէս, երկու թևերը տարածած, հոս րիզնական գերքով որ երկու գետի ալեբներուն պէտի վեր սեհնած, լոկ ձերմիուցը երեխալու ձեւով մը, իբր թէ երկնային պիներու հետ սերտ մտերմութեան մէջ յափշտակուած, յանկարծ սկսաւ բոլոր մարմինովը սարսռալ, գերբնական ուժի մը տակ չունչ չունը մաղնիսացած։ Ապահիլ Հաճիա նոր հոգ փայլ ունցաւ, իր բոլոր զգայարանքներով կառչած՝ իր աչ պաղան կարդացող աստղաբաշխին, որուն ձեռքերուն մէջ գրուած էր իր ճակատագիրը, կամ, աւելի ճիշդը, կայսրութեան քա՛ղքը։

— Վեհափա՛ռ Տէր, ըսաւ վերջապէս, ամենաչնորհալ, ամենակարող, տօթ, բարերար, բարձեալն Աստուած, ներիայիին և հանպեթնալին տէրը, ուղղամիտներուն և անմեղասանելուն բացարձակ տէրը, ամէն վատնդներէ, երեւելի և աներեւոյթ փորձանքներէ զի՛րծ պահէ պահպանէ Ձեր սրբազան անձը... բարի՛ է, սքանչելի՛ է սեհիլքը, որ այնչափ վախ ու սասկում ազդեր է Ձեր Վեհափառութեան ամենաստուր Անձին։

— Ի՞նչպէս, ի՞նչպէս, հառաչեց Հիւնքիարը, պաչտումի ազատատանքի վերադարձ, անսահման պեզուժով մը, կ՚ազաչե՛մ, մ՚ը խնամատարներուն թէ մատաւնը, մ՚ը գուն, գաղտնիքներու բանալին, թագուն գիտութիւններու չանճարանը, երկնային յայտնութիւններու միջնորդը, գո՛ւն էպիւլ Հիւսա՛, որ գուշակեցիր, կանխատես ոգիովդ հոգչակեցիր իմ գահակալութիւնս, գուն ես գահիս պատուանդանը

չը տեսած, պո՛ւն, ա՛վ իմ կայսրութեանս չփնտռ ապամանդը... պատմէ՛ իսկը, մի՛ խնայիր մի՛ ծածկեր, ինծի ըսէ, ի՞նչ կ՚ուզէ ինձ իմ յաւէտ ողբացեալ մօրուս, որուն մահը առաջի մէջ՚ընկզմեց, խաւարեցո՛ւց օրերս...։

— Վեհափա՛ռ Տէր, յարեց Էպիւլ Հիւսա ճակատը խորչամելով ու գէմքը ծռմռելով, մի՛ վշտանար, եթէ ճշմարտութիւնը խօսի բերանս... ես չե՛մ խօսողը. ոպինե՛րը, այս երկրաւոր Աստեղատան, երկրի վերև սաւառնող, օսմանեան թագը պահպանող ըրազան ոպինե՛րը կը խօսին... չը նեղանա՛ք, անոնք չեն ճանչնար կեղծիքը, չեն խնայեր ո՛չ թագաւորներուն, ո՛չ կայսրերուն և ո՛չ իսկ Քեզի, ո՛վ թագաւորներուն թագաւորը, արեգակակալ կայսր, յաղթո՛ղ խալիֆա, հին և նոր ժամանակներուն վեհապետ Սուլթա՛նը, թո՛ղ չը ցաւի Քեր փափուկ սիրտը, եթէ մեկնեմ ձեր... անոնք լռեցին, որ սակայն բարի՛ է, ազնիվ է, եթէ Դուք ինձ չը ծածկէք ճշմարտութիւնը։

— Պատրա՛ստ եմ, պաշտպանեա՛լ քաջքա, ապագայիս զուշակը, յարեց Հիւնքիարը, ստրուկի համառկերպութեամբ մը փաթթուելով Էպիւլ Հիւսայինի, որ նոյն րոպէին միա՛կ աերը, միակ իշխողն էր Երկրի աշխարհին, ես պատրա՛ստ եմ պատասխանելու քու բոլոր հարցումներուդ։

— Ըսէ՛ք ուրեմն, գոռաց գուշակը, թաւալելով իր կառաչ բերքերը, երազուն աչքերուն մէջ, ըսէ՛ք, ի՞նչպէս մեռաւ...։

— Ո՞վ, ընդմիջեց Հիւնքիարը, ո՞վ։

— Այս պիչեր ձեզի նայող, ձեզ չանթահարող երկու խարտեղ աչուըներուն, ձեզի դէմ կրճտող ակռաներուն, ձեր կոկորդը սեղմող կմախք մատներուն տէրը, ձեզ գետին տապալող կի՛նը, կիմանա՞ք...։

Ապահով Համիտի դողը բռնեց։

— Ինչո՞ւ կը դողաք, վեհափա՛ռ Տէր, ինչո՞ւ չեք ըսեր ատոդը։

— Ի՞նչ ըսեմ, թոթովեց Համիտ, դողալով շարունակ։

— Ի՞նչ մտով մեռաւ Վալիտէ-Սուլթանը, վեհափա՛ռ Տէր. ասիկա՛ կը հարցնեն ինծի ոպինե՛րը։

— Կը խնդարկի՛մ ոպիներուն առջև, կը հնազանդիմ իրենց կամքին, ըսաւ Հիւնքիարը, սակայն, յարգելի՛ պատիարակս, ինչո՞ւ արդեօք այդ հարցումը, տարօրինակ չէ՞ք գտներ։

— Շա՛տ բնական, սովորական հարցում մըն է, վեհափա՛ռ Տէր, ձեր առարկութի՛ւնը տարօրինակ կը գտնեմ, այլապէս, անհեթեթ չըսելու համար, ձեզի պարձնալ կը հարցնեմ, մի՛ նեղէք ոպինները, չուտով, անմիջապէս պատասխանեցէ՛ք, ի՞նչ մահով մեռաւ...։

— Ո՛վ...

— Վալիտէ Սուլթա՛նը։

— Ո՞րը...

— Ձեր մօրո՛ւն, որ այս Գիշեր իր ուրբաթական նոյն անարեկած էր Ձեր վեհափառութիւնը...

Հիւնքիարին լեզուն կապուեցաւ։

— Օ՛... բացագանչեց Էպիւլ Հիւսա, զօրացած՝ իր անվեհ սիրոյ յայտնի ապացոյցէն, դեռ մինչև ե՞րբ արդեօք ապասել պիտի տաք ոպինե՛րը... չեմ ե՞րբ արդեօք անհամ, անա՛, կը թողուն պիտի հիմայ պիտի բարկանա՛ն, անա՛, կը թողուն պիտի՛ ե՞րբ անդամ մըն ալ պիտի կրնամ կանչել

ժառանգին ի վեր, իր ա՜ռջը կը պառնար...

— Բայց, Վեհափա՛ռ Տէր, իմ պիտանի աղին քան պիտին, գո՞ւր կը ծածկէք ճշմարտութիւնը... Աւա՜ղ, բարի, աքանչելի առիւծը պիտի չարի վերածուի. ինչո՞ւ կը ծածկէք ճշմարտութիւնը...

Համիա տանմեռած, չանթռնար կը պիտէր. աչքերը սեւեռած գետինը, կէտ մը վրայ։

— Վեհափա՛ռ Տէր, եթէ գոնէ այսչափ ապահով առաջ, այն առեն պիտի տախտակիմ հոս կանչել, Ձեր վեհափառութիւնն գիմացը բերել կեցընել...

— Ո՞վ, ո՞վ, բացագանչեց Հիւնքիարը՝ տակաւ մէն գեմ գեղին կարած։

— Վալիտէ Սուլթա՛նը... այսպէս կը վճռեն ոգիները...

— Ըսի՛մ, ըսի՛մ պիտի, յարեց Համիա, հաւկը ցա՛յ, ճար չկա՛յ, չպիտի կրնամ ազատել հոգիս, մինչև որ չի խոստովանիմ ճշմարտութիւնը...։

Համիա յանկարծ մը պէս արձանացած էր առաջադասին առջև։

— Խօսեցէ՛ք, կ'ազաչե՛մ, բառ Էպիւլ Հիւսա, պարզեցէ՛ք վերջապէս գազանիքը, ի՞նչ մահով մեռաւ Վալիտէ Սուլթա՛նը...

— Խեղդամա՛հ, խեղդամա՛հ...։

Եւ Հիւնքիարին ձայնը քաշուեցաւ, ա՛լ չկրցաւ շարունակել։

— Խեղդամա՞հ... ի՞նչ ձեռքով թէ ուրիշին... ճշմարիտը պատմեցէ՛ք։

— Ճշմարիտը պատմեցի, ո՛վ մարգարէներուն բարեկամը, գեռ ինչպէ՞ս բացատրեմ իր մահը...

— Սակայն, ի՞նչպէս...

— Ի՛մ ձեռքովս սպանուեցի վինքը, հասկցա՞ք, խեղդեցի՛ մօրուս...։

Համիա ինկաւ թիկնաթոռին վրայ, գունաթափ,

կարծես թէ պարտուած ըլլար իր ստաղարաչխին չուրջի պատերին մէկէն։

Աստղարաչխը պահ մը լռեց։

Հիւնքիարը տակաւին կը մնար այնպէս նստած գոն, յորմէ հետէ խոստովանած էր վերջապէս իր գործած ոճիրներէն վերջինը. թիկնաթոռին վրայ գրուրջի մը պէս տարածուած, եղեռնի բեմին ներքև պլսլոր կտած ու վար կախուած, աչքերը սեւեռած առանձնասենեակին ձեղունը, մէկ կէտ վրայ։

Աստղարաչխը, կատակախաղը պահելու համար, մօտեցաւ Հիւնքիարին, երկու ձեռքերը կռնատին վրայ խաչաձեւած, թիկնաթոռին առջևը կեցաւ, ոտքի վրայ, ապահով որ սթափիլը ան։ Սակայն, Հիւնքիարին սթափումը կ'ուշանար. միայն, մերթ ընդ մերթ ջղաձգային գալարումներով. կ'ապրարաբեր թէ կ'ապրէր գեռ... Վայրկեաններով ոտքի վրայ ոտահաց, մինչև որ ուժգին ցնցում մըն ալ ուշ նեցաւ Համիա և ջղաձգային վերջին գալարումով մը յանկարծ ցնցուրցուս, վեր ցատկեց թիկնաթոռէն ու, մոլիգին, խոյացաւ աստղարաչխին վրայ, այլ անիծա՛լ մարգուն վրայ որ իր բերնէն յաղթեցաւ վերջապէս խլել գազանիք մը, որ ինքը կը կարծէր թէ պիտի թաղուած, մոռցուած մնար Եըլտըզի կատմարներուն տակ, պեչերուան խորշրդաւոր առուներուն մէջ...։

Աստղարաչխը, Հիւնքիարին ոտքի հարուածին կսկիծէն բացագանչեց գառնօրէն.

— Զարկէ՛ք, Վեհափա՛ռ Տէր, խեղդեցէ՛ք գիս ալ, որպէս զի ա՛լ վկայ մը չի մնայ երկրի վրայ, ձեր գործած ու գեռ գործելիք... նախճիրներուն։ Բայց, անա՛ կ'ըսեմ, մարմինս, այս փանաքի, կաւէ բնակարանս կրնա՛ք փլցնել... բայց գիտե՞ք, յետոյ, գուք ի՞նչպէս պիտի կրնաք ճաղոպրիլ ձեռքէս։

այս տպիս, ասաուածային խնամատարութեան ճառագայթով զեզուն, ոզոզուն տպիս, պիտի գայ Տու, ու մէն գիշեր և իմ բարեկամ ու մտերիմ պիճնեռաս հետ պիտի խոսիմ ձեր գուռը, Վեհափառ Տէր, պիտի հարցնեմ ընդ ձեզի այն մեկ գանի ասրիճներր, որոնք տակաւին կը մնան ձեզի անցընելու ձեր ուրեռո՞ գահին վրայ ...

Հիւնգետասը քալորովին սթափած, մուտաց իր երիտ բազուիններր։

Ատաղաբաչխը, վերատին գանելով իր նախկին ազատութիւնը, վերագարձաւ տպիհարցուկի գերին.

— Վեհափառ Տէր, քանի այս անգամ մեզմօրէն, կ'աղաչեմ, մի յուզուիք, մի զայրանաք, երբ ես ձեզի կ'ուղիմ ո՛և է հարցում մը, մի կարծիք թէ ե՛ս եմ որ կը հարցընեմ. ո՛չ, ո՛չ, երբեք, ես ո՞վ եմ, ես ձեր ոտքի փոչին եմ, ձեր ասրճկը, ձեր ապարճը, ձեր ձեռքի գործիքը... ես ո՞վ եմ որ պիտի հարցաքննեմ ձեզ։

Ատաիել Համիա, քալորովին հանդարտած, գնաց գարձեալ ինկաւ թիկնաթոռին մէջ, իր ոտաղաթչխին գիմացը, և, խնդրեց որ ան ալ նստի։

— կը նստի՛մ, ե՛ս ալ կը նստիմ, Վեհափառ Տէր, չարունակեց էսիել Հիւսաս նոյն թափով, ե՛ս ալ կը նստիմ Ձեր Վեհափառութեան գիմացը, ոտկայն, գարձեալ կ'ըսեմ, կրկնելով կը կրկնեմ, մի՛ զայրանաք, երբ ո՛և է հարցում մը կ'ուղիմ ձեզի, ես չեմ ուզուզը, պիճնե՛րը, պիճնե՛րը ինծի բանալ կուտան բերանս, անո՛նք կը ներչնչին, անո՛նք կը թելադրեն, անո՛նք կը հրամայեն ինծի և ես կը հաստատեմ.... Մի՛ յուզուիք ուրեմն, մի՛ բորբոքիք, եթէ ուրիչ հարցում մըն ալ ուղիմ ձեզի։

— Հարցուցէ՛ք, հարցուցէ՛ք, յարեց Համիա, ա՛լ քակուեցաւ գուլպային ծայրը, հարցուցէ՛ք նոյնիսկ, դեռ ինչո՞ր պիտի հարցընէք։

— Մեծ բան մը չէ, Վեհափառ Տէր, պիճները կ'ուզեն ձեր բերնէն լսել թէ ինչո՛ւ խեղդեցիք...

— Ի՞նչ, խեղդեցի՞... բացագանչեց Համիա, ու Սիճնաթոռէն վար ցատկեց. ե՞ս, ե՞ս խեղդեցի... ո՞վ խեղդեցի, չըսէ՞ք...

— Վեհափառ Տէր, ատաղաթչխը բարձրացուց ձայնը, ա՛յս բոլչեն ձեր ճակատագի՛րը կը վճռուի, ան կ'ըսեմ, նստեցէ՛ք ձեր տեղը, հանդարտօրէն, ատենց կիրքի, ատենց բարկութեան պատասխանի, նեցէ՛ք, պիճները ներկայ են, ձեր բերնէն ելած մէկ մի բառը կը կշռեն, պիտգա՛ծ ըլլաք, ես չե՛մ որ ձեզի այս խօսքերը կ'արտատանեմ... իրե՛նք, պիճնե՛րը, ատկան ազգարարդնե՛րը, պիտ ներչնչող նե՛րը.... Անոնք պիտի՛ն արդէն, պէտք է գո՛ւք խոտուեմնիք, արդէս դի յետոյ ձեզի հաղորդեն ատաճային գերագոյն կամքը, Ձեր Վեհափառութեան նկատմամբ. ուստի, խոտուեմնեցէ՛ք, գարձեալ կը կրկնեմ հարցում, ինչո՞ւ խեղդեցիք...

— Վալիտէ Սուլթա՞նը ըսել կ'ուզէք, ընդհատեց Հիւնգետասը։

— Այո՛, նոյնի՛նքը, Վալիտէ Սուլթա՛նը, ինչո՞ւ խեղդեցիք։

— Խեղդեցի՛... պատասխանեց Համիա վատահ չէչտով մը, խեղդեցի՛, որովհետև ի՛նքը խեղդած էր... Իզդա՛յը...

Էսիել Հիւսայի գէմքը չզզաց, պայծառացաւ ճաճկաս, եղաւ տեղէն, մօտեցաւ հիւնգետասին, գետին ծռեցաւ, երկրպագեց ու ոտքերուն փաթթուելով, համբուրեց, ծունկի եկած այնպէս ճիշտ՝ երիտ ձեռքերը Հիւնգետասի ծունկերուն վրայ դրած. յետոյ, ձեռքերը ատենով երեսին, աչուըները չիչկեց, ճակատի ձեւով ալ ու ձախ ողջունեց, իբր թէ անոտանելի պիճներու հետ խօսքի բռնուած և ոտքի ելլելով, բացագանչեց.

— Վեհափա՛ռ Հայրիկ, մ՛ամենամիծ իշխան Իլամին, սրբատեցա՛ր, թեթևեցա՛ր, թօխուեցի՛ր վերջապէս Մեղքը, որ կը պրկէր, կը կաչկանդէր ձեր հոգին. ա՛ւրրէ էք հիմա, ալ մի՛ տարակուսիր, ձեր մեղքերը սրբուա՛ծ են... այո՛, գուք արդարու թիւնը գործադրեցիք... ձեր մօտն անարժա՛ն էր կոչուելու Վալիտէ Սուլթան, ոճրագո՛րծ մըն էր, ոճրագո՛րծ մը... Բարեհաճ Աստուած՝ ձեր ձեռքով ուզեց պատժել այդ քաջը, եղեռնին Մարմնացո՛ւմը, որ Հարեմը՝ Գեհենի, Դրախտը՝ Դժոխքի փոխարկած էր... Անմո՛ղ, հէ՛ք իպպալը, Եըլտըզի սոխա՛կը խեղդից ան և գետ քանի՛ քանի անմեղ հոգիներ...

— Ուրի՞մն, յարկ Համիա կատարեալ հանդարտութեամբ, ես բարի՛ր մը գործած եղայ, խեղդելով այդ ճիւա՛ղը...

— Անտարակո՛յս, Վեհափա՛ռ Տէր։

— Բայց ի՞նչ կը նշանակէր ուրիմն այս պիչերան տեսիլքը։

—Երեւակայութի՛ւն է, պարզ երեւակայութի՛ւն։ Վեհափա՛ռ Տէր, տակաւին չէ՛ փարատեր տագնապութիւնը, կրնայ ըլլալ որ քանի մը պիչեր ալ կրկնուի նոյն երեւոյթը։

— Ի՞նչ կ՛ըսէք, Քոզո՛ւմ այս յարկը, փախչի՛մ ուրեմն, ըսաւ Հիւնքեարը։

— Հարե՛մը քաշուեցէք մէկ քանի պիչեր, Վեհափա՛ռ Տէր։

— Ո՛չ, ո՛չ, յարեւ Համիա, ես Հարեմը չե՛մ քաշեր, քեզի՛ հետ պիտի անցնեմ պիչերները, գո՛ւն ես իմ մխիթարիչս, գո՛ւն միայն, այո՛, քեզի՛ հետ կ՛անցընենք պիչերները, չը՞ւար...

— Ձեր Վեհափառութեա՛ն է կամքը, պատասխանեց Ըալիպի չեմը, խոբամանի ապուէսի ապաս-

կան ձայնով մը, ես ձեր ամենաանաստ ծառա՛ն եմ։

Եւ Եըլտըզի աքլորները խօսեցան։

Ջամլըճայի բարձունքին վրայ կը նչմարուէր հրեղէն սկզբնաւորութիւնը։

Աբչալոյսը կը ճերմկցնէր արեւելքի հորիզոնը, Ջամլըճայի գագաթէն սկսեալ մինչեւ ծէներ Պաղչէ։

Հիւնքեարը, վեր քաշեց վարագոյրը, և խլուէ Հիւսայի ձեռքէն բռնելով, Վասիլքի ասիական եւ գերդնեերուն վրայ իջնող պատուհանին մօտեցուցգայն, և մատովը ցոյց տալով.

— Նայէ՛, բաւ պիւային ժպիտով մը, նայէ՛, ա՛րդեօք ուր կ՛երկարի կ՛երթայ, Ջամլըճայէն ծէներ Պաղչէ, եուսուֆ Իզզէտինի քէօշկէն մինչեւ Տէլի Ֆուատի Քէ՛օշկը, երկու հալածող Դեւերո՛ւս, Գահիս երկու սեւերիմ թշնամիներուն վրա՛յ պիտի ծաղի արեգակը, ահա՛, ահա՛, լաւ գիտէ՛ ահա՛ կը կարմրի հորիզոնը։

Եւ արեւելքի մէջ ամէն օրուան հրդեհը կ՛սկսեր բռնկիլ...

ՎԵՐՋ ՍՈՒԼԹԱՆ ՀԱՏՈՐԻՆ

24265

եգիպտոսի գինկօկրաֆի միակ հաստատուշիւնը

ԳԱՀԻՐԷ

29 Շարա Իպրահիմ փաշա Թել. 43213

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ

28 Բիւ տէ Սէօր. — Թելէֆօն 7239

ԳԻՆ 10 Ե·Դ·

Դիմել Հրատարակչին՝ HAIG BURAT

Alexandrie, (Egypte